

Домак

бөдүң, нарын

сөс

сөс каттыжышкыны

ажылдаар Кылыг сөзү

үжүк

чугаа

Тыва Дыл

СӨЗҮГЛЕЛ

Демдек ады *кызыл*

Наречие *даарта*

ат орну *мен, сен, ол*

СИНТАКСИС

6

Тыва дыл

6 КЛАСС

Ниити өөредилге черлеринге шенелде өөредилге номуу

Өөредилгениң федералдыг күруне стандартының
негелдөлөринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге яамызы сүмелээн

Кызыл – 2022

ББК 81.2 Тув
К88

Авторлар:

Е. М. Куулар, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар

Эртем талазы-бile редактору: Е. М. Куулар, филология эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: А. С. Шаалы, педагогика эртемнериниң кандидады; Н. Д. Сувандии, филология эртемнериниң кандидады; А. К. Ондар, дээди категорияның тыва дыл болгаш тыва чогаал башкызы.

**Тыва дыл. 6 класс. Нийти өөредилге черлеринге өөредилгө
О98 ному / Е. М. Куулар, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар. — Кызыл:
Национал школа хөгжүүдөр институт, 2022. — 320 ар.**

Өөредилгө ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелдөлөринге дүүштүр
ортумак нийти өөредилгө черлериниң 5–11 класстарынга тыва
дылдың чижек программазынга дүүштүр кылдынган.

ISBN 978-5-6048088-7-0

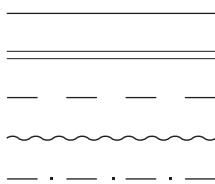
© Авторы-составители Куулар Е.М. и др., 2022
© Институт развития национальной школы, 2022
Все права защищены

Тускай демдектер:

- шын бижи
- бижимел ажылдар
- шинчилел ажылы
- аас чугаа сайзырадыры
- сактып ал
- немелде онаалга
- өске дылдар-бile деңне
- өөренип эрткен чүүлдеринге катаптаашкын
- бедик чаданың онаалгазы

Домак көжигүннери:

- кол сөс
- сөглекчи
- немелде
- тодарадылга
- байдал

Сайгарылга демдектери:

чурт¹ — фонетиктиг сайгарылга

чуруктар² — морфемниг сайгарылга (тургузуунуң айы-
бile)

ном³ — морфологтуг сайгарылга

Солун кино көрүп ор мен⁴. — синтаксистиг сайгарылга

Тызызык, тоол — улустуң аас чогаалы⁵. — бижиk
демдектеринге сайгарылга

чинчи⁶ — сөстүң лексиктиг сайгарылгазы

цивилизация* — сөстүң тайылбыры

1. Шүлүкту аянныг номчуңар.

ТЫВА

Сүлдезинде аyttыг¹ арат хүнчे шапкан,
шүглүп үнер начын түрлүг, өндүр чолдуг,
Саян¹, Таңды кавайынга өстүргени
салым тудуш көвей чоннар буяныг өө —

авыралдыг ававыс дег,
азий диптиң төвү Тыва!

Көвей чүзүн сүрүг малы одар долган,
көрүп ханмас байлак бойдус шыва алган,
эртинелер узуп төтпес үүжезин¹
«әэлеңер!» деп төлдеринге өргүп сунган —

авыралдыг ававыс дег,
Азий диптиң төвү Тыва! (H. Күулар)

1. Шүлүкчү Тываны чүге «буяныг өг» деп туарыл? 2. Утказын тайылбырлаңар: Саян, Таңды кавайы, эртинелер узуп төтпес цүжези. 3. Шүлүктө ажыглаан деңнелгениң утказын тайылбырлаңар.

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

§ 1. Дыл — харылзажырының чугула чепсәэ. Төрән дылдар дугайында

2. Сөзүглелди номчуңар. Сөөлгү чоруттунган чизе ёзуғаар амғы үеде тыва дылда чеже кижи чугаалажып турарын тодарадыңар. Делегейде дылдарның санының өскерлип турарын Интернет четкизинден тыпкаш, номчуңар.

Бүгү делегейде кижилерниң болгаш дылдарның санын тодарадып турар тускай организациялар бар. 2021 чылдың сентябрьда санаашкын-бile алырга, делегейде 7 миллиард 89 миллион хире кижи чурттап турар. 2014 чылда чижеглей санааны-бile бөмбүрзектин^{*} чурттакчыларының саны 2100 чылда 11 миллиард апаар. Ethnologue («Этнолог: делегей дылдары») деп эң улуг дылдар каталогунуң айытканы-бile алырга, 2020 чылда 7 мун 139 хире дылдар демдеглеттинген. Ынчангаш делегейде ол хире санның дылдарда кижилер аразында харылзажып, чугаалажып турар.

Кайы-бир тодаргай дылда чугаалап турар кижилерниң саны әвәэжәэн тудум, дылдың чиде бээриниң айылы туругустунар. ЮНЕСКО¹ деп тускай организацияның санаашкыны-бile Россияда 23 хире дыл чидериниң кырында келген. Чижээләэрге, ульч дылда 50 хире, ижор дылда 30 хире кижи, алеут диалектиде чүгле 4 кижи чугаалажып турар. Чамдық дылдарда, чижээләэрге, латин, санскрит, копт дәэш оон-даа өске дылдарда чугаалажыр

¹ ЮНЕСКО (англ. UNESCO; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) — өөредилгө, эртем болгаш культура талазы-бile айтырыгларны харыылаар тускай Каттышкан Нациялар Организациязы.

азы ону эдилеп турар кижи шуут чок болганындан оларны өлүг дылдар деп санаар. Дылга чаңгыс-даа кижи чугааланып турар болза, ол дыл ажыглалда болур.

3. Үлегер домактарны номчааш, утказын тайылбырлацар. Бижиқ демдектерин салгаш, тайылбырлацар. Тыва дылга эң чоок төрел дылдарны адацар.

Чаңчыл билчир — чоок төрел,
Дылын билчир — хан төрел.

Кижи чугаалажып таныжар,
Аът киштежип таныжар.

Дылдың фонетиктиг, грамматиктиг болгаш лексиктиг тургузуунун аайы-бile дөмейлешкек чаңгыс дылдан укталган дылдарны төрел дылдар дээр. Төрел дылдарның укталган бурунгу дылы өгбө дыл болур.

 4. Номчунар. Автор тыва дылдың төрелдешкек дылдарын каньыг шинчилдер-бile бадыткап турар-дыр, тайылбырлацар. Сilerниң сонуургап чоруур дылыңар каньыг аймакка хамаарышканын тодарадыңар.

СЭЭН ДЫЛЫҢ КАНДЫГ ДЫЛДАР-БИЛЕ ТӨРЕЛДЕШКЕГИЛ?

Хакас азы кыргыс уруглар-бile харылзажып ужурашкан болзуңарза, оларның төрээн дылдарында дыка хөй сөстер тыва дылдың сөстери-бile дөмейин, ол дылдарда домактарның тургузуу сilerниң төрээн чугааңарда домактарнынга дөмейин дораан-на эскерип каар сiler. Эскерип каар туржук, харын оларның чугаазының утказын безин билип каар сiler.

Чижээн алгаш көөрге, хакастап аң, көрик, күлбүс, хая, таг, чир, көзеге дээрge тывалап аң, хөөрүүк, хүлбүс, хая, даг, чер, көжеге дээни ол. Хакастап «ырның уни силиг», «Хакасия амды тикси пиичилериниң облазы» дээн-дир. Ону тыва кижи «ырның үнү арыг», «Хакасияда ам калбак чогаал бижиктиглериниң (калбаа-бile бижип билирлерниң) облазы» деп билип каар.

Девискээр талазы-бile тыва дылдан талыгыр ыракта каракалпак дылда бир, он, отур, алдым, темир деп сөстер бистии-бile база-ла бир, он, олур, алдым, демир болур.

Мындыг янзы деңнелгелерни кылыр болзуусса, тыва дылга дөмей дылдар азербайджан, туркмен, узбек, казах, кыргыс, башкир, чуваш, татар, якут, турк, кумык, алтай, каракалпак, хакас, шор дылдар, тофалар дылы, эртеги көжээ бижиктериниң дылы, гагауз дыл болгаш өске-даа чамдык дылдар болур.

Көргенивис дылдарның сөс курлавырының хөй нуруузы дөмей, грамматиктиг тургузуу база чоок, дөмей. Ындыг дылдарны төрел дылдар деп адаар. Төрел дылдар каттышкаш, нийтизи-бile ук дылдарның аймаан тургузуп турар. Ынчангаш тыва дылдың төрелдеш дылдарының аймаан түрк дылдар аймаа деп адаар.

Делегейде дыка хөй дылдар ындыг аймактарга бөлүктежип қирип турар. Чижээлээрге, славян дылдар бөлүүнгө орус, белорус, поляк, чех, болгар болгаш өске-даа чамдык дылдар хамааржыр; моол дылдарга калга-моол, бурят, калмык дылдар хамааржыр. (*Ш. Сат*)

5. Сөзүглелди номчуңар. Кайы чоннарның дылы тыва дылга дөмей болуп турарын чижектер-бile бадыткап чугаалаңар.

Тыва дыл карачай-балкар, ногай, түрк дээш өске-даа түрк дылдар-бile төрел болуп турар. Бир шагда бо

бұғы чоннарның чаңгыс түрк чон, түрк күрүне чораанын нииити түрк сөстер херечилеп туар. Оларга кижииниң мага-бодунуң кезектериниң аттарын, өң-чұзұн илередир сөстерни, ат оруннарын, шимчәэшкін илередир сөстерни, төрел харылзаалар көргүзүп туар сөстерни, сан аттарын болгаш өске-даа темалыг бөлүктөрни хамаарыштырып болур. Шак бо сөстер тыва дылдың сөс курлавырының кол өзәен тургузуп туар. Чижә, баң, моюн, ақ, көк, қызыл, кара, кирер, дең, киши, доллар, дег (ышкаш), мен, бар, бе дәеш оон-даа өске сөстер чүгле бистиң тыва дылдывыста әвес, а өске-даа түрк уқтуғ чоннарның чугаа-домаанда ол хевәэр ажыглаттынып чоруурун әскерип болур.

(*H. Серәедар*)

Үстүнде айыттынган чоннар амғы үеде бар бе, оларның чурттап чоруур девискәерин делегей картазындан тывыңдар.

6. Шүлүктү номчааш, оң кол бодалын тайылбырлап чугаалаңар. *Хая-дашта сиилбиттинген* деп сөс каттыжышкынының утказын тайылбырлаңар.

Түрк дылды эне* кылган,
Түмен* чонун хаара туткан,
Хая-дашта сиилбиттинген,
Кайы шагдан туруп келген
Тыным ышкаш хайыралыг
Тыва дылым — ава дылы. (*З. Намзырай*)

7. Сөзүглелди номчааш, аңғылаан сөстер чүнүң-бile ылгалып туарын тайылбырлаңар.

Сибирь девискәеринде чурттап туар түрк дылдыг чоннарга тыва, хакас, алтай, шор чоннар хамааржыр. Бо аңғы-аңғы деп санаттынар чоннарның чугаа-домаа, дылы

бот-бottарынга дыка чоок. Тыва дылда **кум кынныр** деп чугаа бар болза, тофа дылда **һымыс кынныр** дээр, а якут дылда **кум** дээрge «бичии удуй кааптар», хакас дылда олла сөске **хым** деп сөс дүгжүр.

Тожунун үндезин чурттакчыларының чугаа-домаанга азы тожу диалектизинге тофа дыл эц-не чоок болуп турар. (*H. Серээдар*)

Сөзүглелде айыткан дылдарның очулга словарьларын ажыглап тургаш, тыва дылга чоок 2-3 хире чижектен кирицер. Сөстерниц үн тургузуунуң азы утказының аайы-бile дөмейлекип чоруурун тодаадынار.

 8. Тофа-орус словарьдан ушта бижилгелерни номчуңар. Ийи-уш сөстен шилип алгаш, домактардан чогаадынар. Оларны тыва дылда сөстерниц утказы-бile дүүштуруңнер.

Ам — сейчас, теперь; куыш — глухарь, кара куыш — глухарь самец, сарыг куыш — глухарка, копалуха; ата-иъhe — родители; тоъфалап — по-тофаларски; коъш — парный, двойной, сдвоенный; көстүр-көзүлбес — едва виднеющийся, еле различимый; биликсе — хотеть знать, проявлять любознательность.

9. Сөзүглелди номчуңар. Тыва дылга чоок кандыг дыл бар-дыр, чугаалаңар.

Бистиң ламаларывыс дөрт хонукта шудургу қылашташкаш, Чунгарияның Чаксын хоорайынга келгеннер. Орта база-ла уйгур аалга доктаап туруп алгаш, дараазында эртер оруунга ыяк белеткенип алыр деп шиитпирләэннер. Ол хоорайның садыг-наймаазындан чаа идиктер, күску чылыг хептер болгаш кургаг аъш-чем аймаан саттынып алры-бile садыглар кезип чоруп турган. Бир садыгга

аът четкен боо-хөөлүг ийи аъттыг кижи келген. Олар делеглер болган. Чымба Хемчик бажында чуртташ туарар Чыман-делегден делеглеп сөстү өөренип алган. Ынчаарга делег сөстү билбес-даа тыва кижи делеглер-билие анаа чугаалажып аптар. Тыва, делег чугаалар барык чаңгыс төрел дылдар. Делеглерден бо черде чүнү канчап чоруурун бистиц ламаларывыс айтырган. (*Ф. Сегленмей*)

Тываларның аразында *Делег* деп фамилиялыг улус дыннаан сiler бе? Ада-иенер, улуг назылыг улустан айтырыңдар.

10. Түрк дылдарның даңзызын уламчылаш бижиңер. Кайы-бир түрк дылдан шилип алгаш, ук дылдың эдилекчилериниң дугайында кыска төлевилелден белеткээш, презентацияны ажыглавышаан, эштериңерге таныштырыңдар.

Башкир, долган, карачай-балкар, кыпчак, узбек, турк, чуваш, шор...

11. Сөстерни номчуңар. Тыва дылдың шинчилекчиizi Н. Ф. Ката-новтуң түрк дылдардан чышип бижээн демдек аттарының чижектерин номчааш, тыва дылга эң чоок дылдарны тодарадыңдар.

Азербайджан чугаада: *аталы* (адалыг), башкир — *кулды* (холдуг), гагауз — *демирли* (демирлиг), чагатай — *атлук* (аъттыг), Ишим татар — *чачлы* (чаشتыг), Казань татар — *белетле* (булуттуг), камассин — *маллыг* (малдыг), кара-киргиз (кыргыс) — *тилдүү* (дылдыг), карагас (тофа) — *эзерлиг* (эзерлиг), крым караим — *башлы* (баштыг), мариуполь грек — *йаңахлы* (чаактыг), ногай — *туманлы* (туманныг), шор — *сүттүг* (сүттүг), якут — *атахтаах* (адактыг, буттуг).

Азербайджан, алтай, башкир, казах, кыргыс, якут, уйгур болгаш өске-даа дылдар ам тускай дылдар болур. Койбал, кызыл, кюэрик, качин, сагай чугаалар хакас дылдың диалектилери апарган. (*Ш. Сат*)

5 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

§ 2. Лексика

12. Номчуңар. Доора болгаш көжүрген уткада ажыглаттынган сөстерни айтыңар, ук уткаларны тайылбырлаңар. Оларның чечен чогаалда кандыг урал аргалар тургузуп чоруурун тодарадыңар.

1. Изиг хүреш-даа эгелээн. Оолдарның арган ээгилери шагжандыржып, хөректери эдип тургулаан. (М.Э.)
2. Час-Адыр чаъс-чайык соон дарый эриин ажып, сарыг божа* дажый бээр. Чараш бойдус бичии кижинин угаан-медерелин эде суйбап, чоргааралын оттуурup, хей-аъдын улам бедидип көдүрер салдарлыг. Алаактың каарган, саасканнары бисти көргеш, танып каанзыг шуугап, ол-бо дегээреп шаг болурлар. Чижик* күштарның мыжырашкан маргыш чугаазы черле үзүлбес. 3. Эге классчы чылдар хензиг чүрээмде уяланып, чаптанчыг эштеримниң овурчаңы сагыжымны чүшкүрүп, хөңнүмнү чассыдып, кергээт ботту безин чылыктырып келир. (Д.Д.)

13. Номчуңар. Көжүрген уткада ажыглаттынган сөстерни айтыңар, олар шүлүкке кандыг аян кирип туарын тодарадыңар.

Сыг-сыг деп ырлап-шоорлаан
Сырынчыгаш эртип чытты.
Эргин орта турган мени
Эскерип кааш, тура дүштү.

Чүрбээжимни эстеңнедир
Чүгүрүп кээп, суйбай-даа бээр,
Чаактарымны шымчый кааптар
Чараш эвес чаңыг чорду...

Сыннар кыры бедиктен
Чывар хемче бадыпкан.
Судак* сугну таварааш,
Сууржугашка доктааган...

Оолдуң борбак чаактарын
Опчок чывар үргүлеп,
Чылгаптарга, оолак ам
Шыдашпайн ыглапкан. (*С. Комбу*)

Синонимнер болуп чоруур сөстерни айтыңар, уткаларын тайыл-бырлаңар. Хевир тургузар кожумактарлыг сөстерни тыпкаш, кожумактарын шыйыңар.

14. Номчуңар. Лексиканың темалыг бөлүктериниң айы-биле сөстерни ушта бижиңер. Аңғылаан сөстерниң ажыглалының онзайын айтыңар.

Василий Салчактың адазы — Савыр Салчак эмчи лама эртемніг, ыяштан аптара, **элгиирге**, ег эжии, хараача, эзер, совет үениң чем, хеп шкафтарын чазап, будуп силбиир; хөмден деспе*, төрепчи, көгээр, көгээржик, хойлаарак; пөстен эр-хөрөэжен янзы-бүрү идик-хеп даараар кончуг шевер³ кижи турган. Суур бажыңнарынга тууйбудан молдурга печка, үш аргыжар черлиг ортумак печка, совет үеде Шуйнуң школазынга болгаш интернадынга утермарка* печкаларны салып, бодунуң бажыңынга, та каш ходтут чүве, хлеб быжырар тускай угектиг, бус тыртар черлиг орус печка кылыш алгаш турган. Демир, чес, хола, мөңгүнден — аyt дагалары, кижен илчирбелери, оттук, бижек, эйт эзер илбек, кыскаш, үш-дөрт буттүг ожук, суугу; чулар, чүген, эзер базыткыыштары, чүстүк, билзек, билектээш, сырга кылыш, шыдыраа шуткуп турган — тергиин дээн ус-дарган кижи деп билир мен.

В. Салчактың иези база-ла Шуй суурга ады алгаан аптара, шулгуурга, элгиирге будуур, ой, негей, хураган кежи тоннар, чеңи-чоктар, бопуктар, улугларга тыва кадыг идиктер, өшкү кештеринден чагы даараар, хураган дүгүнден энчектер салып, янзы-бүрү угулзалар-бile каастап даараар кедергей шевер ие кижи чүве. Ооң будуп каан аптараларының³ бирээзи, даарап кааны кыс уругларның өгленирде кедер баштаңы, думаалай болгааш хам бөргү Тываның национал музейинде делгеттинген.

(К. Сарыг-Донгак)

1. Тыва өгнүң эт-херекселдеринге чуруур угулзалар дугайында дыңнадыгдан белеткеңер.
2. Ус-шевер болору амыдыралга ажыктыг бе, делгеренгей тайылбырдан бериңер.
3. Силерниң төрел бөлүүңерде ус-шевер кижилер бар бе, оларның дугайында чугаалаңар.
4. Омонимнер болгааш ооң хевирлеринге хамаарышкан чижектерни тыпкаш, уткаларын тайылбырлаңар.

15. Долу эвес омонимнерниң хевирлерин айтыңар, чижектери-бile бадытканар, домактардан чогаадыңар.

Киштээр, аштаар, арга, кедээр, эдер, чүг-ле.

16. Иий аңгы одуругда чижектерден бот-боттарынга синоним болуп чоруур сөстерни тывыңар. Оларның аразында утка талазы-бile ылгал бар бе, чижектөр-бile бадыткавышаан, делгеренгей тайылбырдан бериңер.

хат	бай
чаңс	салгын
кылаштаар	дүмбей
хайыракан	талыгыр
караңгы	мажаалай
ырак	чайык
шыдалдыг	чүгүрөр

17. Домактарны номчааш, антонимнерни айтыңар. Тывызыктарның харызызын тывыңар. Антонимнер ажыглаан тывызыктарны хөйнү билириниң талазы-бile класска чарыш-оюндан чорудуңар.

1. Чайын үнмес, кыжын үнеге хараган. 2. Иштикиниң ыяжы кургаг-даа болза, чарт, кедээгиниң ыяжы өл-даа болза, ирик. 3. Сен ыңай бат, мен бээр кээйн, булуктуг кара сугга ужуражыыл. 4. Кас оруу каалама, дуруяя оруу дунук⁴. 5. Адаа — туң сагаан, үстү — үзүм-чигир.

18. Тыва улустуң амырлажып-мендилежир ёзуулалында эвфемизмнерни тыпкаш, оларның ужур-утказын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстерниң синонимнерин адаңар.

- Амыр, амыргын-дыр бе, ыңар?
- Амыыр, амыр-ла!
- Кыштан хүр-ле болдуңар бе?
- Хүр-ле болду ийин, ыңар.
- Мал сүрүг менди-ле бе?
- Менди-ле ийин, ыңар.
- Ыт-куш, думаа-ханаа өршээлдиг-дир бе, ыңар?
- Өршээлдиг-дир...

19. Бердинген фразеологизмнерге удурланышкак утка илередип чоруур быжыг сөс каттыжыышыннарын дууштуруңер. Уш чижек биле домактан чогаадыңар. Фразеологизмнерниң илередип чоруур уткаларын тайылбырлаңар.

Үлөгери: балдыры дыңзыг — балдыры кошкак.
Аксы быжыг — ..., узун дылдыг — ..., бир хепкө шаптырган — ..., ис чок баар — ..., суг курту дег — ..., эриг баарлыг — ... .

Кириер фразеологизмнер: доң баарлыг, чыткан хой тургуспас, дылы бош, сөске чегей, айт мыяа кевирбес, ийи аалдың төлдери дег.

§ 3. Фонетика болгаш орфоэпия

20. Сөзүглелди номчааш, адаанда онаалгаларны кылыштар.

Кызыл-Хем аксында эрик кырында ийи эниктиг ээш* каттап чораан. Адыглар чүнү-даа тоор хире эвес, оолдары бичии уругларзыг, ойнап чоргулаан.

— Бии-Хем уну дээрge бир-ле зоопарк-тыр ийин, чүнү-даа көрүп болур! — деп, Лена кара кайгаан...

— Адыглар чүден-даа кортпас, сагыш амыр қаттап, тооруктап, эштип ойнап чоруурлар, солун-дур аа?! — деп, Алла эжин деткээн.

— Че, ол-дур, уруглар, сilerге аңнаар көргүзер деп хүлээлгэ алган кижи болгай мен — деп, Марат капитан боду база сагыжы ажып, амырап чугаалаан.

— Ийе, ийе, Марат Агбанович, четтиридивис, кай-гамчык-ла солун чүвелер көрүп чор бис... Ам база көстүр болза — деп, уруглар өөрээнинден адыглардан карак салбайн-на чорааннаар. (Л. Чадамба)

1. Чурукта кайы үннерниң артикуляциязын көргүс-кен деп бодаар сiler? Ук үннер кирип турар 1–1 чижектерден сөзүглелден тывыштар. 2. Ыытты кыскаладып, узадып адаар ажык үннерлиг 2–2 сөстен ушта бижээш, транскрипциязын кылыштар, үн болгаш үжүүн тодаралыштар. 3. Аңглаан сөстүц ажык үннерин канчаар адаарын, ында кайы чугаа органы эң идепкейлиг киржип турарын тайылбырлацар. 4. Аяннажылгага чагыртып чоруур артынчыларлыг сөстерни тыпкаш, кандыг үннерниң сингармонизмге чагыртканын тайылбырлацар. 5. Эрин-бile адавас болгаш адаар ажык үннерлиг сөстерни чижектер-бile бадытканар. 6. Дақпырлап бижээн ажык эвес үннерлиг сөстерни тыпкаш, оларны шын бижирииниң дүрүмүн тайылбырлацар. 7. Аяар ажык эвес үн кирген сөстен тыпкаш, фонетиктиг сайгарылгасын кылыштар.

21. Оюн «Метаграмма». Чаңгыс үжүүн азы үнүн солупкаш, тыпкан сөстеринерниң уткалары өскерли бээр дээрзин бадыткаацар. Ийи чижек-бile домактардан чогаадыңар.

тон — ..., ...,
чук — ..., ...,
тоолай — ..., ...,
эм — ..., ...,
кас — ..., ...,
ас — ..., ...,
сын — ..., ...,
эрик — ... ,

кас — ..., ...,
дер — ..., ...,
балык — ..., ...,
сарыг — ..., ...,
хөрүк — ..., ...,
тар — ..., ...,
өк — ..., ...,
өрүүр — ... .

 22. Сөстерни *чүзү?* деп айтырыгга харыылаар кылдыр өскертицер, шын бижилгезин тайылбырлаацар.

Аяк, дуюг, өек, хая, хаяа, хоюг, саргыяк, саяк, дая, дугуй, хой, банк, подъезд, факт, киоск, тракторист, клуб, иероглиф, киловатт, бюст, роль.

 23. Сөстерни шын адаацар. Оларны сактып бижицер. Шын бижилгениң дүрүмнөрин сактып чугаалаацар.

Туран, Теве-Хая, дазыл, демир, пага, пенал, бала, белек, ёзажок, биеэги.

§ 4. Орфография. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы

24. С. Комбуунуң шүлүктөриң номчааш, сөстерниң кожумактарының хевирлерин айтыңар, оларның вариантылыг болурун бадыткаацар. Аңгылаан сөстерниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Нарын сөстерни тыпкаш, шын бижилгезин тайылбырлаацар.

I.

Аккаалывыс оглу —
Аажок эрес эникпей.
Ээртилеңнәэн чассыгбай,
Элдеп солун чаңыгбай.

Тараа, арбай чыып чиген
Дагааларга барганда,
Ол-бо чүкче тарадыр
Ойлады бәэр опчокпай.

Хаайы эдип димзенгөн
Хаван оглу көргенде,
Кажаазынче дораан-на
Караш кынныр кажарбай.

Ээзи менче дораан-на
Эргеленип маңнап кәэр.
Аккаалывыс оглу
Аажок эрес чарашпай.

II.

Хұнчұгежим, хұнне-ле,
Хұлұмзұруп чайна-ла.
Аккыр кылын харжығаш
Ағып бадып эризин!
Садчығашта ыяштар
Саглаяарып өссүн-не.

25. Сөзүглелден тудуштур болғаш деғистеп бижиир нарын сөстерни ушта бижәеш, шын бижилгезин тайылбырлацар. Сөс чогаадылгазының нарын сөстер тургузар аргазының адын сактыңар. Дараазында схемаларга дүркүр чижектерни тызыңар:

СОРУЛГА, БЫЖЫГ ТУРУШ, ТИИЛЕЛГЕ

Кызылда президентиниң кадет училищези-бile иийи дугаар доозукчулар байырлажырынга белеткенип туарар. Амғы доозукчуларның аразында Кызыл хоорай биле Тываның Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарының, ол ышқаш Россияның өске-даа регионнары — Челябинск, Иваново,

Кемерово областарның, Татарстанның болгаш Хакасияның төлээлери бар.

«Сорулга, чаныш-сыныш чок болуру, тиилелге» деп мерген сөстер — 2-ги өөредилге ротазының девизи.⁴ Оол бүрүзү — өөредилге, спорт, уран чогаадылга талазы-бile лидер. Оолдарның барык хөйкезии училищеде өөредилгезин «эки» болгаш «тергиин эки» демдектер-бile доозуп туар. Регионалдыг болгаш федералдыг деңнелдиң янзы-бүрү хемчеглеринге олар училищениң ат-алдарын хөй катап чедишикканий-бile камгалаан. Доозукчуларның дөгерези дээди эртем чедип алгаш, Төрээн чуртуунун менди-чаагай чоруу дээш бараан болуп ажылдаар дээрзинге дагдыныкчы башкылары бүзүреп туар. («Шын» солундан)

26. Сөзүглелден морфологтуг, синтаксистиг болгаш хурааңгайлаашкын аргазы-бile тургустунган сөстерден шилип алгаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

«Кижи төлү каяла-даа чоруур, күштүң төлү каяла-даа ужар». «Кызымак-ла болза, Айга, Хүнгэ-даа чедип болур» деп чоннуң мерген чугааларында чиге-ле угаадып каан болгай.⁵ Тайвань деп ортуулукта тыва омактыг* Чечена Куулар деп радиожурналист уруг ажылдал, өөренип чоруур.

Тайвань дээргэ-ле Формоза ортулуу-дур, португал дылдан очулдуурага, «Жайгамчыктыг ортулук» дээн уткалыг. А Чеченаны бээр кыдат дылга болгаш Тываның Цин империязының үезинде төөгүзүнгө сонуургал эккелген. Ол Россияның күрүнениң гуманитарлыг университетидиниц философия факультедин дооскаш, улаштыр Тайвань ортулуунда Чженчжи күрү-не университетидинде российжи шинчилелдер институтунга өөренген. Ында Гугун музейиниң күруне архивинде сонуургааны Цин

династиязының төөгүзүнүң документилери бар болган. Чечена Тайваньның шинчилелдер төвүнгө орус, англи, кыдат дылдарга очулгалар кылып, ол черниң делегей чергелиг радиочеткизинге журналист кылдыр баштайгы базымын эгелээн. Ол аңаа аңы-аңы шөлчүгештерге төрээн Тывазының дугайында бо-ла лекциялар номчуй бергилээр. (A. Түлүштүү-бите)

1. «Күзел күштүгде» деп темага угаап боданышынын хевирингэ чогаадыгдан бижинер. 2. Силерниң изиг күзелиндер боттаныр кылдыр чүнү канчалза экил деп бодаар-дыр сильер?

27. Бердинген сөстерге баштай демдек ады чогаадыр кожумктардан, дараазында ол-ла сөстерге бээринин падежиниң кожумаан немендер. Кожумктарның сөстерге немежириниң талазы-бите шын бижилгэ дүрүмнерин сактыңар, тайылбырын берицер.

Аът, эът, оът, каът, чаъс, чөъп, дүъш, чүък, аъш-чем.

§ 5. Морфология болгаш синтаксис

28. Сөзүгледи номчааш, аттан берицер. Бердинген майык ёзугаар чүве аттарын тыпкаш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Аңылаан сөстер кандыг уткада ажыглаттынган-дыр, тайылбырлаңар.

Дазыл + х.п.

Дазыл + хам.хев. + б.п.

Дазыл + х.саны + х.п.

Дазыл + хам.хев.

Дазыл + х.саны + о.п.³

Дазыл + дазыл + хам.хев.³

1950 чылдың сес айның ортан үези. Ак-көк дээрде хүн элээн өрүлөп, черниң кырын чылдып турган. Оргу ховулар чиргилчиннелип, бир-ле тоолда чүве дег сагындырган.

Ол үеде ырак-ла черден кээп турага шаалаан дааш Хеймер-оолдуң кулаануюктап* турган. Ол болза Таңдысынындан тайлып баткан Чадаана хемниң суу оруун

моондактаан дөңнерге, сайларга таваржып, оларга саарыгланып, олар-билие **хөөрежип**, шуугап чыдары ол. Құскәэр апарган болгаш, сыйгааны ол. Оон башка, эриин ажып, дааш-шимәэни киткеп, оруунга таварышкан шаптыктарны оя-чире хап бадып чыдар.

Бир чылын үерләәш, хоорайны хөме таварып турған чери бар. Хемниң унунга турған кара чаңгыс электри станциязы суксун-сүггат чок, анаа-ла әэнзиреп чыдып калған. Станцияны өскәэр көжүрүп, чаартыр ужурга таварышкан. Амыр әвес, уржуктүг хемнерниң бирәэзи болдур ийин. (*O. Саган-оол*)

29. Номчунар. *Тундра, чурукчу, композитор, хар* деп сөстерниң утказын билип алышынга демдек аттарының ужур-дузазын тодарадыңар. Чаа билип алған чүүлүңерни қысқазы-билие дамчыдыңар.

Тундра...
Тундрага чораан силер бе?
Чок че?

Үңчаарга тундраны силерниң карааңарга, мәен қараамга көстүп кәери дег, ынчаар көстүп кәэр қылдыр канчап чуруп-бижиир кижи боор мен. Тундраның чарап, чаагай, кадыг-дошкун, болганчок-ла коргунчуг қылдыр көстүр бүдүжүн уран-шевер чурукчу бийири-били-даа, уяраачал сеткилдиг композитор музыказы-били-даа долу кайын дамчыдып шыдаарыл деп, чигзинип чоруур мен. А тундраны танып, билип алыр дәэн кижи аңаа боду келгениле дәре. Үңчалзажок чуруп-бижиирин оралдажыйн.

Кыжын тундра дәэрге дәэр биле хар-ла болгай. Долгандыр көстүр-ле чүве — хар-ла хар. Кайда-даа чаңгыс ай, кас чалгыны дег ак делгем девискәэр чыдар бо-ла.

Шынында хар шынап карак чылчырыктаар ак бе?⁴ Өске чурттарда шуут ак-ла боор, а тундрада... Ооң өңүн

ындыг белен тодарадыры берге. Часкы хүн эртен черге дәэп чорда, ногаан, ак-көк, сарыг, чидиг кызыл өңнүг даштар тө каапкан дег, янзы-бүрү өңнер-бile чайыннаны бәэр. Хұндус кыдат торгу дег чиңгир көк апаар. Кыжын, хүн үнмес апаарга, хар таакпы хұлұ дег өңнүг апаар. А соңғу чүктүң солаңғызы харны бұлұртүң-бұлұртүң чөләэш өңнерлиг болдуруптар.⁴

Улуг чаагай, карак четпес тундра дугайын допчу бижиирге, бо-ла-дыр. (С. Данилов)

30. Демдек аттарын өзек сөстері-бile катай ушта бижәэш, харылзаалыг айтырыгдан салыңдар. Демдек аттарының илередип чоруур уткаларын тодарадыңдар. Бир домактан шилип алгаш, долу морфолог-сintаксистиг сайгарылгазын қылыңдар.

Хүреш дәэрge күску үеде кадыр-кашпал черлерге эмдик телер үскүлешкени звес, а чараш аргаларлыг, тускай делегейлиг, чогаадыкчы аянныг тыва кижииниң амыдыралы-бile тудуш төөгү-дур. Ол дәэрge тыва чоннуң бурунгу культуразының чарылбас кезии. Тыва кижииниң төрүмелинден эyt-ханында тудуш, мәэ-медерелинде сиңниккен оюну. Тыва хүреш төнмес, чырыткылыг келир үелиг. (В. Чадамба)

31. Демдек аттарынга утказының аайы-бile тааржыр чuve аттарындан тыпкаш, сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар.

Үлөгерi: чоон дыт.

1. Достак ..., борбак ..., төгерик ..., сыгыр ... .
2. Чоон ..., чүм ..., негей ...
3. Делгем ..., хос ..., хостуг ..., шөләэн ... .
4. Аар ..., салам ..., чиик ..., дүк-хап ... .
5. Хоюг ..., чымчак ..., чылыг ... .

32. Домактардан демдек аттарын өзек сөзү-бile катай ушта бижицер. Демдек аттарының утказының аайы-бile бөлүктөрин тодарадыңар. Шынарның демдек аттарының чадаларын айтыңар.

1. Москваның³ чаагайжыды туттунган ногаан³ күдүмчулары. 2. Бедик-бедик³ липпалар хаажылаан қаът бажыңар ногаан сесерликтө тургулаар. 3. Шупту-ла кара-кара аныяк оолдар, уруглар холдарында бөлүк чечектерлиг³. 4. Бичии чурукчу³ Надя Рушеваның дугайын сактып келгеннер. (*E. Танова*)

Надя Рушева деп кымыл? Ооң дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

33. Чер-девискээр аразының хемчээлин илередир демдек аттарын бөлүктеңер. Оларны ажыгловышаан, домактардан чогаадыңар.

Элээн ырак хемчээл: ...

Чоок хемчээл: ...

А жыглаар сөстер: талыгыр, узун, узак, херии, чоок, чоок-кавы.

34. Оюн-чарыш. З бөлүкке чарлып алгаш, бодалгалыг болгаш анаа тывызыктарны бодаңар. Сан аттарының утказының болгаш тургузуунуң аайы-бile бөлүктөрин тодарадыңар. Тыва хемчег илередир сан аттарын айтыңар.

I. Шынаага кезек дөргүн теректөр баштарынга тааннар кәэп хонупкан. Бир терекке-ле ийи-ийи тааннар олурага, бир терек артып каар, а бир терекке-ле бир-бир таан

олурага, бир таанның олуар терээ чок апаар. Шупту каш теректер, чеже тааннар-дыр?

II. Чаңгыс анайлыг дөрт оолдар чурттап чораан. Олар ол анайның дөрт даванын дөрт сөнгө* үлжип алган чораан-дыр. Эн бичезиниң өнчүзү болур анайның бир холу сына берген. Ол оол өнчүзү боор анайның холун пөсбиле шарып алган. Ол анайның шарыны канчангаш-ла өрттенип чорааш, бир сараат сиғенге баргаш, ол сараатты өрттедипкен. Ам сиғен ээзи сиғенин чарбый берген. Оолдар ол шарыышкынныг холдуң хайы-дыр, сынык холдуң ээзи төлээр дижип турган. Чогум кым ол сиғенни төлевес болгандыл?

III. Дүвүреңнээн бир хой аскаш, өөрүн дилеп чорааш, элээн каш өске дүк хойга уткужуп келгештин:

— Экии, чус хой — деп эткен.

Дүк хойнуң бирээзи тургаш:

— Бис чус хой эвес бис. Бистиң кырывыска бис хирени каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивисти каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивистиң улдуңун каткаш, ам сен хөөкүйнү қадыптар болзуусса, ынчан чус хой болур-дур бис ийин — дээн. Элээн каш дүк хойнуң санын тывынцарам!

IV. Кечим* шайны кезе бастым,

Улдуң* шайны уүй бастым.

Дөрбелчин дөртелээ,

Ирбээлчин ийилээн,

Чамырык чааскаан.

Сая-сая кыстарның чажын

Чаңгыс кылдыр өрүп бады барды.

35. Үүрмек сан аттарын, чырының сан адын сөс-билие бижиндер, домактардан чогаадыңар.

$\frac{1}{4}$; 5,7; 0,002; 2-лээн, 0, 0008 (он мунчук), 3-елдирзи.

§ 6. Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

36. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар.

БИЧИИ САГЛААНА — МААДЫР

Саглаана чүгле төрээн чери Кунгуртугда эвес, харыңдаа бүгү чуртта билдингир апарган. Ол — ёзуулуг маадыр.

Бо төөгү 2017 чылдың февральда болган. Саглаананың ада-иези аалдан ырак черже мал-маганын одарладып чорупкан. Агаар-бойдустуң дошкунун барымдаалааш, уруун кожуун төвүндөн 20 хире километр черде турага кырган ада-иезиниң аалынга арттырып каан. Кырган-ачазының караа көрбес. Алдан харлыг кырган-авазы оларны хайгаарал, аалын ээлеп турган.

Бир эртен кырган-авазы одунмайн барган. Ийи кырган адашкы бажыңын одап, суглап, аъш-чем-даа кылыш шыдавас болғанындан бичии Саглаана кыштың соогунда улустан дуза дилээри-бile чоруур деп барган. Кырган-ачазы аңыг-мендниг тайга черже уруун чорударын шуут күзевээн, ынчалза-даа өске арга чок болган. Дөрт харлыг бичии уруг 8 километр хире харлыг тайга черни чааскаан кылаштап эрткеш, байдалды кожа аалда улуска дамчыдып четкен. (*E. Серебровская*)

1. Санкт-Петербургтан студентилерниң тургусканы «Сагланы» деп мультфильмни сонуургап көрүцөр, авторларның ону канчаар тургусканының дугайында медээден тывыңдар.

2. Айтырыгларга харыылавышаан, диалогка киржицер:

1) Кунгуртук Тываның кайы талазында турагыл? 2) Ада-иезинин кырган-авазы сүгга бичии уруун арттырып каанын чөптүг деп санаар силер бе? 3) Бир эвес Саглаана ада-иези-бile турган болза, байдал кандыг болурул? 4) Бичии Саглаананы маадыр деп санап болур бе? Бодалыңарны чижектер-бile бадыткаар?

37. Тываның Кызыл дептеринче киирген күштүң дугайында номчуңдар. Орус-тыва словарьларны ажыгловышаан, сөзүглелди тыва дылчे очулдуруңар.

Монгольский Жаворонок (Хамнаарак) — коренной житель степей и самый крупный жаворонок России, размах крыльев достигает полуметра. Жаворонки известны своим чудным пением. Основные места обитания расположены на юге Тувы в Убсуунурской котловине, где жаворонок населяет сухие и опустыненные степи. Наиболее высокая численность отмечается в Тес-Хемском кожууне на участках вокруг озера Шара-Нур и реки Тес-Хем, общая численность вида в Туве 100-160 пар. (*Красная книга Республики Тыва, 2019*)

 Чурукту кичээнгейлиг көргеш, уран аргаларны ажыгловышаан, хамнаарактың даштыкы хевириң чуруп бижиндер.

 38. Тайылбырлыг диктант. Хөй сектер орнуунга кандыг үжүктөр салырын, тире болгаш кавычка демдекти чүгэ ажыглаанын тайылбырлаңар. Чүве аттарын темалыг белүктөринин айы-бите ушта бижиндер.

Бир катап казах чур...унуң хааны ийи албатызын кыйгыргаш, мынча дээн:

— Алтай хайырака...ың хүн үнер чүгүнде ураанхайлар деп улус бар чүве-дир, шинчилеп көрүп келиндер.

Үш айның тозан хон...нда элчилери² бо келген. «Че, чүү деп ындыг чурт-тур? Чүзү-бите онзагай чон-дур?» — дээн хааның айтыр...нга амдыы элчилери: «Адын-сывын ураанхайлар эвес, а ...ывалар бис дээр чон-дур.⁵ Оран-чур...у онзагай улус-тур. Кайгамчык ...едик тайга-сы...ар, арга-арыг бүргээн. Көрүнчүк дег хөлдерден, ...оргу дег

шынаа-шыктарадан² өске, улуг-биче шапкын хемнерден бүткен оран-дыр. Анаа ырыдан аңғыда, каргыраа, х...мей, сыгыт деп элдеп кайгамчык ырызы база бар улус-тур. Олар каргыр...зын сала бәэрге, дажыг хемнерниң, саарыг хорул...штарның даажы сагындырар, хая-даштарның чаңғызы дег дыңналыр хөөмей ырызы кижины чайгаарла тааладып, өпейлеп кәэр, а эң уран к...селдези — сыгыт болур чүве-дир» — деп харыылап орга...ар иргин.⁵

(Ч. Чүлдүмнүү-бите)

§ 7. Чугаа чорудулгазының хевирлери

39. Бөлүк домактарның кайызында кижиның бодалын, хөөнүн илереткен-дир, а кайызында билдингир медээни дамчыткан-дыр, тодарадыңар.

1. Бөгүн частьыг хүн болду. Ол удавас аязы бәэр боор. Чечектер частып, хоорайывыс улам чарааш апаар чадавас.

2. Бөгүн алды айның чәэрби сес. Агаарның температуразы 12 градус, булуттуг, шала соок. Малгаш-баларлыг.

40. Номчааш, дылдың ужур-дузазын тайылбырлаңар. Чогаалчыларның, сураглыг кижилерниң дыл дугайында чугааларын сактыңар, оларның утказы номчаан сөзүглелициер-бите дүгжүп туар-дыр бе, тайылбырлаңар. Силер тоолдаарынга, ырлаарынга ынак силер бе, чугаалаңар.

Чогаалчы Л. Успенский мынча дәэн: «Чажындан эгеләеш, кыраан назынга чедир кижиның чуртталгазы дыл биле сырый харылзаалыг. Бичии уруг таптыг чугааланып өөренип албаан тура-ла, авазының өпей ырын, кырган-авазының тоолдарын дыңнап, ону билип чыдар. Тоолдар,

ырылар дээргэ-ле дыл-дыр». Дылдың дузазы-бile кижи-лер аразында харылзажыр: кандыг-бир медээни дамчыдар, кайы-бир чүвеге азы болуушкунга бодунуң хамаарылгазын илередир, сагыш-сеткилин үлжир, эртем, уран чүүл тала-зы-бile дуржуулгазын солчур. Дылды чугаага хүн бүрүдe ажыглап, бодалын шын илередип тураг болза, ол улам сайзыраар.

Тус-тузунда кижи бүрүзүнүң дылды тодаргай ажыглап турагын **чугаа** дээр, ол **аас** болгаш **бижимел** хевирлиг:

- ✓ Аас чугаа үезинде бир кижи (улус) **чугаалаар**, а өскези **дыңнаар**.
- ✓ Бижимел чугаага бир кижи сөзүглелди **бижиir** (адресант), а өскези (адресат) **номчуур**.

Чувени чугаалап тураг кижи болгаш ону дыңнап тураг кижи (улус) **чугааның киржиикчилири** болур.

Чугааны канчаар чорудары ооң кандыг **байдалда** боттанып турагындан дорт хамааржыр. Чижээлээр-гэ, өг-булеге дүүштеки чем үезинде, хурал үезинде азы өске-даа ажыл-агыйжы байдалда чугаа бот-боттарындан ылгалдыг болур.

41. Чижектерде чаңгыс кол теманы тодарадыңар. Чугааның киржиикчилириниң назы-харын канчалдыр тодарадып ап болур-дур? Олар аразында канчаар чугаалажып тураг-дыр, кандыг сорулга-биле чугааны эгелээнил, ооң болуп тураг үезин, черин чугаалаңар. Частырыгларлыг домактарны эде бижиңер. Диалогтарда чугааның киржиикчилириниң назы-харын тодарадыңар.

1.

— Бөгүн соок хүн боор дээн-дир, дуңмам. Чылышыр кеттинип ал шүве.

— Най, мен чараш курткам кедиксеп тур мен. Иштинге чылыг хөйлецим кедип алыр мен, анаа бе?

— Чая, ол хөйлециң каяттанып ал че харын.

— Экизиин! Чая курткамны эштеримге көргүзер мен.

2.

— Привет. Бертен коргунчуг соок болду аа.

— Хаарн. Чылыдыр кеттинип алыр чөмнү деп бодап халып ордум.

— Автобус ол келбейн туруп берген, кино чүве диин.

— Мен шыдашпайн, такси дозуптум шэй.

3.

— Бөгүн соок хүн боор деп чарлап тур ышкажыл, кырган-авай.

— Халап-тыр аа, уруум. Чылыдыр кеттин. Мээн жээм-бириим ап бээр сен бе.

— Кайызында ийик, ону кедип ал харын.

— Ол ышкаап иштинде.

4.

— Экии, Салбак Дадар-ооловна. Агаар медээзин радиога дамчыдып турду. Бөгүн соок болур-дур, башкы. Маргылдаа даштыгаа болур ирги бе?

— Улув-бите четтиридим, Долума. Дыңнаваан уругларга дамчыдайн. Чылыдыр кеттинер болза эки-дир. Каяа болурун школага баргаш, билиптер мен аа.

— Чая. Четтиридим.

— Бодуң база чылыдыр кеттинип ал.

Чугаа чорудулгазы кижиинىң чүве чугаалап турар үезинде тургустунар, ол кандыг-бир сорулганы чедип алры-бите ажыглаттынар. Чугаа чорудулгазы дээргэ кижиинىң бажында бар бодалдың сөс дузазы-бите илереттинери болур.

Чугаа ажыл-агыйжы азы амыдыралчы байдалга тургустунар. Кандыг-бир чүве азы болуушкун дугайында чугаа эгелээш, чоорту уламчылап сайзыраар. Чамдыкта чугаа уламчылавайн, үстү берип болур. Чугаа үезинде чугааны дыңрап турар кижи дамчыткан медээниндорт болгаш элдээрткен утказын билип алыр. Оон аңыда чугаалап турар кижиниң чугаазының шын, чиге, арыын азы чедимче чогун эскерип каап болур.

Ынчангаш кижи бүрүзү бодунун чугаазын хайгаарал болуп чорууру чугула. Чугаалажып билири дээргеле кижиниң ниити культуразының көргүзүүчүү болур.

 Чугааның чедимчелиг болурунга сагыыр чугула херек чүүлдер: **кажан** (үези), **каяя** (турожу), **кымга** (адресат), **чүнүң дугайында** (чугааның утказы), **чүге** (сорулгазы), **канчаар** (стиль) чугаалаары.

42. «Бырланмаа угбай» деп чечен чугаадан үзүндүну номчунар. Ында чугааның эгелээн чылдагаанын, чугааның киржикчилерин, болуп турар черин, үезин айтыңдар. Сөзүглелде эвилең-ээлдек чугааны илереткен домактарны тывыңдар.

Дүн ортузу эрте бергенде, чалалгалар эвээжей бээр чүве. Фельдшерлер ону пат билир. Сооктан чылышкаш, бодум безин билбейн күм кынны берип-тир мен. Сайгылгааннарын өжүр баскылап каан узун, тар коридор төнчүзүнде даштыкы эжик халырт дээрge, ам харын отту чаштап келген мен. «Кым сен?» — деп өрээл дөрүндөн айтырдым. Харыы келбеди. Бичии ыыт чок оргаш: «Чалалга кылып чор силер бе?» — дидим. Харыы орнунга чөдүл дыңналды.

Коридор сайгылгааннарын базым аайы-бile чырыт-пышаан, ооң чанынга чедип келдим. Сандайларның эң кыдыккызында дөртен беш хар чоокшулай берген угбай шийип алгаш орган caratteraryn менче хере көрүп келди.

— Чүнү канчап чор сiler, угбай?

— Хонар чер дилеп чор мен. Даشتyn сооктуң кончуун көрбес сен бе? Дунмам уруг сугну соктаарымга, ажытпадылар. Уёх-х, хөрээм-хөрээм.

— Мындыг орайга чедир каяа турдуңар ынчаш, угбам?

— Көстүүнзэ* адаанда сандайга олурдум. Бөгүн ында танырым уруг ажылдап келген чүве. Мени бо-ла хондурап, экизи кончуг уруг. Өскелери ындыг эвес.

— Ам аңаа чоп хонуп албадыңар?

— Кызылдан даргалар келген, оларның караанга көзүлбе дээрge, үнүп чоруптум ышкаждыл, оол. Оон башка демги уругну кончаайлар.

Коридор чылыг-даа болза, эжик аксы дөмей-ле соок. Ынчангаш чырык, чылыг черге таптыг чугаалажып көөрдүр дээш, келген кижимни өрээлимче киире бердим.

(M. Дүүнгар)

1. Бырланмаа угбайның амыдырап-чурттап чоруур байдалын көргүсken домактарны тывыңар. 2. Бир эвес эмчи ол угбайны кирип албаан болза, чүү бооп болур турганыл? 3. Бырланмаа угбай ышкаш чурттап чоруур улуска кым дузалажыр ужурулугул?

Аас чугаа чок-ла болза чайгаар, чок-ла болза план ёзугаар чогуур. Чугаалап туар тижи бодунун бодалдарын кысказы-бile азы делгеренгей кылдыр чугаалап болур.

Бодалды бижик дузазы-бile база илередип болур. Бижимел чугаа үр үеде шыгжаттынып, ажыглаттынар. Аңаа эш-хууда чагаалар, эртем статьялары, орук демдегледери, албан-херек бижиктери, чогаалдар дээш оон-даа өске бижиктер хамааржыр.

43. Таблицада медээни номчууцар, аас болгаш бижимел чугааның ылгавырлыг демдектерин чугаалацаар.

Чугааның демдектери	
Аас чугаа	Бижимел чугаа
<ul style="list-style-type: none"> ✓ хүн бүрүде чугаага бөдүүн сөстерни ажыглаар болгаш хос-тут чугаалажыр; ✓ домакка катааптаашкыннаар хөй ажыглыттынган бооп болур, грамматиктиг нормалар сагыттынмайн барып болур; ✓ чамдыкта чугааны үзе кириллтер таварылгалар тургулаар; ✓ чугаа үезинде арын-шырай, шимчээшкін, үн аянының дузазы-бile медээни анаа азы өөрүп, хомуудал, кайгап турарын илередип чугаалаар; ✓ чугаа этикедин сагып, эвилең-ээлдек чугаалажыр.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ амыыдышыралчы азы кара чугааны бижикке ооң аянын чидирбейн, кыска, тода болгаш шын кылдыр бижиир; ✓ бижимел чугаага бедик көдүрүлүүшкүннүг өөрээн азы килен-нээн утка кирген домактарны ажыглаанды, бижик демдектерин шын салыр; ✓ орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларны сагыыр; ✓ чогаалдарга, чогаадыгларга кандыг-бир чүвениң азы болуушкуннуң дугайында уран аргаларны ажыглап, чеченчилип бижиир.

44. Чугааның киржикчилерин тодарадыцаар, оларның чугаа үе-зинде канчаар алдыныш, чугааланып турарын тайылбырлацаар.

1.

- Дунмам, мен шүлүүк доктаадып алыйн, оожургап алыр сен бе?
- А мен ырлаар мен. Эртен школага мөөрөй болур.
- Сенден улуг дилег. Ындыкы өрээлчे чоруптар сен бе?
- Чаяа. Ынчаайн харын, шүлүүң өөренип алыр сен че.

2.

- Эй, балдыр-бээжектер! Мында чүнү канчап тур силер? Чоргулацаар.

- Бис ойнап тур бис. А чүге айтырарыңар ол, акым?
- Сеңәэ кандыг хамаан чувел. Чоруңар дидим.
- Анаа-ла чүге хорадап туары ол дээр сен.

45. Сөзүгледи номчааш, ооң кандыг хевирде бижиттингенин тодарадыңар. Ооң бижиттингенинден бээр кайы хире ўе эрткенин тодарадып болур бе, тайылбырлаңар.

Эргим акый, мен ээп келгижемче дээр, ававыска дуза кадарының бүгү-ле аргазын кылып көр. Чуртталганың эң-не улуг үнези — ававыс-тыр. Ава — ол дайынчының

дайзынны чылча шавар тулчуушкунче шургуп кирер дайынчы тугу-дур. Ава — ол бистин өргим киживис, ол дээш чурттаар ужурлуг бис, чүге дээрge ол биске чуртталганы шаңнаан, бергени берге дивейн,

хилинчекти хилинчек дивейн чорааш, бисти бут кырынга тургузуп каан, энерел сеткилдиг болурун база Төрээн чуртка ынак болурун эytke киир сицирип каан...

Куулар Сүдер-оол. 1944 чылдың февраль 9.

(Ол Погорельцы суур дээш тулчуушкунга бажын салган.)

Чаа чүүлдү билип алырда, сөзүгледи чүгүртү көрүп тургаш, таныжар база сайгарып номчуур. Чижээлээрge, чаа ном-бile таныжарда, ону чүгүртү көөр: даштын сонуургаар, эгэ арнында чүнү бижээнин номчуур, авторун билип алыр, ооң иштики утказын допчузундан азы арыннарын ажып тургаш, билип алыр.

Сайгарып номчууру дээрge сөзүглелди долузубиле далаш чок, кичээнгейлиг, бодамчалыг номчууру: темазын, билдинмес сөстерниң утказын тодарадыр; сөзүглелди долузу-били азы ооң кол утказын илередип турар кезектерин катап номчуур, чаа билиглерни сактып алышы-били бодунуң чижектери-били бадыткаар.

46. Сөзүглелди номчууцар. Тыва дылдың шинчилекчизи В. Радловтуң бижээн демдеглелдериниң кайы хире үр шыгжаттынганын, амгы үеде ооң ужур-дузазын тайылбырлаңар. Бында кирген черлер аттарын картадан тывыңар.

1861 чылда Тываның барының талакы девискээринге чоруп турган В. Радлов мынча деп бижээн: «Сойоттарның (тываларның) ниити адын туба (тува) дээр, оларның хөй нуруузу Кобдо хемниң бажының Сибирь-били кызыгаарын дургаар, Хемчик хемниң иштин дургаар, Косоголга (Көпсө-Хөлгө) чедир, Косоголдуң чөөн талазындан Селенгага чедир чурттап турарлар. Ол бүгү сойоттар түрк дылда чугаалажып турар, Кара-Хөлдүң сойоттарының дылы база түрк дыл болуп турар». (М. Манчай-оол)

47. Сөзүглелди номчааш, сактып бижинер. Силерниң чурттап турар кожуунуңарда тос таңдының кайызы бар-дыр, оон дугайында төөгү азы тоолчургу чугаалардан тыпкаш, эш-өөрүңерге сонуургадыңар.

Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар:

- Башкы Таңды Хайыракан. Ол болза Тере-Хөлдүң Кунгуртук суурдан чиге бурунгаар көстүп турар Хаан-Тайга болур.
- Соңгу Таңды Хайыракан. Ол дээргэе Соңгу Саяннар болур.

— Мөңгүн-Тайга Хайыракан. Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурнуң чанында турар.

— Бай-Тайга Хайыракан. Хемчик бажының Алаш талазында турар.

— Кызыл-Тайга Хайыракан. Сүт-Хөл кожуунда, Хемчикиң солагай талазында турар.

— Буура-Тайга Хайыракан. Улуг-Хем кожууннун Шагаан-Арыг, Эйлиг-Хемниң чанында турар.

— Таңды-Уула Хайыракан. Таңды кожууннун девис-кәэринде турар.

— Өдүген-Тайга Хайыракан. Тожу кожуунда турар.

— Өндүм-Тайга Хайыракан. Ону академик Обручевтиң сыннары дээр. Каа-Хем биле Тожу кожууннарның аразында. (*M. Кенин-Лопсан*)

48. Чурукту көрүңер. Ында болуушкуннарны тайылбырлацаар. Бижик демдектерин болгаш чугаа этикедин сагывышаан, диалогтан чогаадып бижицер.

(*A. Ооржак чураан*)

§ 8. Сөзүглелдиң тодаргай болгаш элдәэрткен утказы

Сөзүглел дәэрге кандыг-бир чүве азы болуушкун дугайында бодал. Ол аразында харылзаалыг домактардан тургустунар.

Сөзүглел кандыг-бир чүвени азы болуушкунну илереткен *тодаргай уткалыг* болур.

Ооң аңгыда тускай сөстер-бile илереттинмээн-даа болза, бир-ле чүвени азы болуушкунну ойзу чугаалап турар азы ук чүвелерге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын айтыр *элдәэрткен утка* турар, а чамдыкта ол турбайн барып база болур. Басняларда кижилерниң аажы-чаңының багай талаларын дорт чугаалавайн, элдәэрти азы чажыт кылдыр көргүскен болур.

49. Эртем дылында бижиттинген сөзүглелди номчуңар, ооң утказы тодаргай билдинип турар-дыр бе, тайылбырлаңар. Кол утказын чугаалаңар.

Салым-чаяан деп чүл, ол канчап тыптып келирил, чуден хамааржырыл деп айтырыгларга харыылаары белен эвес. Психология эртеминде ол эң-не берге болгаш нарын айтырыг болуп турар.

Салым-чаяанның кижииниң амы-хууда онзагай шынарларынга азы кижилерниң ылгавырлыг талаларынга хамаарыштырар. Кижи бүрүзу кымга-даа дөмейлешпес шынарларлыг болур. Бир кижи математикага ынак болгаш берге бодалгаларны эки бодаар, өскези ырлаар азы гитарага ойнаар, үшкүзү кымдан-даа артық чуруур. Кым-бир кижи дириг амытаннарга ынак болгаш, дириг бойдус дугайында

номнарга, киноларга ынак. Чамдыкта өөреникчи бодунуң сонуургаар чүүлүнүң дугайында дыка хөйнү билир болгаш, башкызын безин айтырыглар-бile тулдуруптар.

(*Психология. 5 кл.*)

50. Басняда чүнүң дугайында әлдәэрти чугаалаан-дыр, тодарадыңар. Амыдыралдан бо шүлүк чогаалының утказынга чоок чижектен сактып чугаалаңар. Арзылаң биле Пар деп чүве аттарын чүгө улуг үжүк-бile бижээнин тайылбырлаңар.

АРЗЫЛАҢ БИЛЕ ПАР

Айлар эрткен, ийи өңүк
Ажыл-ишчи чарыш түннээн:
Арзылаңның ийи чүс хуу,
Амдызызының чүс он болган.

Аңаа өөрээн өңүктер-даа
Аъжын-чемин делгевиткен.
Парның ҹазаан сандайынга
Арзылаңы саадавыткан.
Байгы чемин хөөреп-хөөреп,
Амданнанып чий-ле берген.

Арзылаңның кылганынга
Аштырган Пар олурупкаш,
Ол-ла дораан ойта дүшкен —
Оозу чуурлуп чаштай берген.

Кедизин-даа, шынарын-даа
Херексевес кижилерниң
Ажылының түнелдери
Арзылаңга кончуг дөмей. (*O. Сувакпим*)

Сан аттарынче өзек сөзүндөн харылзаалыг айтырыгларын сал-
гаш, кандыг домак кежигүнү болуп туарын айтыңар.

51. Сөзүглелди номчааш, ооң хевирин тодарадыңар. Ында кишинин намдарын канчаар көргүсken-дир, тайылбырлаңар. Дәэди эртем чедип алган кижи мергежилиндөн өске ажылдарны кылып болур-дур бе, эртемден аңғыда ажыл-агыйга кишинин кандыг талалары чугула болур деп бодаар силер, чугаалаңар.

Сергей Күжүгетович Шойгу 1955 чылдың май 21-де Чадаана хоорайга интернационалчы өг-бүлеге төрүттүнген.

Кызылдың 1 дугаар ортумак школазын, ооң соонда Красноярскының политехниктиг институтун дооскан. Инженер-тудугжу эртемниг. Күш-ажылчы намдарын Красноярскының «Промхимтудуг», оон «Тыватудуг» деп трестеринге эгеләэн. Абакан хоорайга партия организациязынче шилчип ажылдаан. Бир чыл болгаш, Красноярск край комитетинин инструктору болу берген. 1990 чылда РФ-тиң Архитектура болгаш тудуг талазыбиле күруне комитетинин даргазының оралакчызынга томуйлаткан. 1991 чылдан эгеләеш, чурттуңкамгалакчылар корпузун удуртуп эгеләэн. 1994–2012 чылдарда РФ-тиң онза байдалдар сайыды, 2012 чылда Москва облазының губернатору турган. 2012 чылдың ноябрь 6-дан турған Россия Федерациязының камгалал сайыдынга томуйлаткан.

Ол Россия Федерациязының маадыры (1999), Шериг генералы (2003), Орус географтыг ниитилелдин президентизи. (*Интернет четкизинден*)

1. Инженер-тудугжу мергежилдин азы С. Шойгуның амы-хууда сонуургалдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.
2. «Кандыг кижи чедишишкиннig болурул?» деп темага угаап боданышкын хевирингө чогаадыгдан бижиңер.

52. Сөзүглелди номчааш, сактып бижиңер.

Чугаа үезинде хүндүлөжири дээргэ-ле чуве чугаалап турар кижины кичээнгейлиг дыңнаары, үзе кирбези, чугаазынга эпчок, чааш эвс сөстерни ажыгглавазы. Синонимнерни чугааның утказынга болгаш байдалынга дүүштүр ажыглаар, оларны шын адаар.

Бичии чаштарны чассыдып, көгүдүп, чаптап чугаалажыр. «Улуг кижиның чугаазы ужурлуг» дээр болгай. Ол колдуунда чагып-сургаар, өөредир, кижицидер, эрткен амьдыралының дуржулгазын дамчыдар.

53. Шүлүктүң кол бодалын тодарадыңар, ооң кол болгаш элдээрткен утказын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстерде кандыг харылзаа барын тодарадыңар.

Чамбы-дипте солун эвс **кижи** турбас.
Салым-чолдар планеталар төөгүзү дег.
Кижи бүрү боду тускай делегей боор.
Аңаа дөмей планета-даа тывылбас боор.

(*E. Евтушенко*)

54. Сөзүглелди номчуңар. Тоожукчу маадырның бодалын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар. Сөзүглелде айтырыглар кымга салдыңганын тодарадып, оларга харыыдан берип, бодалыңарны илередиңер.

Бырланмаага хамаарыштыр янзы-бүрү догааштырыглар, даап бодаашкыннар бажымга кире дүштү. Салым-чолдуң кандыг каржы шииткели, көрүүшкүнү бо хөөкүй херээжен кижины душкан черинге хонуп, тояап чоруур кылып кааныл? Кым-даа кижи ээ көрнүп әглип кээр төрелдиг, уктуг болгай. А моон ындыг улузу канчап барганыл? Дунмазы уругдан өске, дээре кижи артпааны

ол бе? Иие, багай, чүве билбес төрелдер тургулаар. Бырлаңмаа ышкаш чер кезип хоначалап чоруурлар чаңгыс эвес. Ынчалза-даа бистер, ындыгларны хұннұң чыгыны көрүп, әскерип чоруур кижилер, кайда барган бис? Сеткил-чүрээвистиң буянныг хөөнү канчап барганы ол?

(М. Дуюнгар)

§ 9. Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары

Лексикография (бурунгу грек дылда *lexikon* «словарь» + *grapho* «бижип тур мен») — 1. Словарь тургузарының уран аргазы. 2. Кандыг-бир дылдың сөстерин чыгаш, оларны системажыдып тургускаш, словарь хевирлиг үндүрери.

Словарьларны дыл (лингвистиктиг) болгаш энциклопедиялар деп иийи бөлүкке чарып тураган. Кайы-бир *дылга хамаарышкан*, чижээлээрge, «Тыва дылдың тайылбырлыг словары», «Тыва дылдың этимологтүг словары» болгаш иийи дылдыг «Орус-тыва словарь», «Тыва-орус словарь», «Тыва-орус фразеологтүг словарь», «Тыва-моол словарь», «Тыва-турк словарь» болгаш өске-даа *словарьлар* бар. Улуг азы биче *энциклопедиялар*: «Большая энциклопедия школьника», «Наука», «Филология» дәеш өске-даа.

Словарьларда сөстерни алфавит ёзуғаар киирер. Кандыг-бир сөстүң шын адаар, бижиир хевириң билип алыр дәэнде, алфавит айы-бile дилээр. Алфавитте үжүк бурузу тускай тураган чөрлиг. Ында

үжүктүң соонда азы мурнунда турарын ылап шээжи-леп алыр. Алфавит чурумун эки билир болза, словарьдан сөс дилеп тывары белен. Словарьда кирген сөстерниң чүгле эге үжүктери эвес, а сөстерниң иштики үжүктери база алфавит чурумунга чагырткан турар. Чижээлээрge, *ažt* деп сөстүң турар черин тыварда, баштай *a* үжүк-бile эгелээн сөстерни словарьдан тып алыр. *Кадыг демдек (ъ)* алфавитте *sh* деп үжүктүң соонда турар. Ынчангаш *aish...* деп үжүктер-бile эгелээн сөстер төнергэ, ооц соонда *ažt* деп сөс турар. (*K. Симчим*)

55. Сөзүглелди номчуңар. Чaa билир алган чүүлүңерни чугаалаңар. Эргижирээн болгаш хураангайлап бижээн сөстерни сактып алыңар.

ССРЭ-ниң национал улустарының аразында харылзажылганың дылы болур орус дылды тывалар Тываның Совет Эвилелиниң составынга 1944 чылдың октябрьда эки тура-бile киргениниң соонда массалыы-бile өөренип эгелээн.

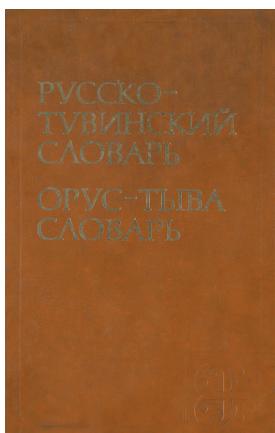
Иий дыл билир чорукту калбар-тырының талазы-бile чаа сорулгаларны барымдаалааш, 1945 чылда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң (ТДЛТЭШИ) үнде-зилеттингениндөн эгелээш, иий дылдыг — орус-тыва болгаш тыва-орус словарьларны тургузарынче кичээнгейни сала берген.

Тыва школалар башкыларынга, өөреникчилерге, очулдурукчуларга, а ол ышкаш орус дылды боттары өөренип турарларга баштайгы лексикографтыг пособие үнген.

Ол болза Л.Чадамба болгаш өскелерниң тургусканы, тыва дылдың суралыг эртемдени А. Пальмбахтың редакторлааны-бile Қүрунениң даштыкы болгаш национал словарьлар үндүрер чериниң 1953 чылда Москвага парлааны «Орус-тыва словарь» болган. Оон соонда бир чыл болганда, ол-ла ном үндүрер чер Ш. Сат болгаш өскелерниң тургусканы «Тыва-орус словарьны» (ред. А.А. Пальмбах) үндүрген. Ол словарь Х.Алдын-оол болгаш өскелерниң тургусканы ийиги «Тыва-орус словарьның» (ред. Э.Р. Тенишев. 1968) үндезини болган. (*Орус-тыва словарьдан*)

56. Сөзүглелди номчааш, Тывага үндүрген орус-тыва словарьларның аттарын сактып алышар. Библиотекага баргаш, оларны соңуургап номчундар. Словарьларның ужур-дузазының дугайында тайылбырдан бериндер.

Тываның ном үндүрер черинге А. Калзаң болгаш Г. Бабушкинниң «Өөреникчилерге хереглээр орус-тыва словары» (ред. А. Кунаа. 1962), И. Кызыл-оол болгаш өскелерниң (ред. И. Кызыл-оол. 1959) «Көдээ ажыл-агый терминнериниң орус-тыва словары», С. Мындрима болгаш өскелерниң «География терминнериниң орус-тыва словары» (ред. А. Чимба. 1959), О. Толгар-оол болгаш өскелерниң «Нийтилел-политикиг терминнерниң словары» (ред. К. Диига. 1966), С. Салчактың «Математика терминнериниң орус-тыва словары» (ред. М. Хомушку. 1971), Ш. Сат болгаш өскелерниң «Педагогика терминнериниң орус-тыва словары» (ред. Ш. Сат, М. Анисов. 1974) үнген. Х. Саяяның «Физика терминнериниң орус-тыва словары» база белеткеттинген.

1979 чылда Тываның эртем-шинчилел институтуду чаа, элээн улуг хемчээлдиг «Нийтилел-политикиг терминнэрниң орус-тыва словарын» парлап үндүрген.

1980 чылда үнген 32 муң сөстүг «Орус-тыва словарьда» орус литературлуг дылдың эң хереглеттингир лексиказы база фразеологиязы кирген. (*Орус-тыва словарьдан*)

57. «Орус-тыва словарьдан» ушта бижээн чижектерни номчыдар, оларның словарьда кандыг чурум-бile киргенин сактып алындар.

Психология ж. психология; детская ~ бичии уруглар психологиязы [OTC ар. 472].

Свойство с. шынар, бот-шынар, онзагай шынар; чаң (*характер*). [OTC ар. 524].

Способность ж. 1. чаще мн. ~ и (*дарование, талант*) — салымны, салым-чаянны; 2. (*умение*) — билири, шыдаары, чаянны; 2. (*умение*) билири, шыдаары, чаянны; — летать ужуп шыдаары; 3. (*качество, свойство*) шинээзи; покупательская ~ ь садып алыр шинээ [OTC ар. 559].

58. Сөзүглелди номчааш, сактып бижиндер. Словарь статьязын дезевилеп, 1–2 сөстүң тайылбырын кылышын оралдажындар. Тыва дылдың тайылбыр словарын өйлөп-өйлөп номчуп тургаш, сөзүнер курлавырын байыдындар.

«Тыва дылдың тайылбыр словары» [2003] Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң үрүнин дургузунда хөй кижииниң киржилгези-бile чорудуп келген ажылышының түңнели болур. Ону Д. Монгуш редакторлаан. Словарьда амгы тыва дылдың ниити хереглеттингир сөстери болгаш быжыг сөс каттыжышкыннары, оларның аңгы-аңгы стильдерге хамааржыр янзылары, улустуң аас

чогаалында нептерээн сөстер, чамдык чер-черниң чугаазында нептерээн сөстер (диалектизмнер), калбаа-бile хереглэтинер (политикиг амыдырал, ажылагый, эртем, культура, шажын, чырыдышышын дээш өске-даа чүүлдер-бile холбашкан) терминнер кирген.

Словарь статьяларын (словарьларда сөстүн дугайында тайылбырны киирген чуруму) кандыг чурум-бile кииргенин сактып алындар.

ААЖЫ-ЧАН — [а: думч.]. Бодун канчаар ап чорууру, аажы. — Привычка, характер. *Менде сиilen аажы-чан чок* (А. Даржай). *Уругларның аажы-чаны чыл бүрүде өскерлип бар чыдар* (С. Сарыг-оол). *Чаш аажы-чан. Хүндүллээчел аажы-чан* [ТСТувя I, 31].

БИЗЕН. Дагның, хаяның шиштейип бедий берген чери, шиш чери. // Шиштегер, шиш (даг, хая). — Острый выступ горы, скалы // Острый, выступающий вверх (о горе, скале). ...Эң-не бедик бизенгө кээн, эзир дүш чок хонуп алыр (Ю. Кюнзегеш). *Бедик бизен шыпшыктарда менги хөртүү алдынаалыр* (Л. Чадамба) [ТСТувя I, 252]. (*Тыва дылдың тайылбырлыг словарындан*)

59. Номчуңар. Этимологтүг словарьның онзагай талаларын тайылбырлаңар. Ооң словарь статьязы тайылбыр словарьның статьязындан ылгалып турар-дыр бе, тодарадыңар. Борис Исаакович Татаринцевтиң дугайында дыннадыгдан кылыңар.

Этимологтүг словарьда сөстерниң тывылган угуун тайылбырлаан болур. Ында сөстерниң, чамдыкта морфемаларның тывылган төөгүзүнгө хамаарышкан медээ турар. Чамдык сөстерниң тыптып келгенингэ хамаарыштыр эр-

темденнерниң бодалдары дөмей эвес болганындан аңғы-аңғы тайылбырларны киирген болур.

«Тыва дылдың этимологтүг словарының» автору филология эртемнериниң доктору Борис Исаакович Татаринцев. Ук словарь 5 томнуг.

Этимологтүг словарьда словарь статьязының тургузуун сактып алыңыз:

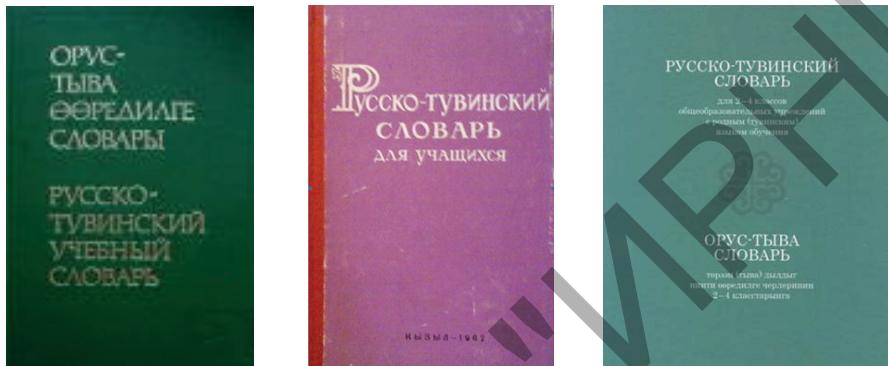
Кунан, хунан ‘трёхлетний, на третем году (о домашних животных)’. Ср. алт. и др. *кунан* ‘трёхлетний (жеребёнок, ягнёнок, телёнок)’ (РСл. II, 910-911), як. *кунан* ‘молодой бык (трёх-четырёх лет)’. Монголизм. Ср.п.-монг. *үнап*, монг. и др. *гуна(н)* ‘трёхлетний (о самце животного)’ (ЯМВМ, 136). См. Опыт, 147; EW, 300–301; Рассадин. МБЗ, 59; ЭСТЯ V — 2, 142–144.

Кода [оъ] *уст.* ‘город, поселение’; **кодан** [оъ] ‘место, где находится аал (юрта или юрты, а также расположенный рядом скотный двор); находящаяся вместе группа домашних или диких животных (стадо, табун, стая)’. В тюрк. языках широко распространена форма с конечным -н в вариантах *котан* (основной) ~ котон ~ хотон и под., обозначающая в основном загон для скота, скотный двор, а также различные животноводческие помещения и, кроме того, имеющие семантику типа ‘большое земельное угодье, в основном пастбищное’; ‘стадо баранов, отара, табун’ и под. (см. ЭСТЯ V — 2, 82–83; СИГТЯ Л, 524) ... [ЭСТувЯ I, 64].

Кода-балгат [оъ] ‘город, поселение’. См. **кода**. Компонент балгат является монголизмом., подобно *кода*; ср.монгол. *balyad* / *балгад* ‘град, город, городище’. См. также *бажың-балгат*.

Кода-күрү собир. ‘город, государство’ [ЭСТувЯ I, 65].

60. Библиотекадан «Орус-тыва өөредилге словары» (ред. А. Пальмбах), «Русско-тувинский словарь для учащихся», «Орус-тыва словарь (төрээн тыва дылдыг нийти өөредилгэ черлериниц 2–4 класстарынга)» деп словарьларындан хереглээн сөстерицерни тыпкаш, номчуцар. Устунде көргеницер словарьлардан тургузуунуц аайы-бile ылгалдар бар-дыр бе, деңнецер.

61. Фразеологизмнерниц уткаларын Я. Ш. Хертектиц «Тыва-орус фразеологизмнер словарындан» тып бижинер.

Бажы каткан, узун дылдыг, холу бош, ийи арынныг.

62. Сөзүгледи номчааш, очулга словарьларын ажыглавышаан, тыва дылче очулдурунар.

КРАСНАЯ КНИГА Республики Тыва — официальный документ, содержащий свод сведений о состоянии, распространении и мерах охраны редких и находящихся под угрозой исчезновения видов (подвидов, популяций) диких животных, дикорастущих растений и грибов, обитающих (произрастающих) на территории.

В 1999 году вышла книга с объектами растительного мира, перечень которых включает 126 видов, в том числе 100 — цветковых растений, 4 — папоротниковых, 5 — моховидных, 9 — лишайников и 8 — грибов.

Второе издание вышло в 2018 году, в 2019 году напечатан дополнительный тираж второго издания.

В 2002 году вышла книга с объектами животного мира, список которых включает 112 видов, в том числе 1 — губок, 30 — насекомых, 6 — рыб, 4 — пресмыкающихся, 50 — птиц и 21 — млекопитающих. (*Красная книга Республики Тыва*)

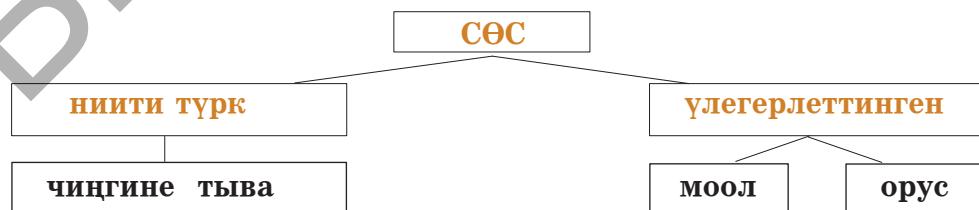
ЛЕКСИКОЛОГИЯ БОЛГАШ ФРАЗЕОЛОГИЯ

Лексика — дылда бар бүгү-ле сөстерниң курла-выры. **Лексикология** — дылдың словарь составын өөренир дыл эртеминиң бир адыры.

Амыдыралда болуп турага бүгү-ле өскерлииш-киннер кандыг-даа дылга болгаш ооң словарьлыг составынга салдарлыг, дорт хамаарылгалыг болур. Лексика дылдың эн-не өскерлиичел кезээ болур.

§ 10. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-бile бөлүктәэри

Тыва дылдың лексиказының тывылган угунуң аайы-бile бөлүктөри

Ниити түрк лексика

Эртеги түрк болгаш амгы түрк дылдарда дөмей уткалыг, чамдыкта адаттынары безин дөмей сөстер бары ол дылдарның эрте-бурунгу чаңгыс дылдан уқталып тывылғанын херечилеп турар.

Түрк дылдарның (черле ынчаш өске-даа төрел дылдарның) дөмейлешкәэниң өске бир чылдагааны — оларның төөгүзүнүң, ниитилел харылзааларының база чаңгыс дөстен үнгениниң түңнели.

Ниити түрк сөстерни тыва дылдың шупту чугаа көзектеринден көрүп болур.

Чугаа кезектери	тыва	алтай	хакас	тофа	казах	татар	башкир
чүве ады	сырга	сырга	ызырга	сырга	сырга	сырга	хырга
демдек ады	семис	семиз	симис	семис	семиз	симиз	химиз
сан ады	беш	беш	беш	беш	беш	бииш	бииш
ат орну	сен	сен	син	сен	сен	сен	син
кыллыг сөзү	ал-	ал-	ал-	ал-	ал-	ал-	ал-
наречие	эрте	ерте	ирте	эрте	ерте	ирте	ирте

Амгы үеде делегейде 30 ажыг түрк дыл бар, олар чер-девискәэриниң аайы-бile бот-боттарындан ырак-даа, чоок-даа турар. Тыва дыл Сибирьниң түрк дылдарынга (алтай, тыва, тофа, шор, хакас, саха/якут, долган) хамааржыр. Шупту түрк дылдарда бар, оларның сөс курлавырының кол өзээн тургузуп турар сөстер **ниити түрк лексикага** хамааржыр.

Ниити түрк сөстерниң чамдық онзагай демдектери

I. Сөс эгезинге ажық эвес үннер солчуп чоруур:

Ч//Ж//Й: *чүрек* — *жүрек* (узб., карачай-балк.), *йүрек* (туркм., азерб.), *чұс* — *жұз* (карачай-балк., каракалп.), *чылан* — *йылан* (уйг., кыпч.);

Х//Г//К: *хар* — *гар* (кырг., алт., башк.), *хөл* — *көл* (кумык);

К//Г: *кыс* — *гыз* (азерб.), *кел* — *гел* (кумык);

М//Б: *моюндуруук* — *бойундуруук* (туркм., гагауз), *мен* — *бен* (туркм.);

С//Х: *сырга* — *хырга*, *семис* — *химиз* (башк.);

Ш//Ч: *ширай* — *чырай* (алт.).

II. Сөстүң кайы-даа кезээнге ажық болгаш ажық эвес үннерниң фонетиктиг болуушкуннары-бile холбашкан ескерилгелер:

Балык — *балых*, *ак* — *ах* (хак.), *сарыг* — *сары* (тур., гаг, азерб.) — *сариг* (узб.), *ада* — *ата* (татар., ног., каз.), *идик* — *итек* (тат.), *дилги* — *түлкү* (кырг., алт.), *аәт* — *ат* (кырг., каз., уйг.), *сырын* — *сарын* (каз., хак., шор.), *согун* — *соган* (хак., шор.) — *согон* (алт.).

63. Бирги бөлүктө бердинген ниити түрк сөстерге ийиги бөлүктө амғы тыва дылда кандыг сөстер дүгжүп турарын тодарадып, дөмей болгаш ылгалдыг демдектерин тайылбырланар, оларның кандыг чугаа кезээнге хамааржып чоруурун тодарындар. 2–3 сөстен шилип алгаш, олар-бile домактардан чогаадындар.

I. Йыл (турк.), йок (каз.), желе (кырг.), гемир (азерб.), гара (азерб.), мертик (каз.), күшкүч (алт.), бойун (турк.), ата (тат.), тош (узб.), түлкү (кырг.).

II. Моюн, хемир, бертик, даш, кара, чок, чыл, күшкаш, дилги, ада, челе.

64. Күлтегинге тураскааткан эрте-бурунгу бижикиң үзүндүзүнден ниити түрк сөстерни тывыңар, оларның дазылдарын шыйыңар. Б.И. Татаринцевтиң «Тыва дылдың этимологтуг словарын» ажыглаарын утпаңар.

Табгач вудунга уруг, оглуң кул болду.

Силиг кыс, оглуң күң болду.

Түрк беглер адын утту.

Табгач беглер табгач атун тутупан.

Табгач каганга көрмиш.

Элиг йүл ишиг күчиг бэрмиш.

Илгэрү күн тогуссугда

Бөкли каганга тәги сүлейү бэрмиш.

Чамдык сөстерниң тайылбыры: *Табгач вудунга* — кыдат чонга, *элиг йүл* — 50 чыл, *ишиг күчиг* — ижин күжүн, *бермиш* — берди.

65. Бердинген ниити түрк сөстерниң амгы тыва дылда дүгжүп чоруур хевирлерин бижиңер.

Ala, gara, gizil, bulut, kuz, tal, terak, uja, ket.

66. Орус дылда түрк уктуг кандыг үнүштер, дириг амытаннар, күштар аттары билир силер, чижектерин бериңер. Орус дылдың этимологтуг словарын азы Интернет четкизинде материалдардан ажыглаңар.

Үлөгери: *орлан* — далай эзири, *сайгак* — кош дуюглуг, ийленчек мыйыстыг хову ацы, *карагач* — мурнуу чүктүң ыяжы.

67. Этимологтүг словарьдан түркизмнөрден тыпкаш, словарь статьязының кыска тайылбырын бижип эккелицер.

Үлөгери:

Карандаш. Заимствование из тюркских, *карадаш* образовано сращением двух слов: *кара* — «черный» и *даш* — «камень, шифер»

Происхождение слова *карандаш* в этимологическом онлайн-словаре Крылова Г. А.

Карандаш. Заимств. В XV в. в форме *карадаш* (со значением «графит») из тюрк. яз., где *карадаш* — сложение *кара* «черный» и *даш* «камень».

Происхождение слова *карандаш* в этимологическом онлайн-словаре Шансского Н.М.

Ниити түрк лексиканың кол темалыг бөлүктери

68. Шор улустуң тоолунуң үзүндүзүнден ниити түрк уктуг сөстерни тывыңдар, кайы темалыг бөлүкке хамааржырын, кандыг чугаа кезээ болуп турарын тодарадыңдар.

Пир аалда ийги эр эпчи чадып чуртаптыр. Ылардынъ бир оолак полган полтур. Оолакка манъ-зая айтып одуртырлар:

— Эмненъ ырак чорбе, агаш аразынга кирбе.

Оолак айткан сөсти укпаан, бир катнап агаш аразынга кирибистир.

Көрзе, ага төзүнде пир кижи одурча. Эр кижи полтур. Оолакты кырычта:

— Кел, кел, мен кижи эди чибенчем, киик эди чипчам.

69. Ниити түрк лексиканың темалыг бөлүктөриниң аайы-бile бердинген сөстерни чыскаап бижиндер.

Карак, чаш, хұн, даг, думчук, ава, адыг, балдыр, эрин, сылдыс, хырын, ада, сарыг, ижин, хаван, беш, дискек, арын, өкпе, улуг, чес, мұң, сес, ол, хавак, булут, шенек, бо, моюн, хат, Шолбан.

 70. Б. И. Татаринцевтиң «Тыва дылдың этимологиялық словарының» дүзазы-бile бердинген сөстерниң тывылган угун тодарадыңар.

Мыйыс, мыйыт, мындыг, көк, кудурук.

 71. Домактарны тыва дылче очулдуруңар. Ниити түрк сөстерни тыпкаш, кандыг чугаа кезээ болуп чоруурун тодарадыңар. Тыва дылдың өскертилге кожумактары-бile дөмей кожумактарны айтыңар, оларның хевириң, утказының дүгжүп туарын тодарадыңар.

1. Меең улуг оглым (оолым) горный техникумде ургенча. Ааң тунцмалары школда ургенчалар. Даайларым Кашкенде чуртапчалар.

2. Кышкыда каникул тужында мен абам-ичемге Корайга келдим.

72. Школаңарга, хөй-ниити черлеринге (азы кинофильмнерден) түрк дылдыг чоннарының төләлекчилериниң чугаазындан сilerге утказы билдине бәэр сөстерни, домактарны дыңнааш, чынып бижиңер. Оларны нийти түрк сөстер деп бадыткаңар.

73. Бердинген сөстерни тыва дылче очулдургаш, оларның тывылган угунга хамаарыштыр түңелден үндүруңер.

Айак (чашка), калак (деревянная лопаточка), карыт (корыто), кийис (кошма), күзеген (зеркало), педре (ведро), пилка (вилка), пулде (блюдце), пычак (нож), стакен (стакан), төжек (постель), частық (подушка), чорган (одеяло).

74. «Хөй дыл билири хүндүктөлдиг» / «Чеже дылды билир сен, ынча катап кижи сен» деп темаларның бирээзин шилип алгаш, угаап боданышының хевириңе чугаадыгдан бижиңер.

75. Казах улустуң уругларга шүлүүнден нийти түрк уктуг сөстерни тывыңар, кайы темалыг бөлүкке хамааржырын, кандыг чугаа кезээ болуп туарын тодарадыңар.

КІЧІГЛЕРГЕ СТИХТАР

Харағастар көрерге,
Хулағастар истерге,
Тумзуғастар тынарға,

Азағастар чүгүрерге,
Холыңахтар хұчахтирга,
Хынған минің ічемні!

76. Сибирьниң түрк дылдыг чоннарының уруглары-бile ин-тернет четкизин дамчыштыр «Найыралдың көвүрүү» деп дыл өөренир бөлүктен школаңарга тургузуңар.

77. Казах улустуң йөрээлинден нийти түрк уктуг сөстерни тывыңар, кайы темалыг бөлүкке хамааржырын, кандыг чугаа кезээ болуп туарын тодарадыңар.

ТАХПАҒАСТАР

Адам чирі Тöö сүf,
Алғым чирде турчадыр.
Анда öсken чир-сүfчыларым,
Аймах чирге сабланзын.
Инем чирі Тöö сүf,
Истіг чирде чатчадыр.
Иптіг öсken чир-сүfчыларым
Илбек чирге сабланзын.
Чайхал турған чахайах,
Чарылып öссін чазыда.
Чайааннар пирген чуртазың,
Часкалығ ползын хаңан даа.
Кöлбейіп турған чахайах,
Кöгеріп öссін чазыда.
Кöбөк туған ғағыннарың,
Кöгліг чуртазын хаңан даа.
Кöк чазыда, кöёк тапсапча,
Кöп чылларны ол солепче.
Кöпті көрген минің ічечеем,
Кöгліг тахпағын иптіг читірче.
Ах чазыда ат кістепче,
Амыр күннер ол алғыпча.
Ай тыс пілбеен, минің пабачаам,
Аймах сарынын иппеп салча.

1. Түрк уқтуг сөстерни ушта бижәеш, дазылдарын, таныыр кожумактарыңарны шыйыңар. 2. Оларның дужунга тыва дылда дүгжүп чоруур сөстерни бижәеш, деңнеңер.

Чингине тыва сөстер

Шаг-төөгүдөн бээр чоннуң ажыглап чораан сөстөрийн **чингине тыва сөстер** дээр. Үндүг сөстергэ бөдүүн тургузуглуг, нарын азы каттышкан тургузуглуг сөстерни хамаарыштырар. Чижээ: *дүштүк, өпей, аал ишти, өг ээзи, кат-ие, угба, уйнук.*

78. Тайылбырлыг диктант. Хөй сектер орнуунга чогуур үжүүктерин бижицер. Кандыг бижик демдектери салдырмаанын айтыцар, оларны чүге салырын тайылбырлацаар.

Апак ирэй дошпул...рнуң буга с...ринден хиреп турууп тыр...ып каан хылдарын хөө...еп көргеш, хөлчөк ая...р ...ыңгылдайлай берген. Сактырга ла от безин чырыш кы...ып, чалб...штары дендей берген ышкаш, кежээкиниң арыг аг...ры сериидеш кыннып, долгандыр хереп алган дөргүннүң* ы...штары сеглеш кыннып, сылдырашкаш, ыыт чок барган дег. Та кайы шагдан, кандыг ада өгбеден дамчып келген аялга чуве, ...ыва кижииниң сеткил сагыжын ку...мнадып, у...радып, т...ладып, чулду чүрээ шимирткейнип, хөннү көвүдеп, көксү хөрээн долуп кээр ...ыңгылдай кандыг даа чугаа соот, маргыш чогуш, шынзыд...шкын чокка оон бүгү бар мага бодун, салым чолун, т...гү-зүн, келир ү...зин тоожулап, сымыранып ...омактаны берген ышкаш х...ра тудуп, эжелей бээр. Шак ол а...лга, ылангыя черге чорааш, ...өрээн черниң бойдузунга эргеленип, чаңгыланып, бирде ырап, бирде чоо...улап хоюңнады бээрge, ацаа ден...р мерген хөгжүм-даа, ыры шоор-даа кая... турагар. (*И. Бадра*)

ӨСКЕ ДЫЛДАРДАН СӨСТЕРНИ ҮЛЕГЕРЛЕП АЛЫРЫ

Дылдың сөс курлавырының байырының бир аргазы — өске дылдардан сөстер үлегерлеп алыры. Ону дыл эртеминде **үлегерләэшкін** деп термин-бile адаар.

Тыва дылда үлегерләэшкіннер

моол дылдан

кыдат

төвүт

орус дылдан

Европа болгаш өске-
даа дылдардан

§ 11. Моол дылдан үлегерләэн сөстер

Моол дылдан үлегерләэшкіннерниң чылдагааны:

- 1) чаңгыс девискәэрge чурттаp чорааны;
- 2) ажыл-агыйының дөмейлешкәе;
- 3) Тывага эрги моол бижикти ажыглап турганы;
- 4) шажын-чүдүлгезиниң дөмейи (буддизм).

Моол дылдан үлегерләэн сөстерниң кол темалыг бөлүктери:

1. Нийтилел-политиктиг терминнер: *делегей, албаты, яамы*;
2. Эрге-чагырганың хевирлери, эрге-дужаал аттары: *дарга, сайыт, арбан, чызаан*;

3. Эртем-өөредилгэ-бile холбашкан сөстер: *эртем*, *сургуул*, *кичээл*;

4. Туугай уткалыг сөстер: *сайзырал*, *сонуургал*, *корум-чурум*.

Моол үлегерлээшкinnерниц тыва сөстерден ылгалы

сөс эгезинге <i>й</i> , <i>л</i> , <i>н</i> деп үннер чоруур	моол уктуг кожумактар: <i>-л</i> , <i>-лда</i> , <i>-лга</i> , <i>-мал</i> , <i>-мча</i> , <i>-кчи</i> , <i>-чиын</i> , <i>-тан</i>	дазылы хөй слогтут сөстер	<i>-т</i> , <i>-дай</i> деп кожумактыг сөстер
ёзу, яамы, йөрээл, лама, лаа, лимби ном, негей наадым, нүгүл	авырал, ажылчын, бодалга, эргетен бижимел	со=гу=на, ху=вис=каал, ба=ды=лер=гей, сай=гыл=гаан	Самагалдай, Хандагайты, Чагытай, Улаастай

79. Моол дылдан аас чугаа дамчыштыр үлегерлээн болгаш адалгазы тыважый берген сөстерни сактып алыцар. Оларныц лексиктиг утказын тайылбырлацар. 2–3 сөстен шилип алгаш, домактардан чогаадыцар.

Амыр (амар), буурул (буурал), илби (илбэ), малчын (малчин), илиир (илүүр), айыыл (аюул), имнээр (имнех), овоо (оваа), жолооч (чолаачы).

80. Дараазында үннер-бile эгелээн сөстерден одуруглар аайы-
бile улаштыр бижицер.

[й] — яамы, йөрээл, ...,

[ла] — лаа, лама, ...,

[н] — найыр, найысылал, ...,

81. Бердинген сөстерниң морфемниг сайгарылгазын кылыштар. Бо сөстерни моол уктуг деп кандыг кожумактар дузазыбиле бадыткап болурун тайылбырлацар. Аңгылаан сөстерни ажыглап, харылзаалыг сөзүглелден тургузуңдар, аңаа аттан чогаадыштар.

Амыдырал, идегел, шылгалда, бижимел, дузалакчы, дузаламчы, немелде, бодалга, белеткел.

82. Шилилгелиг диктант. Темалыг бөлүктөр аайы-бите моол дылдан укталган сөстерни сактып албышаш, аңгылай ушта бижиңер. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктерин салыштар.

Б...рзак, дөрбет, хаалга, хачы, чог...лчы, ...авак, медерел, я...мы, хирээ, солун, калга, кож...н, өөлөт, серем...илел, со...га, де...тер, ...ажың, удуртужчу, ...удук, ар...ай, салуучут, майгын, кажаа, с...ге, ээж...гей, арбан, сургакчы.

1) омак-сөөк айтыр сөстер:

2) ниитилел болуушкуннары, социал бөлүктөр иледеридир сөстер:

3) күрүне эрге-чагыргазынга хамаарышкан сөстер:

4) туугай уткалыг сөстер:

5) парлалга, чогаал ажылышың сөстери:

6) аъш-чем, аяк-сава аттары:

7) херекселдер, оран-сава аттары:

83. Номчуңдар. Устүнде дүрүмнерге даянып, моол дылдан укталган сөстерни тывыңдар. Б. Ондарның «Топонимический словарь тувинского языка» деп номундан Самагалдай деп аттың тывылганын

ушта бижээш, дараазында кичээлде эштерицерге таныштырыцар. Бодунарның төрөэн черицер дугайында онзагай медээлерден чып, дыңнадыглардан белеткецер.

Тес-Хем — бурун Тываның тос кожууннарының бирээзи⁵. Тыва чуртунуң баштайгы найысылалы — Самагалдай⁴. Ол XVIII чус чылдарда үндезилеттинип тургустунган. Тес-Хем — аяс дээрде айы, хүнү чайынналган, орай кежээ сылдыстары чивенчнешкен, делгем-делгем ховулары чиргилчиннээн, тайга-танды, хемнеринде аккан суглары бырлаңнашкан, олбук болган аяңнарлыг шынаашыктарлыг, арга-яяшта күштарының өткүт үнү, тааланчыг аялга дег дыңналгылаар, аны-мени элбек-көвей, сүргү малы байлаа болган эрес-кежээ ишчилерниц оранчурту. (*И. Сувандийн*)

84. Лингвистиктиг сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ооң кол бодалын тодарадыцар. Чурттап турар девискээринерде черлер аттарының тывылган төөгүзүн сонуургап, кыска дыңнадыглардан кылышынан.

Тыва дылдың словарь составында моол уктуг сөстер 30–40 хуу чедип турар. Ону тыва чоннуң моолдар-билие кожа-хелбээ, чаңгыс аай амыдырал-байдалдыг чурттап чорааны-били тайылбырлап болур. Моол уктуг сөстер тыва дылда черлер аттарын тургузарынга эвээш эвес киржип чоруур.

Элегес (элс эн) — моол дылда элезин, элезинниг дээн уткалыг. Чаргы (зарга) — моол дылдан укталган даг ады. Шаанда байлар биле ядыыларның чаргылдажып чораан черин ол дагга ат кылдыр берген. Кудук (худух) — база-ла моол дылдан укталган чер ады. Кочетов суурже бар чыдарга, орук кыдышында чоннуң соок суг

аксып ап турганы кудук турган. Амгы үеде ол үрелген-даа болза, ооң ады хевээр арткан.

Черлер аттарының тывылганын сайгарып көөрге, чоннуң шаандагы амыдыралының байдалы, ооң кандыг язы-сөөк чоннар-бile харылзажып чорааны, чаңгыс сөөбиле чугаалаарга, төөгүзү көстүп тураг. Ынчангаш черлер аттарының тывылган ук-төөгүзүн сайгарар айтырыгны ам-даа улаштыр кылып, ону аныяк салгалга дамчыдары дыл эртеминде чугула бооп артышаан.

(Студентилерниң эртем-шинчилел ажылындан)

§ 12. Кыдат дылдардан үлегерлээн сөстер

Тыва дылда кыдат дылдан үлегерлээшкүннерниң **чылдагааны:**

- ✓ Тываның Кыдат күрунезинин чагыргазының адаанга турганы;
- ✓ Садыг-саарылга ажылының нептерээни.

Кыдат дылдан үлегерлээн сөстерниң **кол темалыг бөлүктери:**

1. Эрге-дужаал аттары: *чейзен, ноян, чанчын;*
2. Садыглажыышкын-бile холбаалыг сөстер: *бүүзе, лаң, самбың;*
3. Эдилелдер аттары: *шүдүнзе, шаажаң, чинчи;*
4. Машина-техника аттары: *чууза (карета), чычаан (машина);*
5. Пөс аймаа: *даалымба, хорагай;*
6. Чамдык чөмнөр аттары: *бууза, шай, пиң.*
7. Чамдык оюннар аттары: *даалы, панза.*

85. Студентиниң шинчилел ажылын кичээнгейлиг номчааш, кыдат дылдан улегерләэн сөстер кандыг янзылыг тыва дылче кирип турганын тайылбырлацар.

Тыва дылдың словарь составынчे ындыг кончуг хөй эвес-даа болза, кыдат дылдан улегерләэшкүннөр кирип келгени барык 155 чыл иштинде тыва чоннуң кыдат империяның чагыргазының адаанга турганы-бile холбаалыг.

1757–1912 чылдарда Тывага Цин династиязының чагыргазының тергиидеп турганы тыва чоннуң амыдыралынга эң аар-берге колониалдыг үе-чадаларның бирээзи. Маньчжур император Тываның бүгү девискээрин генерал-губернаторну (кыдат дылда — цзянь-цзюнь, тывалап чанчын) дамчыштыр чагырып турган. Ынчангаш эргел-башкарылга, эрге-дужаал болгаш шериг албаны-бile холбашкан чамдык сөстер кыдат уктуг.

Цин империязының Тывага тергиидээшкини чежедаа чоннуң амыдыралынга каржы-дошкун исти арттырган болза, тываларның культуразы болгаш уран чүүлүнгө кыдат цивилизация көску исти арттырган. Ол үеде садыг-лажылга ажылы доктаамал чоруп турган болгаш тыва дылдың лексиказында кыдат сөстер тыважыды адап алганы-бile быжыгып артып калган.

86. Кыдат дылдан укталган сөстерни сактып албышаан, адаанды темалыг бөлүктөр аайы-бile аңгылай ушта бижиндер.

Чейзен, шүүгү, чаңгы, хүндү, шаң, паараң, шың, чанчын.

- 1) күруне ажылы-бile холбашкан сөстер: ..., ...
- 2) шериг херээ-бile холбашкан аттар: ..., ...
- 3) кеземче хоойлузу-бile холбашкан сөстер: ..., ...

87. Кыдат дылдан үлөгерлээн сөстерни сактып албышаан, темалыг бөлүктөрge аңгылап бижинер, чүге ынчаар чарганыңарны тайылбырлаңар. Бердинген сөстер-бile харылзаалыг домактардан тургузуңар. Утказы билдинмес сөстерни тайылбырлыг словарьдан көрүңер.

Бүүзе (садыг), шүдүнзэ, чычыы, лаң, диизе, даалымба, шаажаң, хорагай, манзы, самбың, чинчи, чычаан, шооча, чууза.

88. «Театрга», «Шайлааракка» деп темаларга тоожуушкун хевирингэ чогаадыгдан бижинер. Чогаадыңарга кыдат дылдан үлөгерлээн шии, бууза, манты, шай, пиң деп сөстерни ажыглаңар.

 89. Сөзүглелди номчааш, кыдат дылдан укталган сөстерни ушта бижинер. Утказы билдинмес сөстерни тайылбырлыг словарьдан көрүңер. Чугааның хевирин болгаш аянын тодарадыңар, аңаа хамаарышкан бижик демдектерин тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

— Буянныг ада-иевистиң он шаа кижиини өстүрүп каан өөн багай дуңмавыс чаа өг кылдыр хуулдуруп, эдилеп чоруур чүве болгай. Шак ол алдын **уявысты** бөгүн эрлиизе* кыдатка үтпедип алган олурап кончуувусту. Мону черле үзе шиитпирлээр-дир — дигеш, Иргитчик өске улусче көрген...

— Че, ядараан кыдат чүү хамаан. Херек болза, ооң бодун ол самдар лаңгызы-бile садып аар чүве — деп, **Саяакай** дүште-даа чок чугаалаан...

Эртенинде бүдүн кодан инек, шарыны Садыкай, Иргитчик баштаан улус сүрүп алгаш, Самагалдайже кирипкен. Кыдатка эккээрge:

— Чок, мен өг бербес-тир. Менээ мал херек чок — деп-тир.

— Мээн чээп алган барааным дацзызы бо-дур. Оон өртээ мындыг аар эвес-тир — деп, Күдерек шыңгыы шырайлыг апарган чугаалаан.

— Та, чызаандан айтырыңар! — деп, кыдат данчааты алгырып үнген.

Ол-ла ынчаар садыглажып чадап турда, лантгының эжии ажыттынган соонда, хөвең дег бус-бите кады өрээлчे кайгал Сүрүмей кирип келген.

Сүрүмей дээрge Танды-Тыва байтыгай, калга-дөрбет, Кыдаттан бээр сураа үнүп каапкан... кончуг кайгал, панзачы, көзөр, даалы, панчык, шыдыраа ойнаар хөглүг-баштак, көгээлиг амытан. (*И. Бадра*)

90. Кыдат дылдан укталган сөстерни тыпкаш, лексиктиг утказын тайылбырлацар. Ховар ажыглалдың сөстерин айтыңар, хевирин тодарадыңар. Аңгылаан сөстүң утказын кырган-ава, кырган-ачаларыңар азы өске-даа улуг назылыг улустан сонуургап айтырып көрүңер.

Ол үеде хүрээ чоогунга кыдат садыглар турган. Ында кандыг бараан турбаан дээр. Кыдат торгууларны, кыстарның чаштарынга баглаар чалаа-караларны, эндэрик хөй чигир-чимисти улус эдек долдур садыглап ап турага боор чүве. Идик кылышы былгаарлар безин янзы-янзы өднөрлиг. Кыдат шайның, үзүм-чигирниң чаагай чыды кайы ырактан думчукка хап турага чүве-ле болгай.

(*M. Ондар*)

Төвүт дылдан үлгөрлээн сөстер

Төвүт (тибет) дылдан үлгөрлэшкүннөрийнц **чылдагааны**:

✓ Шажын-чүдүлгенийнц (буддизмниң) Тывага тыптып сайзырааны.

Төвүт дылдан үлгөрлээн сөстерниң **кол темалыг бөлүктөри**:

1. Бурганнар аттары: *Шакъямуни, Манла, Санчай*;
2. Судур номнарының аттары: *Канчыыр, Данчыыр, Алдын-Херел*;
3. Лама башкыларның ажыглаар эдилелдери, херекселдери: *дагыл, чула*;
4. Эрге-дужаал аттары: *камбы, башкы, хуурак*;
5. Шажын байырлалдары, ёзулалдарның аттары: *Майдыр хуралы, Шагаа*;
6. Шажын херекселдериниң аттары: *бүшикүүр, шаң, кенгиргэ*.

91. Сөзүгледи номчуңар. Төвүт дылдан укталган сөстерни аңгыаңгы темалыг бөлүктөргө чаргаш, ушта бижинер. Утказы билдинмес сөстерни тайылбырлыг болгаш этимологтуг словарьлардан көрүнцөр.

Хүрээгэ ном-судур, эм-оъттар өөрениринден аңгыда, хөгжүүм, сам база өөредир турган. Кончуг-даа самнаар оолдар турган. Ам болза олар цирк артистери-дир ийин. Байыр-наадым болу бээрge, олар бүрээ, бүшкүүр, коңгадамбыра үнүнүң аайы-бите самнаап әгелээрлер. Идик-хеви бир янзы. Баштарынга маскалар кедип алыр. Хөгжүүм-даа чиртиледип-ле әгелээр — дугандан хартыганың кашпагайы-бите маңнажып үнерлер. Эх, кончуг-ла кашпагай,

чараш шимчээшкүннерни самчылар кылгылаар боор чүве. Улус кайгап ханмас чүве-ле болгай.

Хүрээнд хөгжүм херекселдери база кончуг солун боор чүве. Төшчартты хире узун хола хоолайныц бажы хире дарбагар хөгжүм херекселин шортак-бүрээ дээр чүве. Оон эткири-даа аажок. Ону үрүп ойнаарга, кайын-бээр дыңналып турар. Оон аңгы коңга, дамбыралар, барабан дээш-ле баар.

(M. Ондар)

1. Кыдат улустуң Шагаа байырлалыныц дугайында медээлерни Интернет четкизинден тыпкаш, оларныц сам күүседип турар кезээнд дугайында дыңнадыглардан белеткецер. 2. Тываныц үрер хөгжүм оркестриндээ дош кырынга конькилерлиг ойнааны «Цам» күүседезиниц дугайында медээни Интернет четкизинден тыпкаш, эштерицерге сонуургадып чугаалап берицер. 3. Көжүрген уткада ажыглаан сөстү тыпкаш, утказын тайылбырлацар.

92. Төвүт дылдан укталган сөстерни темалыг бөлүктеринин аайы-бile ушта бижинер, үлгерлеп алышкыннарныц чылдагаанын тодарадындар. Аңгылаан сөс каттыжышкыныныц утказын тайылбырлацар.

Эрткен чайын Калбак-Хөректиң өөнгө Самагалдай хүрээзиниц соржуузу* чедип келгеш: «Бо оглуңарны номга өөредип берейн» — диген.

«Назын эртезинде өөренип алырга, харын эки болгай» деп бодааш, Калбак-Хөрек чөвшээрежипкен. Бүлчүңнү орай күзүн хүрээгэ чедирип каар болган...

Хүрээгэ шупту чүве Бүлчүңгэ элдептиг, солун, чамдык чүүлдер харын-даа коргунчуг болган. Долгандыр кажаалап

каан чамдызызы ийи каът дуганнар. Дуганнарның кырын чоорту кудургайладып бадыргаш, адаандан дедир ыргайтып каан. Баштарын тазартыр чүлүдүп алган сарыг хеп-сынныг, оргумчулуг* ламалар. Ында-мында шыпыраңнашкан хуурактар*. Шаң-кеңгирге, конга-дамбыра даажының, бүрээ-бүшкүүр, тун үнүнүң өөренмээн кижинин кулаанга анчыы аажок. «Кумзат»*, «кеский»*, «кешпи»*, «камбы»*, «маарамба»*, «нирва»* дээш оондаа өске дыңап көрбээни сөстер...

Булчүң соржууну дораан-на ном айтып эгелээр боор деп бодаан. Кайда боор, кыштадыр, чазадыр ном-даа өөренмээн, соржуунуң өөнүң **кадыг-чиик ажылын** кылышынга өй болган. (*Б-Б. Тараачы*)

93. Төвүт дылдан укталган сөстерни сактып албышаан, оларның амьдыралда ажыглаттынып турарын чижектер-бile бадыткаңар. 2 сөстен шилип алгаш, домактардан чогаадыңар. Утказын билбейн барган сөстериңерни тайылбырлыг словарь дузазы-бile тодаадыңар.

Сам, кадак, сан, ханды, үрүле (таблетка), майык, шил, тик, тун, сая.

94. Амгы үеде тыва улустуң амьдыралында кижилерниң хуу аттары апарган чамдык үлөгрээн сөстерни тывыңар, чижектер-бile бадыткаңар. Боттарыңарның аттарыңарның тывылганын база сонуургап, дыңнадыглардан кылышаар.

 95. Номчуңар. Төвүт дылдан укталган сөстериңиң лексикигүтказын тайылбырлаңар. Хуу аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Кавычка, тире демдектерни ажыглаан чылдагаанын тайылбырлаңар.

Сеңгин-Чаңгының чылгычызы чораан Мунзук ирэй Чадаана хүрээзинге хуурактап чораанын мынчаар сактып орапар:

— Бир өгге-ле 5–6 хуурактар турар чүве. Ам болза класстар аайы-бите-дир ийин, сарбаа*, хуурак, кечил* деп-ле аттарлыг бис. Баштай үжүк-бижик өөренип алгаш, хөй янзы судур номнары номчуп өөренир боор чүве. Ол номнарны шуут шээжиллээр. «Хүрүм ному», «Эм судуру», «Доржатпа» дээш шээжи-бите билзе чогуур судурлар-ла хөй чүве.

Бир катап Шагаа эрттиргенивисти черле утпас мен ийин. Ынчан кожуун чызааны Чадаана биле Хөндергейниң белдирингे турган чүве. Чадаананың Кулун-Дүжерге Буян-Бадыргы нояның аалы турган. Шагаада хүрээниң бүгү лама, хуурактары дөгере нояның аалынга шагаалап чеде бердивис. Улуг хола тавактар долдур аьш-чемниң дээжизин салып каан. Манчы, хуужуур, боова, боорзак, үзүү-чигир дээш чок-ла чүве чок. Магалыг аьштанып-чемненип шаг болдувус. (*M. Ондар*)

96. Тыва дылдың сөс курлавырында өске дылдардан үлгөрлээн сөстерни сактып албышаан, утказын тайылбырлаңаар. Домактардан чогаадыңаар.

Сумуяа, тояланчы, аржаан (индий дылдан); ном (грек), чигир (перси).

97. Тайылбырлыг диктант. Хөй сектер орнуунга чогуур үжүктерни болгаш херек черлеринге бижик демдектерни салырын тайылбырлаңаар, дүжүрүп бижинцер. Төвүт дылдан укталган сөстерни айтыңаар, үлгөрлээшкүнниң чылдагаанын тодарадыңаар.

Кандыг бир ...айырлал чоо...улап орда, ацаа беле...ел дыка ла шыырак болур чүве. Чижээллээрге, Майдыр байыры чоо...улап орган болза, чылгыны аал ө...ээнден ыратпас, хү...үң саап, хымыс, ...ыштак дээш белеткевес ле чем чок. Чон бо...ары-ла беле...енип алгаш,

байырлал хү...еринде хүр...ге аъжын чемин чұдурұп алгаш келир. Байырлалдарда ном хураап, су...ур номчуп, оюн-тоглаа көргүзүп, хүрээ албанының кижилири ...үгү чонга бараан болуп, шыр...айып ла туар үзүе. (*M. Ондар*)

§ 13. Орус дылдан үлегерләэн сөстер

Эрги үлегерлеп алышкын (национал бижик тыптырының мурнунда аас чугаа дамчыштыр үлегерләешкин)	Чаа үлегерлеп алышкын (национал бижик тывылган соонда үлегерләешкин)
онзагайы	
тыва дылдың үн дүрүмнеринге чагырткан болгаш тыважый берген	орус орфографияның дүрүмнери ёзуаар бижиир болгаш адаар
<i>сухарай</i> (<i>сухари</i>), <i>быстан</i> (<i>пистон</i>), <i>сараат</i> (<i>зарод</i>)	<i>дублёр</i> , <i>фестиваль</i> , <i>синоним</i> , <i>словарь</i>

Эрги орус үлегерләешкинниң **кол темалығ бөлүктери:**

1. Аъттың дериг-херекселдериниң аттары: *моожа* (*вожжи*), *шылыя* (*шиля*);
2. Чер ажыл-агыйы-бile холбашкан сөстер: *оодурба* (*отруби*), *хөпээн* (*копен*);
3. Аңның ажыл-агыйы-бile холбашкан сөстер: *дүңрге* (*турка*), *четки* (*сетка*);
4. Эдилелдер, херекселдер аттары: *бөдүрээ* (*ведро*), *кочал* (*котел*);
5. Альш-чем аттары: *калаачык* (*калач*), *сухарай* (*сухари*);
6. Идик-хеп аймаа: *цукпе* (*юбка*), *сапык* (*саног*);
7. Оюннар аттары: *лаптуу* (*лапта*).

98. Номчуңар. Сөзүглелден үлегерлээн сөстерни ушта бижип алгаш, кайы дылдан үлегерлэгтиңгенин тайылбырлацар. Бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлацар. Болуушкуннарының үезин тодарадыңар, ону тодарадырынга силерге чүлөр дузалаанын тайылбырлацар.

— База бир чугула айтырыглыг мен ийин.

— Ийе, чүү ирги?

— Ол Гермаанның машизмы улуг адавыс, акывыс болур Сексерениң кырынче оор-дээрбечи ёзу-бile халдаан деп дыңнаан дораан-на, оглум-бile иелээн ол фронтуже баарын, Кызыл Шеригниң хүрээлэнинг кирерин күзээш, өргүүдел киирген улус бис. Оовустуң харызы болган болза, сураг барган, кандыг айлыг чүве боор, даргам?

— Билдиришикиниер мында-мында — дигилээш, көктеп каан дептерни элээн ашкылааш: — Бо-ла болгай... Токан-оол, ооң оглу Ондар-оол, улуг-ла билдиришикин-дир — дээш, стол даргазы боданып олурган. (*С. Тока*)

99. Башкының дузазы-бile орус дылдан үлегерлэгтиңген сөстерни тыва дылга ажыглаттынып эгелээн үезин барымдаалап бөлүктей бижиңер.

Шылышяа, компьютер, эскадрон, сыйдоолука, ракета, госпиталь, гаджет, Чоодур, спутник, танк, моожа, бонус, луноход, холдинг, скафандр, оодурба.

а) Октябрь революцияның мурнуунда:

б) Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде:

в) 60 чылдар үезинде:

г) амгы үеде:

100. Дараазында сөстерниң үлегерлеп алган чылдагаанын айтынар, чүге тыважыды адай бергенин тайылбырлацар.

Хөпек (копеек), Мыкылай (Николай), сапык (сапог), аршыын (аршин), бырдаан (берданка), быстан (пистон), четки (сетка), бөдүрээ (ведро), хилээп (хлеб).

101. Кайы чоннун қандыг байырлалының дугайында чугаа чоруп турарын үстүнде чуруктан тодарадыңар. Байырлал дугайында делгеренгей тайылбырдан беринер. Чугааңарда үлгерлээшкіннерни ажыглааныңарның чылдагаанын айтыңар. Соңуургаан, көргөн байырлалыңар дугайында чурумал азы тоожуушкун хевиринге қыска чогаадыгдан бижиңер.

Бурунгулар³ хүннү бурган дег үнелеп хүндүлээр чо-рааннар. Кижилер частың chookшулааны-бile хүн чайын-наарга, аажок³ амыраар. Ынчалдыр-ла хүн дег борбак сарыг далганаар быжырар чаңчыл тывылган. Чоорту быжырган далганаарны блиннер солуй берген.⁴ Борбак, кызыл-хүрән, изиг блиннер хүннү овурлап турар, а ындыг болганда, ол чаартылганың болгаш үнүш-дүжүттүң демдээ кылдыр санаттынып турган.

102. Сөзүглелди номчуңар, чуруктарны кичээнгейлиг көрүңдер. *Күске* деп сөстү хуу ат кылдыр ажыглаанынга хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл? Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстерниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Чылда кирген дириг амытаннарга хамаарыштыр медәэлдерден чыгаш, кыска дыңнадыглардан кылышар.

СОНУУРГАКТАРГА

Күске бүгү-ле чылдарның эгези. 60 чылдыг улуг эргилдениң-даа, 12 чылдыг биче эргилдениң-даа.

Күске хензиг амытан, ынчалза-даа тыны быжыг, чиир чем муңзавас, чурттаар чер ылгавас: ону меңги доштарга, изиг элезинге, ханы суг дүвүнге, бедик тайга баштарынга даа көрүп болур. Ынчангаш ооң чылда киргени таварылга эвес.

Ярослав областа Мышкин (Күске) хоорай делегейге 15-ки чүс чылдан бээр билдингир. Ол Мышкин хоорай — Мышкин (Күске) районнуң төвү. Хоорайның кол эмблемазы — күскелер. Ында пароход доктаар черниң ады база Мышкин.

Ында Күске аттыг кудумчуда, Күске аттыг музейде бөмбүрзектиң булуң бүрүзүндөн күскеге хамаарышкан материалдар чыгдынган: **хенмелеп** база тулуптап каан күскелер, күске дүрзүлүг ойнарактар, күске хевирлиг

эт-херексел, күске чуруктуг аяк-шынак, күске кежи идик-хеп; күске дугайында тоолдар, номнар, ырылар, кожамыктар, тывызыктар; күске дүрзүлүг ыяш, даш, шой болгаш алдын-мөңгүн скульптураалар, мультфильмнер... А америк уругларның ынак амытаны — Микки-Маус азы Күскежик. Бистиң Тывада Кунгуртук сууринуң үстүнде Улуг-Күске-Согар, Биче-Күске-Согар деп сонгулда участоктарындан аңгыда, Тес-Хемниң Теректиг-Хемде Күскелиг-Өдек база бар. (*Интернет четкизинден*)

103. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романындан үзүндүнү номчааш, еске дылдардан үлегерләэн сөстерни ушта бижиндер, тайылбырын бериндер. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлацаар. Бодуңарның чылыңарның дугайында кандыг солун медээлер билир сiler, кыска дыңнадыглардан тургузуңар.

Шагда бичии уруглар бот-боттарының чылын мактап, кагжыр-маргыжар боор чүве. Чижээ, мээн акым Бадый айт чылдыг, дунмам Узун-кыс күске чылдыг. Аравыста кагжы* бээр бис. Бадый хөөрээр:

— Черле чадаг чорбас. Ырактан кортпас. Айт турда, хову чолдак, арт чавыс. Чаа-чалбакта дайзынга удур мунуп кирер, тайбың шагда Наадымга мунуп кирер, чарыштырар, челиштирир...

Узун-кыс хөөкүй-ле арай бергедеп үнер. Шоолуг мактаныр харык чок. Тараа оорлап чиир, даваны чолдак, күш-шыдал чок, эйт, кежинде өртек чок, чүү-даа ону базымчалаар. «Далашкаш, сүтке безин дүжүп өлүр кулугур» дээш, бактаар-ла сөс хөй. Адак сөөлүнде бир хорадааш, кырган-авазынга ыглап четкен:

— Мээн чылым багай-дыр. Мени чүге Күске чылда төрээн? Мени дедир чорудуңар. Аңаа сагыш човаар дээш, удувас болдум!

— Эх, мелегей кулугурларны. Кижиниң кызының чылын бактап туар. Олар күскениң күжүн билбес-тирлер. А сен харылап шыддавас, бодуң багың-дыр. Ам мынчаар харылап чор — дээш, ийи-даа тоолчургу чугааны чугаалап берген. Узун-кыс оон амырап, өске бүгү күске чылдыг өөрүнге тоолдап орар чүве:

— Шыяата, күске канчап чылга киргенил?..

104. С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалының «Дагаа чылдыг мен» деп эгезинден күске дугтайында кырган-авазының тоолчургу чугааларын номчунар.

105. Номчунар. *Сонуургал, чүткүл, күзел* деп сөстерниң утказын сөзүглелден чижектер дузазы-били бадыткаңар. Мында ажыглаан улегерлээн сөстерни очулдуруп болур бе, тайылбырлаңар. Сөзүглелге даянып, «*Күштүг күзел турда...*» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижинер.

Стас бичизинден-не угаангыр-сагынгыр, өөрениринге сундулуг оол болган. Ооң кырган-ачазы болгаш даайы кайызы-даа хоочун шыдыраачылар болгаш, оглун 8 харлыында-ла шыдыраага өөредип эгелээннер. Станислав амгы үеде шыдыраачыларның «Гроссмейстер» клувунда өөренип туар. Бо чылдың майда Москва чанында Королёв хоорайга Россия чергелиг «Ажык космос» деп шыдыраа фестивалынга ол Тываны төлээлеп киришкеш, 13 харга чедир оолдар аразынга З-кү черни алган. Дараазында Москва хоорайга Россияның бүгү регионнарындан келген 13 харга чедир 49 оол аразынга бистиң Тывадан Станислав Козачек тергиидээш, бирги черге төлептиг бооп, кубок, медаль база акша шаңнал алган.

13 харлыг Станислав чүгле шыдыраалаар эвес, уран чүү лге база сонуургалдыг. Ол 6 харлыындан тура Кызылдың уран чүүл коллежизинде аккордеонда өөренип туар.

Чыл санында эртип турага уран чүүлгө салым-чаяанның ургуларның «Челээш» фестивалынга үш чыл улай З-ку черни алган.

Эң-не чаптанчыг чүве — алдын-сарыг баштыг, чырык көк карактарлыг Станислав арыг тыва дылга чугаалаар.

(А. Соян)

106. Немелде онаалгалыг кызыра бижиир эдертиг. Номчұнар. Орус дылдан үлегерләэн сөстерни тыпкаш, солуңар, ында үн ескерлиишкиннерин тайылбырлаңаң. Сөзүглелде быжыг сөс каттыжыышқыннарын ушта бижиңер, уткаларын тайылбырлаңаң. Номуңаң хаап алгаш, сөзүглелди кызыра бижиңер.

Чындыр-Чалаң боду чеже-даа бай болза, кара ажыл кылышындан ол чалданмас. Ажылчыннары-бile кады туруптар. Чүвүрүнүң хончуларын дөңмек дөзүнге чедир даап каапкан, тараа сүггарышкан турага. Чылгыларының даа бажын боду бо-ла дозуп, сыгыртқылай кагғылап, халдып чоруур.

— Кандыг-даа кижииниң бай, тодуг-догаа чорууру кара чаңгыс ажыл-иштен хамааржыр болдур ийин, оол. Ажылга ынак болзуңза, аксың-кеҗии чайгаар чедип келир — деп ооң ажылышынга дузалажып, ол аалга бо-ла маңрап чеде берген турага Ыңаажыкты чагып-сургаар. — Бо Мачылай, Мыкылай сүглардан эки өөренип ап чор, оол. Қөрбес сен бе, олар чүнү-даа кыла бергенде, хол-будунуң туттунгур, эптиин, угаангыр-сагынгырын. «Өттүнчек өөренир» дижир болгай — деп, ол сургагылаар турган. (Е. Танова)

Бажыңыңаңга «Өттүнчек өөренир» деп темага угаап боданыштын хевииринге кыска чогаадыгдан бижиңер. Чогаадыгга бадыткаар чижектерни үстүнде сөзүглелден, өске чогаалдардан, амыдыралдан кирип болур силер.

107. Сөстерни тывылган угунун аайы-бile бөлүктөцөр. Чүгे ынчалдыр бөлүктээнинерниң чылдагаанын тайылбырлацаар.

Аймак, студент, Ондарай, лаа, столоой, базаар, Наадым, Каайла, сургакчы, йөрээл, сараат, Чоодур, Марыгайа, камбээт, сараат, жээмбир, мензин, батраас, амыдырал.

§ 14. Өске дылдардан үлөгерлээн сөстер

Өске дылдардан үлөгерлээшкүннөрниң **чылда-
гааны:**

- ✓ нийтилел амыдыралында өскерилгелер;
- ✓ эртэм-техникиның сайзыралы.

Европа болгаш **чөөн чүк** дылдарындан үлөгерлөп алышкыннарның кол темалыг бөлүкттери:

1. Компьютер-бile холбашкан сөстер: *USB, клавиатура, антивирус;*
2. Интернет четкизи-бile холбашкан сөстер: *чат, мессенджер, хештег;*
3. Соталыг харылзаа-бile холбашкан сөстер: *Bluetooth, Android;*

4. Даشتыкы машина-техника аттары: *Лендровер, Тойота, Субару;*
5. Спорттың хевирлери: *дзю-до, тхэквондо, каратэ;*
6. Идиқ-хеп аттары: *оксфорд (эр идиқ), эспадрилья (чайғы идиқ);*
7. Аъш-чем аттары: *купаж (холушкак шай), брокколи, суши.*

108. Сөзүглелде орус болгаш даشتыкы дылдардан үлгегерлээн сөстерни айтындар. Оларны очулдурбайн ажыглаанының чылдагааны чүл, очулдурап аргазы кандыгыл, маңаа хамаарыштыр бодалдарындар илередицер. Аңгылаан сөстерниң лексиктиг утказын тайылбырлацар.

Бугу делегей коронавирустуң салдары-бile чаңчыл-чаан амыдыралын хенертен өскертir ужурга таварышкан. Ынчангаш шупту школачылар бажыңындан үнмейн, Интернет дамчыштыр ырактан өөренип эгелээн.

Тыва Республиканың өөредилге яамызы школачыларның өөредилге-кичээлин үстүрбес дээш, техниктиг херекселдер-бile дузалажырын Lenovo компаниязындан дилээн. Уруг-дарыгның өөредилгези, шылгалдалары дээш сагыш човап, дүрген дузалажыры-бile Lenovo болгаш ALFA technologies база Марвел-Дистрибуция деп үш аңгы компания сүмелешкеш, 1000 планшетti күрүне керээзи-бile белеткээш, дамчыдып берген.

«Lenovo, Tab M10 HD» планшет, зарядка чокта, 18 шак иштинде ажылдап шыдаар. Үр ажыглаарынга таарыштырып, карактың шоозун камгалап, экранының көгүлдүр өндүн чидиг эвес кылдыр кылган. Планшеттерни Тыва Республиканың 180 школаларының доозукчулары, өөреникчилери ажыглаар. Россияның Lenovo компаниязы, ALFA technologies компаниязы яамының чагыын иийи неделя дургузунда күүсеткен. («Шын» солундан)

§ 15. Тыва дылдың лексиказын ажыглалының айы-бile бөлүктөөри. Ниити ажыглалдың сөстери

Лексиканың ажыглалының айы-бile бөлүктөри

! Кижи бүрүзүнүң хүн бүрүде ажыглаар эргежок чугула сөстерин **ниити ажыглалдың сөстери** дээр.

109. Сөзүглелди тыва дылчे очулдуруцаар, кандыг сөстерни хөй ажыглап турарынары тайылбырлацаар, харынынары бадыткаацар. Очулга үезинде бергедээшкүн турган болза, чылдагаанын тайылбырлацаар. Сөөлгү домактың утказынга хамаарыштыр делгеренгей тайылбырдан берицер.

ДВА ВОЛКА

Однажды один старый мудрый индеец — вождь племени разговаривал со своим маленьkim внуком.

— Почему бывают плохие люди? — спрашивал его любознательный внук.

— Плохих людей не бывает, — ответил вождь. — В каждом человеке есть две половины — светлая и тёмная. Светлая сторона души призывает человека к любви, доброте, отзывчивости, миру, надежде, искренности. А тёмная

сторона олицетворяет зло, эгоизм, разрушение, зависть, ложь, измену. Это как битва двух волков. Представь себе, что один волк светлый, а второй — темный. Понимаешь?

— Понятно, — сказал малыш, тронутый до глубины души словами деда. Мальчик на какое-то время задумался, а потом спросил: — Но какой же волк побеждает в конце?

Старый индеец едва заметно улыбнулся:

— Всегда побеждает тот волк, которого ты кормишь.

(Притча)

Кайы сөстерни чугаада үргүлчү ажыглап туарар-дыр силер?

110. Лингвистиктиг сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Сөстер амыдыралдан кандыг чылдагаан-биде чидип азытыптып кээрил, маңаа хамаарыштыр бодалыңарны солчуп, ажык чугаадан чорудуңар.

Амыдыралга чаа-чаа сөстер тыптып, словарь составын байлакшыдып туарындан аңғыда чамдык сөстер ажыглаттынмастаап, чамдызызы шуут чиде бээр. Чамдык сөстерни улус билир-даа болза, оларны өвөөш ажыглап туар. Чамдык тыва тоолдарда мөңгүн деп уткалыг **күмүш** деп сөс таварышкылаар. Бо сөс амгы тыва дылда шуут чок, читкен. Ол ышкаш Тываның девискээрлеринден тывылган тураскаалдарның бижинде эл, будун (куруне, улус) дээн сөстер кончуг ажыглаттынмастаан. Тыва дылдың төөгүзүнде ындыг сөстер туруп турганын амгы тыва дылда тускай сөс кылдыр ажыглаттынмайн, укталган сөстерниң составында артып калган чижектерден көрүп болур: **аъш-чем, ыршоор, ыглаар-сыктаар, элеп-чук, белиңчи...**

Быжыг сөс каттыжыышкыннарында база тускай утка илеретпес, ынчалза-даа төөгүде ажыглаттынып чораан чижектер хөй: **үй-балай, шара-хере, ырма сынчыг, ушудурум.** (Ш. Саттыы-бие)

§ 16. Ховар ажыглалдың сөстери

111. Номчунар. Устүнде дүрүмге даянып, эргижирээн сөстеринд бөлүүн тодарадынар. Аңгылаан сөстүң чогааттынган аргазын тайылбырлавышаан, чаа сөс чогаадырының өске аргаларын сактынар, чижектерин сөзүглелден тывынар. Аңгылаан хуу аттарның эдилекчилери төөгүлүг кижилерниң дугайында ада-иенерниң дузазы биле медээден кылынар.

— Шериг кижи дужаал күүседир, эш Долаана! Дайын үези-дир! **Аревэ** уурунүң президиум кежигүнү болгай силер! Дужаалды дүрген күүседицер!

— Дыңнадым, эш командир! Бо кезек кижи!

Дарый командир аңаа база удурланы берген:

— Кезек кижи дивес!

— Аа. Заво-от!

— Чок! Взводтан эвээш улус ышкажыл.

Чыскаалганныарны шинчилеп көрүп турган Самбый дарга мынча дээн:

— Чамдык командирлер «Заво-од» деп турарга кайын боор. «Взвод» дээр сөс-тур ийин ол. «Завод» дээрge үлтпүр-бүдүрүлгэ чери, а «взвод» дээргэ шериг кезээ-дир. Чүгле чыскаалыр эвес, а тулчуушкуннуң аргаларын өөренин, гранаталарны чазыг чокка ырадыр шывадаарынга өөренир ужурлуг бис, эштер ополченнер!

Бөлүк олурган кырганнарынц бирээзи чыскаалганныарже мынчаар кыйгырган:

— Шериг сургуулунга Чапай, Варашилов, Бидонный сугларны кончуг дижир ийик. Аныяк өскеннер ынчаар өөренир херек!

Нам даргазы бажын согаш кылган:

— Кончуг шын-дыр! Шериг сургуулунга кошкак кижи турбас ужурлуг! Шеригниң каң дег быжыг чуруму дээргэ-ле чыскаал сургуулундан эгелээр чүве эвеспе, эштер! Тиилээриниң уран аргазының бирги чадазы — чыскаал сургуулу болур дээрзин база уттуу болбас!

(М. Эргептии-бile)

112. Домактарда архаизмнерни ушта бижээш, амгы тыва дылда ажыглаттынып турар синонимнерин айтыңар. Архаизм болур ийи сөстен тыпкаш, олар-бile домактардан чогаадыңар. Историзмни тыпкаш, оон чуге ажыглаттынмайн барганын тайылбырлаңар.

1. Бир кежээ «ойнаар-бажыңга» «дириг-чурук» болур дээн деп хамык-ла улус чыглып турар. Оон пөс-даа чок, эңме-хаяжок айттыг солааннар селемелерин бисче арынган, сыр-кара маңы-бile тавартып, кырываиста-ла келди. (С.Б.) 2. Кызыл тук! Оглум Чакпажык сургуулдай бергеш, мойнунга баглаар гаастыгы база кызыл тук сээн

төрелиң болгай. (М.К.-Л.) 3. Бижиқ-даңзызы чугажак, кызыл, кара шугумнуг саазынга қыдат бүүзелерден алыр бийир, яндаң-бile бижиир. (С.Т.) 4. Школа септелгези доозулган. Чaa кулуупту туткаш, оттулар ыяжын бүрүн белеткээр бис, эштер! (М.К.-Л.) 5. Аа, ол дээрge хей-от деп чүве-дир. Барында чырык бээр шил-дир ийин. (С.Т.)

113. Бердинген сөстерни архаизмнер, историзмнер деп аңгылап бижицер, чүге ынчаар чарганыңарны делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Архаизмнерни чаа сөстер-бile солуңар. Утказы билдинмес сөстерни тайылбырлыг словарь дузазы-бile тодарадыңар.

Чиңзе, паштанчы, коржаа, дириг-чурук, тос-таңма, хувискаал, бүрээ, чычаан, чалаң, сүзүк шериг, ойнаар-бажың, хораа, камың, бийир, асуулда, кадагааты, пионер, октябрят.

114. Архаизм, историзмнерни айтыңар. Хем-Белдири дээрge кайы черниң адым? «Шын» солуннун эрги адын чүге солуй адаан деп бодаар силер? Өрүүр болгаш өрүкчү деп сөстерниң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан сөстерниң синонимнерин айтыңар.

1924 чылда моол бижиқке өөренири-бile Хем-Белдирингэ чедип келген мен. Аңаа шупту чеден кижи чылган. 1925 чылдың чайынында бүгү сургуулдарның моол бижиқ билирин **шылгап көөр** деп намның Төп Хораазындан айтышкын келген мындыг. Шылгалдага ийи кижи **шүглүп үндүвүс**. Бис ийини Төп Хорааже келдирткен.

Бисти чүге шылгап турганын Төп Хораага баргаш, билип кагдывыс. Чaa солун үндезилеп тургускан, ону моол дыл кырынга моол үжүк-бile өрүүр кижилер херек турган чүве-дир.

Санчай-бile бис иелээ шак ынчаар «Шын» солуннуң баштайгы өрүкчүлери болу берген бис. Ынchan моол дыл кырынга үнер болганда, чаа солунну «Үнэн» деп адаан. (C. Тембирел)

115. Устунде мергежилгеден «Шын» солун кажан тургустунгагыны тодарадыңар. Бо иийи мергежилгеде солуннуң дылынга хамаарышкан медээлерни билип алганыңарны тайылбырлаацар. Сөзүглелдин адын кандыг дылда бижэенил? Архаизм, историзмнери ушта бижэеш, тайылбырын берицер.

ТЫВА АРАТТЬН ШЬНЬ

1930 чылдың июль ай чүве. Бир-ле хүн кежээликтей кожавыс, нам үүрүнүң даргазының өөнгө сумка азынган дарга чедип келген. Эртенинде ол өгнүң баары-бile эртип чыдырымда, нам үүрүнүң даргазы мени кый дээш, мынча дидир:

— Бо дарга тыва бижик өөренир кижилер чыып алыр дээш Хем-Белдириндөн келген-дир. Ынаар баар сен бе, оол? Чоруур болзуңза, бөгүн Сукпакка болур салуучуттар* хуралынга баар сен. Аванга барып чугаала — деп мындыг.

— Тыва бижик кандыг бижик боор, Сагаан-Тологой* ышкаш чүве бе? Ону өөренип чадаан кижи болгай мен — деп даргаларга чугаалаарымга, мээн сөзүмнү-даа херекке албайн барган.

— Кызыл кодага* баргаш, өөренип биле бээр сен! — деп кагдылар...

Кызыл кодага чедип келдивис.

— Бодуңарның төрээн бижииңерни хевилелге (типов-графияга) ажылдаар кылдыр өөренир ужурлуг силер. Бижикке силерни мен башкылаар мен — деп, Хертек Даржaa башкы биске чугаалаан. Ийи ай чартык хире

өөренген соонда, өөредилгевис доостувус⁴. Ынчаар-ла 1930 чылдың тос айның эгезинде моол дылга «Үнен» деп аттыг үнүп турган солунга тывалап өрээн баштайгы булуңчугашты улуг арга-дуржуулгалыг орус өрүкчү А. Самороков ирей-бile иелээ өрүп эгелээн бис. (*O. Ширап*)

116. Сөзүглелден историзмнерни тывыңар. Аңгылаан сөстерний лексиктиг утказын тайылбырлацаар. Ажыл берге болза, тайылбырлыг словарь ажыглаарын утпацаар.

Уш кочагачыга* удеткен, манчы-қыдаттарның кедип чорууру ышкаш шиш оваадайлыг, тейинде кызыл дошканда күш чүү шанчып каан бөрттүг, қыдат хевирлиг **кандаазылыг**, көк торгу тоннуг, мөңгүн илчирбелиг коштаан оттук-бижектиг, кара дордум* курлуг, кедергей-даа **сыңзыг** хевирлиг аш куу чызаан шииткекчизи келгеш, баглааш чанынга аъдының аксын тырткан. Кочагачылар дүже халышкаш, аyttың узун-дынындан алгаш, баглаашка баглааш, дүжүметти **сөлөп** дүжүрүп келгеш, өгже чалап киирген.

Амдыы дүжүметти Эзирбен ам-на топтап көре берген. Одагалыг* бөргүн ужуулгаш, чанында ширээ кырында салып алган, **ходугур кежегелиг** дүжүмет.

— Шаагай-бile иийи чаагынче чара шаап, манзы-бile иийи дөңмээнче кертип турза, сөглевес харыы кайдал. Шынын өчү! — деп, дүжүмет тура халыыр чыгыы **хербейип, көскеттинген**. (*И. Бадра*)

1. Шаанды бөртке күш чүүн чүгө кадап чорааныл, ол чүнү илередип турганыл, ооң дугайында медээден чыып, кыска дыңнадыглардан кылыңар. 2. Тываның чурт-шинчилел музейинде шаандакы эрии-шаажы херекселдеринге хамааржыр экспонаттар делгээн залче барып, көргөн чүүлүңцөр дугайында «Феодалдыг Тывага чөптүг эвес шииткел» деп темага угаап боданышынын хевирингэ чогаадыгдан бижиңер.

Чаа сөстер

Ниитилел амыдыралының сайзыралының аайыбile ажыглалчे чаа-ла кирип, дылга немешкен сөстерни **неологизмнер** дээр. Үе эрткен соонда, олар ниити ажыглалдың сөс курлавырынче шилчий берип болур. ХХI чүс чылдың баштайгы чылдарында *айфон, смартфон, сафари* дээн чижектиг сөстер неологизмнер турган, а амгы үеде олар ниити ажыглалдың сөстери апарган.

117. Интернет четкизинден азы словарьдан дараазында сөстерниң тайылбырларын тыпкаш, оларны тыва дылчे очулдурууцар. Бердинген сөстерниң боттарын тыва дылче очулдурууп шененцер.

Менеджер, мерчандайзер, брокер, лейбл, ремейк (римейк).

118. Орус болгаш даштыкы дылдардан үлегерлээн сөстерниң лексиктиг уткаларын болгаш амыдыралда ажыглалын тайылбырлацаар. Кайы дылдардан үлегерлеттинген сөстер-дир, тодарадыңар. *Тыва танал, чыпширыглар* деп сөстерниң утказын тайылбырлацаар.

ИНТЕРНЕТ ЧЕТКИЗИНДЕ ТЫВА ДЫЛ

ХХI чүс чылда интернет четкизи, компьютер, телефон болгаш ацаа хамаарышкан программалар бистиң амыдыралывысче карак чивеш аразында кире берген. Амгы үеде делегейниң кижилери телефоннарга хамаарыштыр 2 бөлүкке чарлып тураг: Андроид болгаш Айфон эдилекчилеринге. Андроид системалыг телефоннаар эдилеп тураг улус тыва таналды кирип алыр дээр болза, Play Market деп садыгже кирер. Айфоннар ажыглап тураг улус AppStore садыындан тыва таналды кирип болур.

Смартфоннарда кијилер хүн бүрүде мессенджерлер ажыглап турар, азы «дүрген чагаалажылгалар», чижээ ВАСТАП, Телеграмм, КакаоТОК. Тыва нийтиледе эц-не нептеренгейи Viber болуп турар. Мессенджерлерде кысказы-бile бир-ле сеткилдин байдалын сөзүглел чокка илे-редирде, стикерлер азы чыпшырыглар ажыглаар.

(С. Саая)

119. Неологизмнерге хамааржыр сёстерни айтыцар. Утказы билдинмес сёстерни тайылбырлыг словарьдан көрүндер. Улгерлээн сёстерни тывыңар, кайы дылдан укталтынын айтыңар. Школаңарда амгы технологияларны ажыглаарынга хамаарышкан кандыг бөлгүмнер ажылдап турарыл, ол дугайында кыска дың-надыглардан кылыңар.

Тываның хууда сайгарлыкчыларынга дуза кадып, оларны хөгжүдери-бile Экономика яамызынга хамааржыр «Мээң бизнезим» деп 4 организация ажылдап турар: сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд, Бизнес-инкубатор, бизнес талазы-бile хөй функциялыг төп, коворкинг. Коворкинг төптүң кол сорулгазы — сайгарлыкчылар боттарының аразында арга-дуржуулгазын, билиг-мергежилин үлжип, мастер-класстарны, өөредиглиг кичээлдерни эртири болур.

120. Неологизмнерни тывыңар. Сёстерниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Сан-чурагайлыг технологияларның нарын билиглерин компьютер болгаш өске-даа дериг-херекселдер дузазы-бile өөренип, шиңгээдип алтырын амгы сайзыраңгай үе негеп келген. Амгы үениң негелделеринге дүүштүр дериттин-ген класска өөреникчилер компьютерлиг техника, VR-шлемнер, 3D принтерлер, квадрокоптер, фотоаппарат,

видеокамера дээш оон-даа өске дериг-херекселдерниң ду-зазы-бile сан-чурагай, бойдус эртеми, бирги дуза чеди-рериниң мергежилингे өөренир. «Өөредилге» национал төлевилелдиң ачызында школаларда дүрген харылзаалыг интернет четкилери коштунуп, чаа дериг-херекселдер немежип турар. (Ч. Шактар-оол)

§ 17. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери

Диалектизмнер

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери

диалектизмнер

мергежил сөстери,
терминнер

жаргонизмнер

Диалектизмнер (гр. *dialektos* — аялга) — тускай чер-девискээрде ажыглаттынып турар сөстер. Олар литературлуг дылдың сөстеринден фонетиктиг, лексиктиг онзагайлары-бile ылгалып турар.

121. Дараазында диалектизмнерни литературлуг дылдың сөстери-бile солуңар.

Өөрениир, онуун, пажың, күн, тавыска, сүге, маарта, ховуган, ээш, биживидер.

122. Тоолду номчуңар. Диалектизмнерни ушта бижээш, оларның литературлуг дылда дүгжүп чоруур сөстерин айтынар.

ТОЖУ ТЫВАЛАРЫНЫҢ ААС ЧОГААЛЫ

Чаа, эрте-бурун шагда Хөвөң-Бора альттыг Хөвөң-Тажы деп кижи чоруп-тур. Өң-Торгу, Чүзүн-Торгу деп ийи кадынныг.

Бир айда аңап чоруур эр-дир. Бир аңап чорааш келирде, ийи кадайы үскүн-даа кудуп бербес, Чечек-Ногаан кадынның чемин ижер сен дээр болган.

Алдын хомду иштинден үш кулаш «хадак» уштуп алгаш, «Аржы-башкаа» барып тудуп-тур.

— Ийи кадыным суг-суксун бербес. «Чечек-Ногаан кадынның суг-суксунун иш» дээш, чүве бербес. Ол кайда туарыл? — деп тур.

— Аа, ындыг болган болза, чиге бурунгу чүгүндү Караптакының кара ховузунуң өзээнде була-тавак аксы хире чечек олураг. Сылдызының дорзуун үспейн, казып алза, ужуун тыптыр чүве ийнен — деп-тир.

...Ол ховуну шинчип көрүп олурага, оът-сиген-даа чок, суг-даа чок, сугзап кадып өлгү дег хову болуп тур. Чечээн дораан алгаштың, дөшкөр кара даалыңынче суп, аалынче хап, аккып тур... (*Б. Балбыр*)

123. Эжеш сөстерде диалектизмнерниң кайы девискээрниң чонунга хамааржырын тодарадыңар. Силерниң сууруңарның улузунун чугаазында олар канчаар ажыглаттынып туарын тодараткаш, чижектерни неменцер.

Багана — магана, ыйғы — адыг, келин — керин, хумуң — хуун, динмирээр — дүңмүрээр, кулур — далган, үлгүүр — элгүүрге, шышкан — күске, таар — шоодай, куда — адаш, сарыг үс — саржаг, оттуулар — оккулар, алды — киш.

124. Шұлұқ одуругларындан диалектизмнерни тыпкаш, кайы черниң чонунуң чугаазында ажыглаттынып турарын тодарадыңар. Чер-девискәр аайы-бile дириг амытаннар аттары илереткен диалектизмдерден сактып бижиңер.

Хоочумну эмчилерге шинчилип ап,
Кожайзыдыр хұндұледип ажаатса-даа,
Хокаштарым, аңзы ыжым сакты бердим.

(Ю. Кюнзегеш)

Дагның әдәэ дазыр шөлге,
Даштығ бүүрәэ аразынга,
Тарбаганнар болганчок-ла
Тала тыртчып бөлдүнчү бәэр.

Мәндекейлер чолдаңайнып,
Мәгелер дег, колдамнажып,
Сен бе, мен бе диген ышкаш,
Сегиржип ап, хүрежирлер.

(Л. Иргит)

125. Чер-чуртуңарның чонунуң чугаазындан дараазында бөлүктөрge хамааржып диалект сөстерден тып бижиңер.

1. Аяқ-сава аттары: ...
2. Аъш-чем аттары: ...
3. Азырал дириг амытаннар аттары: ...
4. Дөргүл-төрел аттары: ...
5. Кат-чимис, үнүштер аттары: ...

126. Синоним болуп чоруур чүве аттарының кайызы литературулук норма болуп чоруурул, словарь дузазы-бile тодарадыңар. Силенниң чурттаң турар сууруңарның улузу кайы сөстү ажыглап турар-дыр? Домактарны литературулук нормага дүгжүп турар кылдыр эде бижиңер.

1. Дээк — тырткыш — тырттыш — сенчи — дээшキン — дүкчүүш — тиик — крючок.

2. Кежээ тырттыштамбас болза, бо суур коргунчуг апарган. Эжикке дораан сенчи кылыр болза эки-дир. Ижинцер дүрген тииктип алыңар.

§ 18. Мергежил сөстери. Терминнер. Жаргонизмнер

Мергежил сөстери (профессионализм) — кижи бүрүзүнүң хүн бүрүде чугаазынга ажыглаттынмас, а чүгле тускай мергежилдиг кижилеринىң ажыглаар сөстери: *драйвер* (англ. driver — чолаачы) — интернет четкизинге кандыг-бир проектини удуртуруун хүлээнүүл алган кижи, ажылдың шимчедикчи; *тэдешка* (техниктиг документация) — программистеринىң ажыглаар сөзү.

127. Дараазында профессионализмнерни эртемнер айы-бile аңгылаңар, кандыг эртемниң кижилери оларны чугаазынга үргүлчү ажыглаарын тодарадыңар.

Флора, хан базышкыны, аэробика, кросс, нота, чер бөмбүрзээ, компьютер, финиш, композитор, хылдыг хөгжүм, хову күскези, сула шимчээшキン, бактерия, дириг амытаннаар.

128. Номчуңар. Шай хайындырынынга хамаарыштыр чаа чүнү билип алдыңар? Интернет четкизиндөн тибет чон шайынче чүге хөй саржаг кударыл база сарлыктан кандыг оттуулар чүүл алышыл деп айтырыгларга харыыдан тывыңар. Ол медээлериндерден профессионал сөстерни аңгылаңар.

СОНУУРГАКТАРГА

Тибеттерге эц чугула мал — сарлык. Бирээде, оттулар чүүл оон келир, ийиде, саржаг база. Хөй санныг хүрээлэрде чулаларга саржаг кудар болгай. Ронгбук хүрээзинге чалбарып чорумда, хүрээ ламазы мени шай ижер кылдыр чалаан. Хүрелдир сүттөп каан, саржаглыг шайны шаажаңга кудуп бердилер. Демир суугуда шай хайындырып турар ийи тибет кадай 10 литр хөнээнче 2-3 кг саржагны киир кааптар чордулар. (*M. Ховалыг*)

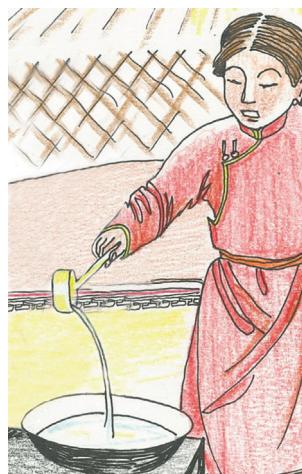
Тывада болгаш Россияда кайы девискээрлерде сарлык малды азырап турарыл? Сарлык дугайында чүнү билир силер, дынадыглардан кылыңар.

129. Сөзүглелдерни номчуңар. Чуруктарны көргеш, шай хайындырарынга хамаарышкан кылдыныгларны деңеңцер. Көжүрген уткалыг сөстерни айтып, уткаларын тайылбырлаңар.

1.

«Шай хайындырар ыяштан, уругларым» — дээрge-ле, үне халышкаш, кургаг доорап каан будук азы чээргенни киире шаап бээр бис⁵. Олар-бile изигдемиргэ кончуг отчуг отту салыпкаш, пашты-даа тигер-ле⁵!

Баштай-ла пашта суунче ыдык Дус-Даавыстың кызыл дузун адьжынга деңзилей салгаш, мойт кылдыр каай кааптар. Көрүп-дынцап орарга, тапты-ла кончуг де. Оон хаштан* даараан шайының хавындан кургаг шайны согаашка бир-ле ындыг тускай, сактырга, чарыштырган аyttар даваннарының даажы-даа ышкаш

аян-бile соктай кааптар кижи. Ол дамбыралай аарак соктаан даажын ам-даа кулаамда, чүрээмде дыңнап чоруур мен. Пашта суг чаа-ла андарлып чорда, соктаан шайын каай каапкаш, чемин үндүр агаар-бile хейдиктирип сааргылааш, көңгүлде аңгылай кудуп кааны инек сонгузу* суду-бile чедингири аажок кылдыр сүттей кааптар.

2.

«ЧАЛГАА-ШАЙ»

Бис-даа белен чүвеге аажок өөренип бар чыдыр бис деп бодал бажымга шывыраш кылышынды. Ак саазын хапчыгашта өйлей ургаш, хендирде чүзүн-бурун бижиктиг чуруун кожуп каан шайны аякче суккаш, кырынчe токтуг доңгуудан* хайындырган сугну, чук савада кылымал сүттү куткаш, былгап-былгап ижип аар. Ол-ла, шайлап алганывыс ол болур. Азырап чоруурувус, чер-чуртувустуц арыг оътсигенин чигеш, сүдүн берип чоруур инектеривисти чамдыывыс саарындан безин чалгаараар апарган деп көдээде

бир эжимден дыңнааш, кайгап-ла ханмаан мен. Чажыргаш канчаар, бодум база «чалгаа-шай» кылышларның бирээзи апарган мен. (М. Кыргыс)

130. Профессионал сөстерни тыпкаш, ажыл-агыйның кайы адрынга хамааржырын тодарадыңар. Ол сөстерни тывылган угунун аайы-бile бөлүктөңер. Аңгылаан сөстерниң укталган аргазын айтыңар.

Кижиниң мәэзи организмниң чылышын хынап турар. Мәэнинде иштинде мага-боттуң температуразын тудуп турар таламус деп орган бар.

Баар дээргэ **мага-ботка** чыллыгны берип турар изиг орган.⁴ Гликоген деп бүдүмел кыпппышаан, оттулар чүүл болуп турар. Дыка хөй аарыгларның чылдагааны — чыллыгның эвээш кээп турары.⁵

Иштики органнарга клиниктиг шинчилгелер эртери чугула.⁴ **Биохимиктиг, клиниктиг** хан анализтери-бile иммунитетти тодарадыр. Оон ыңай иштики органнарга томография, УЗИ эртери база чугула. (*«Шын» солундан*)

131. Номчуңар. Амыдыралдың кайы адырынга хамаарышкан мергежил сөстери киргенин айтыңар. Аңгылаан сөстерниң лексиктиг утказын тайылбырлыг словарьлар дузазы-бile тодарадыңар. Чингетарааның кадыкшылга ажыктывын көргүсken материалдардан чыyp, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Авам-ачам черле арбай тараазын үспес улус. Авамның ону кыллыры-даа кончуг. Салғын-хатты³ эш кыллып, сыгырып тургаш, бок-чамдан арыглаар³, **шоңнаар, соктаар, элгээр, чөлбиир** дээш-ле баар. Чингетарааны суг кашдаа соктаар, чөлбиир.⁴ Ажылның улуу-даа кончуг, амданының чаагайы-даа дендии. (*M. Кыргыс*)

132. Сөзүглелде үлегерлээн сөстерни ажыглаан чылдааанын тодарадыңар. Күштелдирер чадада демдек адын айттыңар. Бердинген рецепт ёзугаар таракты кыллып шененер, түңнелин эштериңерге сонуургадыңар. Оон ёске кандыг чөмнер кыллып билир сiler, ажылдың чурумун илередир сөстерден ажыглап, рецептилдерден тургузуңар.

ТАРАК

Таракты инек, хой, өшкүнүң бышкан сүдүндөн кыллыр. Бышкан сүттү чылбай кылдыр чыллыткаш, савага куткаш, хоюдор былгаар. Хоюдуп, белеткеп алган хөреңгиже сүттү саара куткаш, көвүктелдир сааргаш, шуглап каар. Чартык хүн болгаш, тарак белен болур.

Амғы үеде тарактың хөреңгизин варенец азы кефирбile хөреңгиләэрge, кедергей-ле чаагай тарак болур.

(Л. Балдаң)

133. Диалектизмнерни тыпкаш, литературулуг дыlda хевирин адаңар. Оон аңғы кандыг ак чемнер билир сiler, оларны ада-иеңер, төрелдериңер кылып туар бe? Ак чемнер кылышының дугайында кыска дыңнадыглардан белеткеңер.

ЭЭЖЕГЕЙ

Ээжегей дээрge Эрзин-Тес чонунуң эң ынақ ак чеми болур. Ону белеткээрde, сүт биле тарак херек. Шой пашка ийи идиш* сүттү хайындырар. Хайнып келген сүтче чартык идиш хоюдуп каан таракты кудуптар. Эләэн үе эрткенде, сарыг сүт кырынга итпек үнүп келир. Пашта сарыг-сүттүң үштүң ийи кезии хирезин узуп кааш, өске артканынга итпекти оожум отка кызыл-сарыг болгуже хайындырар. Сарыг-сүт чидип, итпек кызыл-сарыг өңнүг апаарга, ээжегей болганы ол. Ээжегейни тускай хөмге үүреткеш, кадырар. Ээжегей — чаагай чем. (Л. Балдаң)

1. Биология, информатика кичээлдеринге эрттирип туар дуржуулгалар азы хүреш, танцы бөлгүмнөргө ажыглап туарар аргаларыңар дугайында кыска дыңнадыглардан бажыңызарга тургузуңар.
2. Мергежил сөстерниң дыңнадыглар тургузарынга эргежок чугулазын тургускан сөзүглелиңер дузазы-бile бадыткаңар.

Терминнер

Терминнер — эртем, үletпүр, көдәэ ажыл-агый адырында, техникада болгаш ажыл-агыйның өске-даа адырларында албан ёзу-бile бадылаттынган кандыг-бир билигни илередир сөстер. Терминнер кандыг-бир

тодаргай әртемге **чаңғыс уткалыг ажыглаттынар** болгаш **ниити билдингир** (*кислота, кислород, диагноз, кол сөс, синтаксис*) база **тускай** (*гидролиз, фиброма, морфема, метонимия, атрибут*) лексикага хамааржыр сөстер болур.

Шупту мергежилдерде терминнер ук адырның профессионализмнери-бile сырый харылзаалыг.

134. Сөзүглелде ажыглаан профессионал сөстер болгаш терминнер кандыг адырга хамааржырын тодарадыңар. Тайылбырлыг словарьлар дузазы-бile 2-ги абзацта көргүскен тускай мергежилдиг эмчилер дугайында медәэлерни чыып, оларның дугайында кыска домактардан тургузуңар.

Республикада чазактың деткимчези-бile әгеләэн чаа эмнелге төвүнүң тудуу үш-ле ай иштинде доозулган. 8 мун ажыг дөрбелчин метр шөлдүг чаа эмнелге улуг улус хүләэп алыр болгаш чаштарга көрдүнген 2 поликлиникалыг болур.

358 ажылдакчылар санында 8 инфекционист, 6 анестезиолог-реаниматолог, трансфузиолог, УЗИ эмчизи, рентгенолог, эпидемиолог болгаш эндоскопист дәэн ышкаш кол специалист эмчилер ажылдаар. Россияда мындыг каш-даа эмнелгелер бар. («Шын» солундан)

«Мәен қелир үеде шилип алыр мергежилим» деп темага кыска чогаадыгдан бижиңер. Шилип алган мергежилиңер дугайында угаап боданышкан хевирингө чогаадыг бижиир мурнуңда, ол мергежилге хамаарышкан дүлгүүр сөстер болгаш терминнерден чыып алыңар.

135. Номчуңар. Кандыг медәени дамчыдарынга мергежил сөстери болгаш терминнер таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Сөзүглелде аңғылаан сөстүң синонимин тывыңар. Силер кандыг мөөгүлөр танысыр силер, оларны амыдыралга ажыглаарының айы-бile кандыг бөлүктөрө чарып болурул, бодалыңарны бадыткаңар.

ХОВАР МӨӨГҮЛЕР

Тывада 2066 янзы үнүштер барын 2007 чылда санап тодараткан. 2020 чылдың чайынында эртем отряды Тываның онзагай камгалалдыг бойдус девискээрлеринден үш аңғы онзагай мөөгүлерни тып алган.

Ондум **заказнигинде** аурикулярия деп мөөгү эләэн хөй болган. Бо мөөгүде ыжыктар, вирустар, бактериялар узуткаар эм шынарлыг бүдүмелдер бар боорга, биотехнологтуг мөөгүнү делегейниц чурттарында тарып өстүрүп турар. Салаттарга сүүзүннүг чаагай чыттыг холуксаа болгаш немелде биологтуг бүдүмел (БАД) кылыш талазы-били инновациялыг бүдүрүлге тургузарынта келир үеде ону ажыглап болур.

Россияның девискээринде безин дыка ховар таваржыр псевдогиднум дээр аттыг чиир мөөгүнү Тапсы заказнигинден тып алган. Ол — эм шынарлыг, ыжык сицирер бүдүмелдиг мөөгү.

Солун тывыштарның бирээзи — *Poronia punctata*, аскомицета азы саадактыг* мөөгүлерниң бир хевири болган. Ол бактерияларга болгаш ажыг ирик бүдүмелдерге удур туржур. (*Ч. Самбыла*)

1. Тывада оон ыңай кандыг заказниктер билир силер, оларның ужур-дузазын канчаар билип турар силер? Ол заказниктерниң кол ажылдакчылары кымнарыл? 2. Россияда кандыг суралыг заказниктер, заповедниктер билир силер? Интернет четкизинден бо дугайында медээлерден чыгаш, кыска дыңнадыглардан кылышар.

136. Тыва чемге хамаарышкан онзагай сөстерни сөзүглелден тывыңдар. Тыва быштактың кандыг хевирлерин билир силер, оларның аттарын адаңар. Өг-булеңер кежигүннери кандыг быштактар чииринге ынагыл?

КЫСКАН БЫШТАКТЫ КЫЛЫРЫ

Быштакты чиг сүт-бile кылыр. Ону кылышарда, сүт биле тарак херек. Сүттү чылышыпкаш, таракты немептер. Сарыг сүдү ылгалгыже, былгаар. Сарыг сүдү ылгалып кээрge, таарга куткаш, кызыптар. Бир болза кырынга аар чүйк салыптар. Ынчалдыр кылган быштакты өремелеп чиирге, дыка чаагай. Чыжырганалыг быштак база аажок амданыг, чаагай. (*Л. Балдаң*)

1. Делегейде сураглыг быштак кылышылары болгаш оларның бүдүрүп турар продукциязының дугайында солун материалдарны Интернет четкизинден тыпкаш, кыска медәэлерден тургузуңар.
2. Тывага быштак бүдүрүлгезин сайзырадып болур бе, ол дугайында угаап боданышкын хевирингे кыска чогаадыгдан бижиңер.

137. Ажыл-агыйның кайы адырынга хамааржыр сөстер барыл, тывыңар. Оларның лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Аалывыс көжүп чоруп каарга, Аракпай акым-бile иеләэ ушкашкаш, дешкилектеп маңнап ойнаан чаш кулуннар дег, аyttың сыр кара маңы-бile халдып-ла каар бис. Аракпай ынчаарда менден сес хар улуг турган.⁴ Аракпай 6-7 харлыындан тура бөгбә-чаваа, молдурга, казыра өөредип мунуп эгеләэн. Кулунундан тура бодунуң өөредип алган айын мунуп алгаш, ховуларга болгаш дагларга хой кадарып, чылгы бажын дозуп чоруп каар кижи.

(*C. Тамба*)

1. Сөзүглелде фразеологизмни тыпкаш, ооң лексиктиг утказын тайылбырлаңар, синонимин айтыңар. Фразеологизмниң сөзүглелге ужур-дузазы чүл? 2. Сан аттарын тывыңар, утказының болгаш тургузуунуң аайы-бile бөлүктөрин тодарадыңар.

Жаргонизмнер

Жаргонизмнер — кандыг-бир социал бөлүкке хамааржыр кижилерниң чугаазынга ажыглаттынар сөстер: *бараҳолка* (*рынок*), *прикол* (*баштактаныг*), *сейшен* (*рок, поп азы джаз музыканың кежәэзи*), *супер* (*кончуг эки*), *базыртынар* (*чемненир*), *чорбас кижи* (*херек чок*), *мобила* (*мобильдиг телефон*), *телик* (*телевизор*), *лимон* (*миллион акша*).

Жаргонизмнерни чугаага доктаамал ажыглаары күзенчиг әвес.

138. Бердинген жаргонизмнерниң уткаларын тайылбырлап, литературлуг дылдың сөстери-бile солуңар.

Инек-сокпа, думаа-халаң, үгүлүүт, дүктүг арынныг, дедир-төрээн, сек.

139. Сөзүглелди аянныг номчуңар. Ачага оолдарның чугаазын билип алышынга дузалажып, жаргонизмнерни литературлуг дылдың сөстери, домактары-бile солуп, сөзүглелди катап база әде номчуңар.

ТЫВАЛААРЫ БЕРГЕ-ДИР

Аалга оглум эштерин эдертип эккелген чүве. Хоорайдан оолдар. Ол хүн аалга бажы тенек хой дөгерген турган кижи мен. Олар кончуг таптыг эъттиң быжып турган үезинде таваржып чедип келген. Эъттеп, шайлаан соонда, оолдарның бирээзи олура: «Ии, эýt-даа, быдаа-даа сээден-дир ийе» — деп бо-ла. Мээн шуут дылым агарып калган. «Бажы тенек хой дөгерген деп та канчап билип каапкан?! Каңаң көрнүр* кижи болган-дыр аа» — деп сестип боданып

олур мен. Аргажоктан дыңналыр-дыңналбас кылдыр: «Харын, сээдөң чүве-дир ийин, оглум» — деп харыыладым. Бирээзи эжинге харыы кылдыр «кирип каар-дыр ийе» дидир. Ам шуут аймап калдым. Домактың тургузуунун чиктиин аа? Кайнаар кире берген? Чоп сактырымга, «кирип каар» деп чугаалавас ышкаш ийик. Чок болза «киирип каар», чок болза «кире бээр» дээр-ле болгай. «Че, харын, сайзырал-билие кады дыл-домак база сайзырап бар-ла чыдар чүве ыйнаан» — деп бодалым доозуп чадап чыдырымда, бирээзиниң алгызы үндү: «Ии, чайык эзер! Чайлдырып тураг чүве-дир аа!» Ам шуут-ла ол оол хам деп чувеге бүзүрэй бердим. Чүге дизэ эрткен чайын эмдик альт өөредип турумда, эзер алгаш*, чая дывылап каапкан чүве болгай. Ол эзеримни катап септеп алган кижи мен. Чайлдырып турган эзер деп көрүп каапкан дивес силер бе! Өттүр көөр оол келген-дир деп будуу сестип-даа, амырап-даа орар мен. Ол аразында эжи «Кылаң эзер-дир ийе» деп харыылай каапты. Сырбаш дишим. Жайда мөңгүн эзер көрүп каан оолдар боор? Мээн эзерим анаа бөдүүн орус эзер-ле чүве болгай, кылаш дээр чүве-даа чок...

Оолдарның чугаазын черле билип чададым. Амыдыралдан дыка-ла чыдырп калган-дыр мен. Орустай-даа албас, тывалап-даа билбес! (*Л. Каң-оол*)

Жаргон сөстерни чугаага ажыглап чаңчыга бээргэ, дылды кандыг байдалга чедирип болурунун дугайында ажык чугаадан кылыңар.

140. Жаргонизмни тывыңар, сөзүглелгэ ону ажыглаанының чылдагаанын тодарадыңар. Кавычкалаан сөстүң дорт утказының тайылбырын берицер.

Чаш кижиниң иштики делегейинге дүгжүп, тааржып тураг кылдыр **няня** болур деп ажыл чаптанчыг болгаш эң-не харыысалгалыг, берге ажылдың бирээзи боор чорду.

Пенсионерлер бистер ийи ирей-кадайның бир кылышы, тудар ажылсызыс — бичии уйнуувусту алчыры. Ону 6 айлыг турда-ла ап эгелээш, ам-даа «сакманщиктеп» турага бис. (*И. Сувандии*)

Аңгылаан сөстерниң лексиктиг үтказын тайылбырланып, тыва дылчы очулдурунан. Очулдурган сөстүң ажыглалынга хамаарыштыр бодалындарны илередицер.

141. Диалогту номчуңдар. Ийи эжишкиниң чугаазын билиштейн турарының чылдагаанын тайылбырланып, Бөгүнгү хүндө ол жаргонизмнерни угба, ақыларындарның чугаазындан эскерер-дир силеме бе?

Ийи эжишки чугаалажып турган:

— Эш, дискотека болуп турар дидир!

— Кайда?

— Клубта дидир.

— Аңаа чүнү канчаар чүвөл, эш?

— Таз чаяр бис. Белеткенип ал, кежээ клуб баар бис.

Танцылаар шак-даа келген. Эжинге келирге, демгизи баалыңынг таз чайып турган.

— Сәэн тазың кайыл?

— Таз дээрge бедро-дур ийин, эш — деп, бирээзи тайылбырлаан.

— Аа! Часкан-дыр мен! Садыг барып, дүрген ведро садып алыйн — деп маңнап ыңай болуп чыткан.

(*Социал четкилерден*)

142. Автобуска, кудумчуга база эш-өөрүнөрниң кичээлден дашиб-каар хостуг үезинде чугаазын (тускай сорулга салып алгаш) эскерип, дыннаап, жаргон сөстерден чылып бижиндер. Оларны литературулуг дылдың сөстери-бите солуңдар. Жаргон сөстерниң дылга багай салдарының дугайында ажык чугаадан кылышындар.

Лексиктиг сайгарылғаның чуруму

1. Чугаа кезээн айтыр;
2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар;
3. Чаңғыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, ук утканы тайылбырлаар;
4. Дорт, доора, көжурген утказында ажыглаттынганын айтыр;
5. Сөстүң тывылган угунун аайы-бile бөлүүн айтыр;
6. Сөстүң ажыглалының аайы-бile бөлүүн айтыр.
7. Синоними бар болза, айтыр;
8. Антоним бар болза, айтыр;
9. Омоними бар болза, айтыр;
10. Табу азы хоруглуг сөс болза, ооң эвфемизм болур сөзүн айтыр;

Лексиктиг сайгарылғаның үлегери

Мээн аңнап мунар Маңнаар-Кула дээр аъдывысты эзертептим. (С. Тамба)

Аът — чүве ады, лексиктиг утказы — кош эвес дуюглуг, сеглегер кудуруктуг азырал амытан; хөй уткалыг. Ниити түрк, үргүлчү ажыглалдың сөзү. Синоними — мал, хөлгө, антоними чок, омоними чок.

ЛЕКСИКАГА КАТАПТААШКЫН

143. Эде бижиир диктант. Сөзүглелде диалектизмнерни лите-ратурлуг дылдың сөстери-бile солуп, чамдык домактарны шын кылдыр тургуспушаан, дүжүрүп бижинер. Бижик демдектерин ажыг-лааның тайылбырлацаар.

Эжишкiler оюн-баштаа-бile шак ынчаар одажып чорааш, аът ажаакчызы Оруспайның бажыңынга чеде бергеннер. Бышкак идиктерлиг ашак кижи даргаларны бозага* кырынга хол тутчуул алган⁴:

— Иргиша өруү эртсиннер! Быдаа хайындырар йоор бо? Таа ийен, манав ийерлер игба?

— Болаарлар кайнаар баар чимел? (С. Сарыг-оол)

144. Номчуңар. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар. Дараа-зында бөлүктөргө хамааржыр сөстерни сөзүглелден ушта бижээш, тайылбырын берицең: а) укталган сөстер, б) диалектизмнер, в) терминнер, г) топонимнөр. Чүве аттарын темалыг бөлүктөриниң аайы-бile аңғылаңар.

Тываның девискәэри кайгамчык улуг Азий диптиң төп кезээнде, арга-ыяштыг Чөөн-Мурнуу Сибирь биле кургаг ховуларлыг Моол Республиканың аразында кызыгаар бооп турар. Тываның ховуларында, ылангыя тараа шөлде-ринде, янзы-буру өргелер, күскелер, чолдак-ойлар, алак-таагылар, кырзалар, күжүгеннөр болгаш өске-даа хээк-чилерниң 40 ажыг хевирлери бар.

Тываның тайгаларында үнелиг кештиг өлүк аң — дииң, киш, ас, күзен қалбаа-бile тарап нептерээн.

Дииңнер Тожуда, Барынын болгаш Чөөн Саяннарның сыннарында, Таңды-Уулада, Сенгилең тайгаларында хөйле пөштүг черлерде элбек. Дииңниң ийи хевири бар: дииңни сырбык-даа дээр (обыкновенная белка) база авырган, ужар дииң (белка-летяга).

Национал музейниң чеди дугаар залында дииңнерни салып делгээн, оларны эртем аайы-бile «чучело» деп адаар. Чучело дээргэ даштыкы хевирин үревейн, ол хевээр кылтырын ынча дээр. Ону кылтыг специалисти таксидермист деп адаар. (В. Донгак)

145. Сөзүглелди номчааш, сугга хамаарыштыр чаа билип алган болгаш черле билир чүүлдериңерни түңнеп, ажык чугаадан кылтыңар. Аңғылаан сөстер тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-бile кандыг бөлүктөргө хамааржып турарын тайылбырлап бижиндер. Сөзүг-

лелде профессионалиzmнерни айтыңар. Хуу чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

СУГ — ЭҢ ДЭЭРЕ ЭМ

«Суг — эң дээрэе эм» деп ном делегейниң 16 дылдарынга очулдуртунган. Америкага 16 катап парлаттынган.

Улусчу қыдат медицинада сугну бүгү әмнөрниң үндезини деп санап турар. Мин тергииделиниң үезинде Ли Шичженеңиң тургусканы әмнөр дугайында шаандагы номунда сугнуң дугайында тускай эгеде мыңдыг тайылбырны киирген: «Суг — бүгү чүүлдүң үндезини, чөр — бүгү будумелдиң иези». «Суг — эң дээрэе эм» деп номну американ әмчи С. Мейеровиң парлап үндүрген. Европейжи медицинаның төлээзи Мейеровицтиң номунда кижи дыңнаң көрбээн ховар таварылгаларны кирип тургаш, аарыры дээргэ, мага-ботта суг чедишпейн турарының демдээ-дир деп тайылбырлап турар.

Суг — кишиниң мага-бодун эрте кырыдар минералдарны әзилдирип турар. Суг — клетканың кадык будумелдерин катыштырып, ону долгандыр камгалалды тургузуп турар. Суг оорга сөөгүнүң дискилерин элетпезин чедип ап турар. Суг ханнында хоюдупкаш, аарыгларны болдурбайн барып болур. Нерви системазының ажылы сугдан дыка хамааржыр. Суг карак аарыы (глаукоманы) болдурбас.

Сугнуң ажыын хандыр билип алзыңарза, кажан-даа садыгдан газтыг азы пластик саваларда суглар садып ишпес апаар силер. Суг — кишиниң угаан хиринден ангыда, бүгүле хирни арыдар дээрзин утпаңар. (*Л. Иргит*)

Бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, кыска дыңнадыглардан белеткеңер:

1. Кара суглар бажын дагыры — бурунгу чүдүлгэ-сүзүүвүс.
2. Суг-бile холбашкан домаашкын, әмнээшкін аргалары.
3. Аржаан сугларның күжү.

146. Бердинген сөстерниң синонимнериң тывыңар. Бирги, ийиги, үшкү бөлүктүң синонимнери бот-боттарындан чузү-бile ылгалып турарын тодарадып, делгеренгей тайылбырдан бериңер.

I. Орфография — ..., удурланышкак уткалыг сөстер — ..., демир-үжүк — ..., садыг — ..., поэма — ... .

II. Кырган — ..., салғын ..., сериин — ..., чылбай — ..., мөөрәэр — ... .

III. Чиде бер — ..., ужар-хеме — ..., ярыжар — ..., чычаан — ..., сырбык — ... .

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Лексика деп чүл, аңаа чүнү өөренирил?
2. Ниити түрк деп кандыг сөстерил, оларның кол темалыг бөлүктөрин адаңар.
3. Моол дылдан үлегерләэн сөстерниң ылгавыр демдектөрин адаңар.
4. Моол дылды дамчыштыр кандыг дылдардан үлегерләэн сөстер тыва дылдың сөс курлавырынчे киргенил?
5. Орус дылдан үлегерләэн сөстерниң ылгавыр демдектөрин адаңар.
6. Орус дылды дамчыштыр кайы дылдардан үлегерләэн сөстер барыл? Оларның кол темалыг бөлүктөрин адаңар.
7. Тыва дылдың лексиказы ажыглалының аайы-бile кандыг бөлүктөргө чарлып турарыл?
8. Ниити ажыглалдың сөстери деп кандыг сөстерил?
9. Ховар ажыглалдың сөстери деп чүл, олар кандыг иштики бөлүктөргө чарлып турарыл?
10. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери деп чүл, олар кандыг иштики бөлүктөргө чарлып турарыл?

§ 19. Ономастика дугайында билиг

Ономастика (гр. *onomastikos* — атка хамаарылгалиг) — лексикологияның хуу аттар шинчилээр адыры.

Топонимнер

Топонимика (гр. *topos* — чер, *opuma* — ат) — лексикологияның географтыг аттар өөренир адыры. Тыва дыл эртеминде топонимнерни дыл эртемдени Б. Ондар сайгарып шинчилээш, «Топонимический словарь Тувы» [2007] деп ажылын чырыкче үндүрген.

147. Лингвистиктиг сөзүглелди номчааш, ооң кол бодалын тодарадыңар. Сөзүглелде нарын сөөстерниң кандыг хевирлери киргенин чижектер-бile бадыткан, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Бирги домактың долу морфолог-сintаксистиг сайгарылгазын кылышаңар.

Черлер аттары дылдың словарь составында онзагай черни ээлеп турага болгаш ооң сөс курлавырын байыдып чоруур. Ындыг болганда хуу аттарны шинчилеп, оларның тывылган төөгүзүн тайылбырлап, ук аттарның ужур-утказын чонга солун-сеткүүл болгаш радио, телевидение дамчыштыр таныштырары эргежок чугула. Шак бо чүүл черлер аттарының шын адалгазынга болгаш оларны шын бижииринге хамаарышкан айтырыглар-бile сырый харылзаалыг.

Черлер аттары тус черниң үнүш-бойдузунун, дириг амытаннарының, казымал байлактарының база ол девис-кээрge чурттап чораан чоннуң амыдырал-чуртталгазының, чүдүлгезиниң, ёзу-чаңчылдарының дугайында медээлерни айыткан болур. (*Студентилерниң шинчилел ажылындан*)

148. Сөзүглелде ажыглаан топонимнерниң аттарын сактып ап, чер-девискәэр аайы-бile дилгинин өнзагай шынарларын, кончуг үнелиг кештиг амытан дээрзин чижектер-бile бадыткацаар. Дириг амытаннар аттары-бile холбашкан кандыг черлер аттары билир сiler, ол дугайында чугаадан чорудуңар.

ТЫВАНЫҢ ДИЛГИЛЕРИ

Төөгүвүсче хая көрнүрге, Манчы-Кыдатка чагыртып чораан үевисте, албан-үндүт* төлээр үеде, кыдаттар-бile садыглажырда, дилги кежи эң-не үнелиг кештерниң санынга кирип турган. Ийи дилги кежи-бile Кыдат эргечагыргалардан чалаң дужаалды садып ап турган. Совет үеде төп Россияның улуг хоорайларынга чаңгыс дилги кежи рынокка 500 акша өртөктig турган. Чaa-Хөлдүң Дуна-Тайга биле Тожу кожууннуң дилгилери кызыл чарааш. Бедик тайга эдээниң дилгилери база өңгүр чарааш. Чавыс шынаа дилгизи куу өңнүг, өңгүр эвес болур.

Тывада дилгинин чеди янзы уksаазы* бар. Дилги кырзазы анаа дилгинин чартыы хире; Тыва чуртунуң бодунуң дилгизи — ховар дайзын аң; улуг дилги — ак хар кырынга дүннээр амытаннар. Тываның мурнуу талазындан Тес-Хем, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннардан Хемчик унунче киир дилги-кырзазының ийи аңгы уksаазы бар. Корсак дээр бичии дилги Эрзин кожуунда, Убса-Нуур ыйгылаажында өзүп көвүдээн. Корсак Моолда, Казах чуртунда, Төп Азияның соңгу девискээрлеринде база бар.

(Ш. Байыр-оол)

149. Студентилерниң шинчилел ажылының үезинде чыгган черлер аттарын үстүнде лингвистикиг сөзүглелде бөлүктээшкүн ёзугаар чыйын бижицер. Чүгө ынчаар бөлүктей бижээнициерни делгеренгей кылдыр тайылбырлацаар. Чурттап турар черицерниң азы төрүттүнген кожуунунарның девискээрлеринде онзагай аттыг топонимнерни тып, ол ат канчаар тургустунганын шинчилээш, кыска дың-надыглардан кылышар.

Алдыы-Шаңгыш — хем унунда шаңгыш үнген чер (шангыш — кызыл карттыг чингежек тал хевирлиг ьяш).

Чанагаш-Хөлчүк — Шара-Нуур хөлдүң кыдыында чыдар хөлчүктөрниң бирээзи. Ооң кыдыын долгандыр каньыг-даа оът-сиген үнмээн, ынчангаш ону хеп чок кижиге дөмейлеп адаан.

Шокар-Хараган — хараганнары тарамык үнгулээн, ырактан көөргө, шокар ышкаш.

Шуулганныг — Тес-Хемде сырый-шыргай аргалыг, кезээде күштар чыглыр чер (шуулган — чыыш, хурал).

Көк-Орук — ногаан оът-сиген үнген хову черде шөйлүп чоруткан орук. Түрк чоннар ногаан деп сөстү чугаазынга ажыглавайн чораан, чаа үнүп келген болгаш ёске-даа оът-сигенни олар көк деп адап чораан.

Эзирлиг-Хая — бо хаяга эзир күштар чыглыр.

Ямаалык — кадыр хаялыг те-чуңма турлаглаар чер (ямаа — моол дылда — өшкү).

Дунчулуг — доктаамал чыланнар ижээп, кыштаар чер (дунчү — чыланнар уязы).

Крошка моя — Тес-Хемде эштир чер ады. Бичии уругларның шураарынга эптиг бичии хемчээлдиг эриктен хемче ийлени берген ыяжы бар, уруглар оон сүгже шураарда, «крошка моя» деп шурап турган дээр, шак ынчалдыр хууат тывылган.

150. Номчуңдар. Топонимнерни адаңар, оларның шын бижилгезин тайылбырланар. Аңгылаан хоорай аттарын амгы үеде чүү деп адап турарын улуг улус дузазы-бile тодарадыңар. Шаандагы Таңды-Тываның тос кожууннарын билир сiler бе? Амгы үеде Тывада каш кожуун барыл, аттарын адаңар.

Шаандагы Тыва үезинде бүгү Таңды-Урянхайның тос кожууннарының арат-чоннарының төвү Самагалдайга турган. Ону тывалап Оттуг-Орук деп адап турган. Сама-

галдай дээргэ онзагай каас-чараш, Таңды-Ула сыйның эдээнде оруктар белдири чөр. Таңды-Тываның бүгү көжүннарындан Таңды артын ажып, Самагалдай таварты **Улаастай, Урга** болгаш Бээжин хоорайлар-били Тываның харылзааларын доңнаштырарының улуг оруунуң кол белдири турган.

Самагалдай ол үеде садыгның, ус-тывыштың болгаш культураның база улуг төвү турган. Кыдаттан, Моолдан келген садыг чиңнери ацаа доктаап, оон ыңай бүгү Тываның аңғы-аңғы булунарынче тараф турган. 1763 чылдан 1921 чылга чедир Самагалдай Тываның чүгле административтиг болгаш политикиг төвү эвес, а даштыкы чурттар-били харылзажырының, культураның, шажын-чүдүлгениң, улуг-улуг байыр-наадымнарның эрттирир төвү болуп турган. (В. Чадамба)

Гидронимнер

Гидронимнер (гр. *hydor* — суг, *oputa* — ат) — суг объектилериниң хуу аттары: хемнер, дамырактар, хөлдер, аржааннар, далай, океаннар: *Улуг-Хем, Азас, Кара далай, Индий океан*.

Тываның девискээринде хемнер, хөлдер, аржааннар, дамырактар аттарын Б. Ондар шинчилээш, «Краткий словарь гидронимов Тувы» деп ажылды парлаткан [1995].

151. Дужурup бижиир диктант. Сөзүглелде хуу аттарны тодарадыңар. Нарын чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктерин салыңар.

«Күш у...лыг, кижи чур...уг» дээр болгай. Соңгубашкы Чөөн Саян дагларынга бүрэгткен т...лчургу, кайгамчык чараш чурумалдыг, бай-байлактыг Тываның

каас-ко... булуңнарының бирээзи болур Биче-А...ңгатыга төрү...үнүп өстүм. Чүге Биче-А...ңгаты дээнил дээрge, соң угбазы Улуг-А...ңгаты база бар. Оларның эгези малчы...ар малын семиртип чайлаглаар сер...н о...ттуг, аңыг-менңиг, бай-байлак, кайгамчык чарап бедиктерлиг Мөңгүлек, Беш-Чалыг, Кызыл-Эрик, Хадыңыг дээн ышкаш...айгалардан чыглып баткан ...амырактардан ка...ыжып чыылган хемнери болур. (*Ш. Шыырап*)

152. Номчуңар. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадынар. Топонимнер, гидронимнерни айтыңар. Демдек аттарын өзек сөстери-бile катай ушта бижээш, утказының аайы-бile бөлүүн айтыңар. Чада хевиринде демдек ады бар-дыр бе, тодарадынар.

— Бо хем ол чарыныда, бисти бир-ле дугаар уtkуп ап туар тас баштыг улуг сынны Салдыг-Хөл тайгазы дээр — деп, Самбууевич чугаалап чор. — Орук хажызында чыдар бо дээрбек кара-көк хөлдү Салдыг-Хөл дээр. Каsh үеден бээр кижи хол дээп көрбээн кур* балык мында.

Шынап-ла, хөл боду көжүп, шимчеп турган чүве дег, кедергей хөй кадыргылар кара булут ышкаш ол-бо чайгылып, өрү-куду шуужуп-ла турлар...

Бир-ле кадыр баалык кырынга үнүп кээривиске, хенертен-не сериидеш кылышынды. Мурнувуста делгем ногаан оргулааш көстүп келген. Ону Көк-Ойман дээрин билип алдым. Оргулааштың ортузунда хөл бар — Биче-Баш хемнин үнүп чыдар бажы ол.

— Дөө ол, чер-дээрниң шапшылгазында, маңган ак тайганы көре-дир сен бе, Өнер? Бо оранның эц бедик дээвиири болгаш Бии-Хемнин үнген бажы — Хар-Тайга ол боор. Сенээ солун болур ужурлуг, дүшкеш дураннап көрем.

Бии-Хемниң эге бажы дөө туарар ак тайга ол-дур дээргэле, класс концертинге эпти-ле чугаалаар ынак шүлүүм сагыжымга кирип келди:

Менги хар эривес мөңгө чыдар
Бедиктерден эгезин тыпкан,
Кылаң өңнүг арыг суглуг Хемниң
Кырлыг чалгыы бадып чыдар...

Көгерерген чалым хаяларны
Көшкелендир баткан Енисей
Орук-эриин делгем кылыш алган,
Ону тывалап Улуг-Хем дээр. (*M. Эрген*)

153. Делгереңгэй эдертиг. Сөзүглелди номчааш, хемнер, хөлдер, кургаг черлер аттарының тыптың келген чылдагаанын, оларның шын бижилгезин тайылбырландаар. Черлер аттарының тургустунган аргазын айтыңдар, оларны морфемаларга чарыңдар.

ЧАЙЛАГ-ХЕМ

Таңды сынының мурнуу эдээнде Успа-Хөлче улай аккан хемнерниң бирээзин Чайлаг-Хем дээр. Долгандыр арга-эзим, даглар бүзээлээн, көөрге, кызаа хем, айыраңаан чечектер үнген аяңнарлыг, тас дагда хаяның чарыындан аржаан суг сыйтып үнүп чыдар, кезек-кезек черлеринде кызыл-кattyг, инек-караалыг, эм үнүш ыт-кадындан эгелээш, үстүү бажында чем үнүш согуна болгаш артыш-шаанактан бээр үнүп чыдар.

Бедик, тас дагда хаядан үнүп чыдар хемниң суунга шаанда ада-өгбелеривис эмненип чораан дижир. Оон бээрле ол хемниң бажында арыг кылан сугну «Чайлаг-Хем аржааны» деп адап чаңчыга берген.

Хемниң адаккы ужуунда Көк-Кальт деп бедик дагның баарында база-ла аржаан суу агып үнген. Ынчап кээрде, Чайлаг-Хемниң адаа, үстүнде ийи аржаан бар болуп туарар.

Ооң соңгу-чөөн талазында Алдыры-Үстүү Ак-Кара-Суглар, Кадыр-Тайга, а барыын чүгүнде Хамар, Артыл-Ажыктың делгемнери шөйлүп чоруткан.

Чайлаг-Хем агаар-бойдузунуң шириини, чер, хөрзүнүң нүң байдалы-бile мал-маганга дыка таарымчалыг оран чүве. (A. Түлүш)

Этнонимнер

Этнонимнер (гр. *ethnos* — чон) — чоннарның, аймактар, төрел-бөлүктөрниң аттары: *ак*, *делег*, *доңгак*, *монгуш*, *тыва*, *бурят*, *көрөй*.

154. Номчуңар. Сөзүглелде хуу аттарның бөлүктөринин тайылбырын бериңер. Хурааңгайлаан сөстү Интернеттен тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. Орус дылдан үлөгерлээн сөстерниң шын бижилге дүрүмнери тайылбырлаңар.

СОНУУРГАКТАРГА

Тибеттиң төвү Лхаса хоорайже Катмандудан меңги-доштар-бile шыптынган Гималай дагларын ажыр ушкаш, чеде бердивис. Гонгар аэропорту Лхаса хоорайдан 60 км черде 4343 м бедикте чүве-дир.

Бо чуртту «Тибет» деп европейжилер адаан, кыдаттар «Таңгыт» дээр, а тывалар «Төвүт» дээр ийик. А тибеттер — төвүттер боттары чуртун «Гангюл» азы «Пеюл» деп адаар улус-тур.

Лхаса хоорай 3600 м бедикте, ынчангаш аалчылар бажынының — отельдерниң өрээлдеринде бичии баллоннарда кислород бар, адаккы кальтта эмнелгелерде дег, улуг кислород баллоннарын тургузуп каан.

Потала деп Далай-Ламалар Ордузу делегейниң «7 хуулгаазыннарынга» хамааржыр.⁴ ЮНЕСКО-нуң кам-

галалында. Ол бедик тей кырында, бедии 13 каът, иштики өрээлдерни 1000 деп-даа турар, оон хөй деп медээлэр база бар.⁴ Далай-Ламалар ажылдап турар ордузунче кирерде, 108 тепкииштерлиг дыйлайып үнген чадалап үнер турган.

(М. Ховалыг)

Кислородтарны чүге өрээлдерге салганын делгеренгей тайылбырлап, ол дугайында чугаадан чоргузуңар.

155. Сөзүглелде этнонимнерни айтыңар, оларның хуу аттар тургузарынга хамаарылгазын тайылбырлап, сөзүглелден чижекке даянып, ындыг аттардан немей тывыңар. Алтайларда тыва аймактар аттарынга дөмей чүүлдерге хамаарыштыр төөгү материалдарынга даянып, делгеренгей тайылбырдан тургузуңар.

Кырган-ачам, мен бичии турар шаамда, Даг-Алтайның чурттакчыларын³ алтайлар дивес, делеглер дээр чораан, хакастарны белдирлер дээр турду. Алдын-Хөлдү бэзин Делег-Хөл деп адап чораан, ынчангаш амгы уеде «Телецкое озеро» деп орустап адап каан адында ужур-ла бар. Даг-Алтайды тыва аймактарга дөмей омакшылдыг³ ховалыг, соян, иргит, куулар дээш оон-даа өске аймактар бар бооп турар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээргэ, шаг-шаанда бис чаңгыс чон, чаңгыс күрүнелиг чораанывыс ол боор-дур.

(Ч. Чочагар)

Антропонимнер

156. Шола аттың тывылганын номчуңар. Амыдыралдан билириңер, чечен чогаалдардан номчааныңар бир онзагай ат, шола дугайында чижектен сактып, кыска сөзүглелден бижинер.

Улуг-Хемниң Барыкка чурттап чораан мөгө кадай Кыргыс Намчылбаа угбайның дугайын К-Э. Кудажы «Ыржым-Булуң» деп тоожузунда бижээн. 4–5 эрлерниң

аргажып көдүрер тос-таңма деп изиг мүннүг пажын чаас-каан көдүрүп, эзип алыр.⁴ Үнчангаш чон ону Тос-Таңма угбай деп шолалап адап алган⁴. (*В. Чадамба*)

Антрапонимнер (гр. *anthropos* — кижи) — кижи-лерниң хуу аттары, шолалары, чажыт аттары: *Аяс, Шулуу, Шевер-Кадай, чогаалчылар М. Горький* (шын ады *М. Пешков*), *Антон Уержаа* (шын ады *Күжүгет Антон Уержааевич*).

Тыва дылда аттарга хамаарыштыр шинчилел ажылын Н. Сувандии чоруткан болгаш «Тувинская антропонимия» деп монографияны парлаткан [2011].

157. Дүжүрүп бижиир диктант. Үзүндүде ажыглаан хуу аттарның бөлүктөриң тодарадыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Этнонимнерни ушта бижицер.

Ыр...а кирген чараң оран, сарыг ды...ыг Чад...на хемниң эр...нге Алдынчы Кара-Монгуштар деп аймак улустан укталган, оруст...р-даа, моолд...р-даа, т...лдаар Тевек-Кежеге ирей чур...ап чораан. Кырган-ачам Тевек-Кежеге Саян ар...ындан келген орус кижи әмчилиринге хелемечилеп берип турган. М...лдар, дөрбе...ер кээрге, олар-бile арыг моолдажыр, кайгамчык-ла ...ылдарга сун...улуг кижи турган. (*В. Пюрюна*)

158. Номчуңар. Сөзүглелде ажыглаан хуу аттарның бөлүктөриң тодарадыңар. Орус дылдан үлгерлээн сөстерниң аттар апарып турган чылдагаанын тайылбырлаңар.

Николайның фамилиязын авам «Он-дар» деп де-фистеп бижиир кижи болган. Үнчангаш кайгамчык чараң фамилия-дыр аа дээр. «Тувинская правдага» ол үе-

де үнген шүлүүмнүң адаанга адымны салырда, Светлана Владимировна Козлова, черле чогаалчы кижи болгашынчаары ол боор, «Цаллагова-Ондар» деп каан болган...

Шекпээрге дыка-ла солун аттарлыг улус ынчан турганнын сактыр-дыр мен. «Школа, Трактор, Апельсин, Мандарин» дизе-ле, кымнарны чок дээр! Мээн 9-ку классчы өөреникчим уругнуң ады «Кукуруза». Мен ону чаптап «Руза» дээrimge, ол чоргаары-бile: «Мээн адым Кукуруза» дээр... (Э. Цаллагова)

159. Номчуңар. Антропонимнерни ушта бижицер, нарын аттарның шын бижилгезинге, кезектериниң утказынга хамаарыштыртайылбырлардан бериндер. Лексиктиг утказының аайы-бile төрелбөлүк илередир сөстерни аңгылап, уткаларын тайылбырлаңар.

Ачамның адазы болур кырган-ачамны Моолдан келген бадарчы лама Дондук-Доржу дээрзин дыңнаан мен. Кырган-авамны Чучудай деп адаар. Ол бедиксимээр дуртсынныг, хөглүг, баштаксымаар аажы-чаңыг болгаш идик-хеп быжып, даараарынга шевер кадай.⁴

Ачамның кады төрээннери беш кижи.⁴ Оларның эң улуу ачам, дараазында ийи кыс дунгаларын Ханды-Хөө, Серен-Хөө дээр. Ийи оол дунгаларын Кара-Сенди, Чадамба деп адаар. Чадамба акымның уруглары болур артист Севилбаа, башкы Чудурукпай угбаларым-бile чоок эдержип чордум.

Авамның адазын Кумзат, авазын Дензинмаа дээр чораан. Авам төрүмелиндөн кады төрээн ийи акыларлыг болган кижи-дир. Оларның улуу болур даайымны Күдер-Кара, бичии даайымны Чашкаадай дээрзин эки билир мен. Күдер-Кара даайым, шынап-ла, дурт сыны бедик болгаш, арай дүрзүзү кудерзимээр, шоолуг чугаакыр эвес, бедик кара кижи чорду. (Ш. Шыырап)

160. Тайылбырлыг қызыра бижиир эдертиг. Номчуңар. Сөзүглелдиң планын тургузуңдар. Чаңгыс кижиңинң адын каш янзы адаарын, соң хевирлерин сөзүглелде аттар дузазы-бile бадыткаңар. Башкы деп сөстү чүгө улуг үжүк-бile бижээнин тайылбырлаңар. Сөзүглелде өске кандыг хуу аттар киргенин тодараткаш, хамааржыр бөлүүн айтып бижинең.

МЕРГЕН УГААННЫГ КОНФУЦИЙ

Кыдат философ, улуг Башкы, Чөөн Азияның шылгараңгай угааныгларының бирээзи. Чогум ады — Кьюнг Чиу, литературада ады — Чунг-ни. Ол бистиң әраның 551 чылдың август 27-де Кыдаттың Шантунг можузунга төрүттүнген.

Конфуций чүү чүвеге өөредип турганыл? Бир дугаарында, кижи болурунуң дээди чадазы — улуг назылыгларга хүндүткелдиг болуру. Ийиде, Конфуцийниң бодалы-бile, эки кижицидилгелиг, эвилен кижи бодун алдынып чоруурундан-на илдең болур.

Конфуцийниң өөредииндеги күрүнэ дээргэе улуг өг-буледир деп айыткан. Күрүнеде эн улуг улус — чон, соңда эрге-чагырга. Эн сөөлүнде — чагырыкчы. Мерген угаанныг чагырыкчы бодунуң үлөгер чижээ-бile чонун кижицидер ужурлуг деп санап чораан.

Конфуцийниң эн кол өөредии — кижи бүгүдези бодун боду бедик дөңнелчे көдүрүп, моральдыг болгаш сагышсеткил культуразын бедик деңнелгэ тудар ужурлуу. Ботбашкарнып ажылдаарынга, бодунуң мергежилин улам сайзырадып, ажыглаарынга эртем чугула херек дээрзин угаадып, тайылбырлап чораан. (*Л. Иргит.*)

Зоонимнер

161. Номчуңар. Дириг амытаннырга хамаарышкан хүү чүве аттарын мурнуунда чогуур демдек аттары-бile катай ушта бижицер. Демдек аттары оларның кандыг шынарларын көргүзүп турарын делгеренгей тайылбырлацар. Өске хүү аттарның бөлүктөрин тодарадыңар.

1. Сынныг-Дөңгүл тайгазы кедергей¹-ле байлак оран — күске-күжүгендөн³ эгелээш, сыын-мыйгак, буур-буланга чедир, ас-киштен эгелээш, адыг-бөргүг чедир кандыг аң-менди мында чок дээр. Бо каранғы кара тайганың каржы-дошкун ээзи — он ийи адыр чидиг хылыш мыйыстарлыг, салгынга эстеп турар чоолбураарган семдер кара чогдурлуг, бедик куу-хүрең Кара-Чогдур деп сыын⁴ (М.Э.)
2. Ажай-буурул Хемчикке күжүн каткан Алдыы, Үстүү-Ишкиннер баштарынга турза чолдак-даа бол, тутса мөге Алакай дээр аңчы арат хүүрек ышкаш калбак хавактыг, шаажаң дег, улуг ала карактарлыг, алды хана өг хире бедик чаагай мага-боттуг, тос сыын эъдин аарзынмас-даа Карала деп аттыг дөңгүр бугалыг чораан (М.Э.)

Зоонимнер (гр. *zoon* — дириг амытан) — дириг амытанныарның шола аттары: *Көстүк, Хартыга, Чыраа-Доруг, Мойнак, Калчан-Доруг*.

162. Номчаан чогаалдарыңардан, көргөн киноларыңардан дириг амытанныарның шола аттарындан сактып бижип алгаш, ол аттың кайы чогаалдан, кинодан алдынганын эштеринерге тыптырыңар. Дуза болур кылдыр аттың эдилекчизиниң овур-хевирин илереткен сөстерни, кылдыныгларын немей бижип алыңар.

Үлөгөри: *Шиижекчигеш* — дузак орта кире бергеш, шилирткейнип, сылдырткайнып чүткүп чыткан.

163. Шола аттың тывылганын кысказы-бile бижицер. Диалектизмнер болгаш антропонимнерниң дузазы-бile чогаалдың адын, болуушкуннарның болуп туар черин сактыңар. Аңғылаан сөстерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Бир-ле эртен Артыш-оолдуң чelдирип келген чарызың мен баглап чыдырымда, ол чары мени холу-бile каккан деңдер даан. Чаагымны сивире шаап бадырыпкан. Хайлыг, аалдың хамык улузу база көрүп турган дивес сiler бе.

Чары кырындан черле дүшпес шапкылажып-ла чоруур ийи уруг — Оля биле Чойганмаа мени эмин эрттир каттырыштылар:

— Чары адаанче бажын суга бээр аамай оол-дур!

Артыш-оолдуң ачазы чугаалай-дыр:

— Чамдық, шала эмдиксимээр донгурлар черле каккыланы бээр боор харын. Холунуң чанынче чоокшуулап болбас. Алыс-ла шыны-бile алырга, кижи азыраан малда иви дег чарап мал чок: теппес-даа, ызырбас-даа.

Чаагым шыймакталып, ханы сыстып келгилээн — чарының ол хүүректелип чоруй барган калбак дуюгларының чидии аажок боор чүве-дир ийин. Чаагым шыймактаан ол моома чаа атка чединген болган — оолдар ону Кагар-Чары дижи бергеннер. (M. Эрген)

164. Бажыңарда азырал амыттаннарыңарның шола аттарының тывылганының дугайында кыска харылзаалыг чугаадан тургузудар. Демдек аттарын ажыглап, оларның аажы-чаңын, даштыкы овурхевирин тургузудар.

165. Амыдыралда шола аттың канчаар тыптып келирин тайылбырлаңар, бодалыңарны чижектер-бile бадыткаңар. Аттарның аажы-чаңында кижиниинге дөмей талаларын айттыңар. Тыва биле бурят чоннуң айтка хамаарылгазында дөмейлешкек, онзагай талаларын тодарадыңар. Тыва улустуң айттарының шола аттарындан тыпкаш, уткаларын тайылбырлаңар.

Чылгының баштыңы — дуржулгалыг Шыйбак-Даван. Шола атты ол анаа-ла албаан. Каш чыл мурнунда олче бөрүлер халдаан. Даваннарын үзерледип, балыгланган хирезинде ол бөрүлерге удур харыы берип шыдаан.

Баштыңың соонда Шаргалдай чоруп турар. Бо он-загай аytt болдур ийин. Ооң дугайында ыр чогаатканнар. Чарышка эрткүләэш, бистиң улуска кылагар чарааш кубоктарны болгаш баштайты шаңналдарны эккеп берип чораан. Шаргалдай-бile чергелештири Ак-Даван чоруп турар. Ону колхозтуң удуртукчулары мунуп алган чоруур. Ынчангаш-ла ындыг боор, ооң аажызы хедер-дошкун. Бедик Серко деп шолалыг, аныяк, оглаа-чүгүрүк-бile маңган Шаргалдайның, чүге-ле чүве ийик, эви багай. Эзертээр хамаанчок — Серкону тудары берге.

Буряттарның мындыг чаңчылы бар: әмдик аyttты чаажыктырып, өөредип каар болза, ооң адын ол аytt алыр. Ынчангаш бистиң чылгывыста Сэрэн-Доржуунуң Доруг-Дайы, Сандактың Кыскылы, Алешаның Шилгизи, Гунганың Хүрен-Дайы. Эрдени Гармаев ийи аytt өөреткен: Эрдениниң Кулазы, Эрдениниң Ой-Сарыы. Цыган, эки хайгааравас болза, бир-ле чүве үүлгедип алыр аytt болгай, бичии-ле аамайланыр болзуңза, тепкени ол, азы аскырлар-бile чогушкаш, чылгыны дүймединтер. Ынчалза-даа ажылдаары кончуг. Демдектигбей дээр чоржаң аytt Цыгандан кончуг ылгалдыг, ол ажылдаарынга ынак эвес, кылаштап чорааш-ла удуп чоруур. (Ц. Жимбиеев)

166. Чедир бижиир тайылбырлыг эдертиг. Кичээнгейлиг номчааш, эдертигни бижиирде, номуңар хаап алыңар. Чарыштың түңнели кандыг болганын улаштыр чогаадып бижиндер.

Ужен-дөртен хире чалаң* өшкү сүрген, дөңгүр шилги молдургалыг, кадаң кара оол кедээр шатче үнүп бар чоруур. Ооң хертеш шилги молдургазының ылгыны

аажок, тевении дег чолдак кудуруун амыр-соксаал чокка ходуңнадыр шырабавышаан, үргүлчү саяктаап кылаштаар. Ынчангаш ээзи ону Саяк-Шилги дээр.

Үрак эвес кожазы алдан хой, өшкү холуй сүрген дыгырык мыйыстыг шилги-ала молдургалыг узун оол база үнүпкен. Оолдуң ала молдургазы дыка чоржаң, аргалыг болза чыда-ла дүжерин бодаар. Дүрген кылаштазын дээш бичии албадаарга, узун дылын дораан-на уштуptтар. Барба хырнын догдаңнадыр хөлчокка-ла хөжүледир эгииштээр. Ынчангаш ол Чоржаң-Ала деп атка чединген.

— Мээн молдургам кыс-даа болза, силерниң багай молдургаларыңарга черле четтирбес! Аттыг молдурга боор. Халып турда караңнаар чүве! Хартыгадан-даа артык! — деп, Анчат молдургазын мактаан.

Эртеш биле Машпал ацаа черле чөпшээрешпээннер:

— Багай кыс молдурганы мээн Чоржаң-Алам эртер! Узак* молдурга чүве. Дылы кызаңайны берген соонда, дам баар деп бил!

— Чо-ок! Мээн Саяк-Шилгим эртер! Кедергей ылгын молдурга боор! Канчаар-даа шаварга, деридер эвес!

Аас-биле чеже маргыжар, ам чувениң шынын тып, херек кырында чарыштырып көөр дишкеннер. (*M. Эрген*)

167.

Тоолдарда ыттар, аyttарның шола аттарының дугайында, оларның онзагайының дугайында шинчилел ажылындан чорудуп, кыска дыңнадыглардан белеткенер.

Космонимнэр

Космонимнэр (гр. *kosmos* — өртемчей) — октаргай делгеминде сүлдистарның, бөлүк сүлдистарның, планеталарның хуу аттары: Шолбан, Угер, Венера, Юпитер, Чеди-Хаан, Орион, Ай, Хүн.

168. Номчуңар. Хүү аттарның ономастиканың кайы бөлүүнгө хамааржырын тодарадыңар, ол аттардан кандыг космоним тывылганын айтыңар. Нарын аттарның баштайгы кезектеринин лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар.

Хаан-Тайга — тоолчургу чугааларда кирген төөгүлүг, ыдыктыг тайгаларывыс. Шаг шаанды 7 хаан сыйлдыстар — Өлеңнег-Хаан, Шөргелиг-Хаан, Хорумнуг-Хаан, Демирлиг-Хаан, Холдуг-Хаан, Артыштыг-Хаан, Уулин-Хаан (Даглар-Хааны) — бо чеди баштыг Хаан-Тайгаларның кырынга олурган. Оларның бирээзи хымыш туткаш, Дээр адавыска сүт өргүүйн дээш, хымыжын көдүрүп ора, ышкынып алган. Ооң чанында турган Хаанны: «Каям ол хымышты көдүрүп берем» — дээрге, оозу: «Мен Хаан кижи сеңээ канчап айбыладыр мен» — дээш, чанындаазын айбылаарга, оозу база ынавас болган.⁵ Шупту Хаан болганды, кым-даа айбылатпас болган.

Олар шупту дугурушканнар: «Дээр адавыска черден сүт өргүп шыдавас болганывыста, боттарывыс дээрже үнүп, өргүүр болган-дыр бис» — дээш, шупту дээрже үнүп, хымыш кылдыр туруп алганнар.⁵ Өргүп чашкан сүдүнүң чаштанчылары санап четпес сыйлдыстар ол деп бурунгу өгбелер санап чораан. (*Д. Никитин*)

169. Номчуңар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Октаргай, сыйлдыстар, планеталар дугайында билир чүүлдериңерни эштериңер-бите солчуп, чугаадан чорудуңар.

Октаргай, сыйлдыстар дугайында билиглерниң чугулалын кижилир үе-дүптен угаап билип чораан. Үе-шакты, ай-хүннү санаары, черниң уг-шиин тодарадыры, салым-чолдуң оруктарын тодарадыры — бо бүгү билиглерни кижилир октаргай-бите дорт харылзаалыг деп санап чораан.

Октаргай — эң-не делгем, кыдыг-кызыгаар чок дөвискээр. Октаргай делгемнерин шинчилээр эртемни астрономия дээр. Бистиң билиривис Хүн системазы дээргэ-ле планеталар, кометалар, спутниктер, астероидтер. Хүн системазы ышкаш ындыг бөлүктөр октаргайда дыка хөй.

Астрономия эртеминдөн кижиниң амыдыралы дорт харылзаалынын эртемденнер бадыткаан: навигация (далай оруктары, авиация, космонавтика), бойдус камгалалының айтырыы, агаар шимчээшкенининиң айтырыы, чөр ажылы.

Астрономия — октаргайның бүгү-ле чажыт билиглерин ажыдар солун дүлгүүр. Ол бүгү чажыттарны ажыдар, шинчилээр ажыл келир үеде силерден база дорт хамааржып болур. (*Интернет четкизинден*)

170. Номчуңар. Сөзүглелде космонимнерни айтыңар. Сылдыстар, планеталар-бите холбашкан кандыг байырлалдар, ёзулалдар билир силер, ол дугайында ажык чугаадан чорудуңар. Дефис чокка бижиир нарын сөстерни ушта бижицер.

Тываларның ада-өгбелериниң ажыглап чорааны 60 чылдың дириг амьтан эргилделиг хүн дизии (календарь) дээргэ Хүн, Чөр, Ай, Баргасувайды (Юпитер) болгаш Шанычарның (Сатурн) шимчээшкеннеринге үндезилет-тинген үе-шаг хемчээр системазы болур. Чамдык шинчилиекчилерниң бодалы-бите алырга, шак бо хүн дизии Төп Азияның көшкүн чоннарының аразынга тывылган. Ооң тывылганы көшкүн чоннарының ажыл-агый байдалы-бите холбашкан. Көшкүн чоннарының өг-буле бүрүзү кидис өглүг чораан. Өгнүң хараачазы чылдың чылыг үе-зинде ажык турар болгаш дээрдэе сылдыстарны хайгаарал көөрүнгө эптиг турган.⁴ Оон аңгыда өгнүң дээвшириниң ынаалары дээрни уг-шиг аайы-бите кезектергэ үлеп турар шыйыглар болуп турган. Ынчангаш кидис өг бүрүзү бир тускай

«планетарий» болуп чораан, ооң ачызында сымдыстарның шимчәэшкүнинин дугайында билиглер салгалдан салгалче дамчып келген. (*Б. Монгуш*)

Кандыг мергежилдиң кижилеринин ажылы сымдыстар, планеталар-бile сырый холбаалыын тайылбырлаңар, бо талазы-бile медәэлери Интернет четкизинден тыпкаш, дыңнадыглардан белеткеңер.

171. Бердинген чижектерни номчуңар, оларның кол ылгалын Интернет ажыглап, тайылбырлаңар. Харылзаалыг кыска сөзүглелден тургузундар.

I. Ай, Юнона, Юпитер, Сатурн, Марс, Хүн, Чер.

II. Үш-Мыйгак, Чеди-Хаан, Үгер, Паллада, Амур.

172. Фантастиктег тоолдан үзүндүну номчааш, бичии оол Неонун қосмос делгемнеринге сагынгыры-тывынгыр чоруктарының дугайында тоолду улаштыр чугаалаңар азы номчуңар. Тоолда ажыглаан космонимнерни сактып адаңар. Фантастиктег чогаалды тургузынга доора болгаш көжүрген уткада ажыглаан сөстерниң ужур-дузазын тайылбырлаңар. Хуу аттарның бөлүүн тодарадыңар.

Шыялан ам, амыдырал-чуртталгазы элдеп чиктиг, араалбатызы аъш-чем-даа чивес, аштавас-суксавас-даа, аажычаңын кижи билбес, хуулгаазын делегей бар чүвең иргин. Ында чүгле чөөк дег булуттар селгүүстеп чоруур, чүгле ээтпек мунгаргай ай тояап чоруур шак ол оранның адын Октаргай дээр чүве-дир эвеспе.

Кайгамчык, ужу-кыдыры көзүлбес ол Октаргайның ханы, дуп чок тереңинге хөй-хөй чылдар дургузунда эртем ажылы кылышып чораан «Астролет» деп космиктег ужархеме⁶ аалындыва чанып орган иргин. Төрээн Чериңче ээп чанып ора, бир аныяк эртемден уруг дыка чарап, эрес-кайгал оолдуг болган. Амыраан ада-ие амдыы оглун Нео деп адап ап-тырлар эвеспе...

Бир-ле катап Нео хава ыды Пират-бile ойнап халчып турда, хенертен хөлчок ыыткыр медээ дыңналып келген⁴:

— Кичээнциер! Авария! Авария!⁵

— Кайда-дыр бис? Кончуг дүрген координатты тодарадыңар — деп, Неонун ачазы Удуртулга Төвүндөн дилег кылган. Удаваанда харыы келген:

— Кара-Шулбустар бөмбүрзээниң кырында ужуп чоруп орар-дыр бис, чүнү канчаар бис?...⁵ (Л. Батурина)

173. Чогаадыг. Хуу аттар дугайында өөрөнген темаларыңарга даянып, «Сылдыстарже аян-чорук» деп темага тоожуушкун хевирингэ фантастиктиг чогаадыгдан бижицер

ХУУ АТТАРГА КАТАПТААШКЫН

174. Номчуңар. Хуу аттарны бөлүктөй ушта бижицер. Улгерлээн сөстерни айтыңар, кандыг дылдан укталганын тодарадыңар.

— Бо черни Шерештээ хөл дээр. Шаанды маңаа Яндай Лопсаң деп кижи чурттап, балыктап чораан боорга, орус эштер мону Яндайкин деп адап каан чүве-дир ийин — деп, Балчыма ирей сорук кире берген хөөрөгилеп чораан.

Чорук улузу Доруг-Хөлгэ кээп хонган. Михаилдин чөргө бир дугаар хонганы ол.

Кежээликтей хар хөмнүктей чаап келген. Улуг-ла чаглаак пөштүң дөзүнгэ чоон чудуктар-бile улуг одаг ужуткаш, ам-на дой кылгаш турупкан. Аңаа чүү турбаан дээр! Дүлгэн, шиштээн этт, консервалар, сухарай, шай, мүн, сахар... шынап-ла шайлалгага! Хар буруладыр чаап, одагның чалбыраажы, чаштанчылары дээрже кызацайнып ужуугуп үнүп, бир-ле салют ышкаш бооп турган.

— Чер чораан кижи экидир чемненир чоор, эки чемнен-чемнен — деп, Балчыма ирей Михайлди чагывышаан орган.

А Михаил ийи эжиниң әйт чип кәэрин магадап⁶, хлеб безин чокка, шак ынчаар канчап чиптер улус⁶ боор деп бодап олурган.

— Михаил Фёдорович, че кандыг-дыр, хлеб чок багайдыр бе? — деп, Тумчугаш эжинге сагыш човап айтырган.

— А-жыр-ба-ас. Черге хонары магалыг чүве ышкаш чул! Харын-даа Чая чылдың ёлказы сагышка кирип тур.

Бо аныяк орус⁶ оолдуң чаңчыкпаан чаа амыдырал-бile әптежип, чуду-кара байдалга шыдамысы-бile чаңчыгып өөренип чоруурун чаптап, өөрү харын-даа чамдыкта каттыржы бээр. (Л. Чадамба)

175. Номчааш, сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Хуу аттарның бөлүктөрүн илереткеш, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Шола аттың тыптып келген чылдагаанын бижәэн домакты номчуңар, амыдыралдан ындыг хевирлиг чижектерден тывыңар. Аңгылаан сөс каттыжышкының үтказын канчаар билип туарыңарны тайылбырлаңар.

ХХ чүс чылдың 30 чылдарының³ төнчүзү, 50 чылдарының барык эгезинге чедир Калдак-Хамарның қаалама оруун үндүргени дээрge бүгү Тываның улусчу тудуу болганын ооң төөгүзүндөн билир бис.

Мен база ол улусчу тудугнуң ужу-кыдышынга киржир аас-кежиктиг болган мен. 1952 чылдың чайынында, школачыларның дыштанылгазының үезинде, бистерни, 12–14 хар аразында сөс оолду, Чыргаланды сумузундан 60–70 хар аразында Шойдак Бошка дээр хүндүткелдиг улуг өгбөвиске удурткаш, ынчаарда чаа тургустунган «Калинин» колхозтуң өнчүзүнчө «Дыттыг-Арыг» МЧАЭ-зинден шилчәэн Тонн-Мелдер деп шола аттыг аyttың

сөөрткени тергеге олурткаш, оруқ тудуунга дузалажырыбыле чоруткан чүве. Ол айтка Тонн-Мелдер деп шоланы берген ужуру болза терге, шанакка-даа тонна ажыг аар чүккүтү сөөртүп алгаш баар мал дээр.

Бистиң кылыш ажылывыс болза Шуурмактың Бай-Дагдан Кызыл хоорай уунче 1,5 км хире черде Дуктүг-Дыт аксының тар-кызаа болгаш хенертен ээр ээтпээнде хая-даштыг, кедээр талазындан дамырак суг агып баткаш, малгаш-баларлыг апаар чериниң хая-дажын буза шаап тургаш, орукуту делгемчидери турган.

Ол үеде байгы-ла бар чепсек-херекселдеривис — тергелиг айт, балды, кускун-хаай³, озук³, быра³, лом бо-ла.

Бир ай дургузунда ажылдааш, алган даалгавысты күүсеттивис. Чаңгыс машина эртип турган ээтпектиң кызыны черин ол-бо талаларындан келген иий ГАЗ-51 машиналарның кузовтары дүрбүжүп эртип турар кылдыр шаавыс-бile делгемчиттивис. (*И. Сувандии*)

1. Сөзүглелде ажыглаттынган сан аттарының бөлүктөрин тодарадыңдар, шын бижилгезин тайылбырлаңдар. 2. Хурааңгайлаашкын аргазы-бile тургустунган сөстерни ушта бижээш, кандыг сөстерден тургустунганын айтыңдар. 3. Дараазында кичээлге сөзүглелге даянып, делгеренгей эдертигден бижиндер.

176. Номчуңар. Хуу аттарны тыпкаш, оларның бөлүүн тодадарадыңдар, шын бижилгезин тайылбырлаңдар. Тыва дылда кандыг сылдыстар аттары билир силер, улуг улустан айтыргаш, эштеринерге айтып бериңдер.

Чылгыны дагларже ойладып кел чыдырымда-ла, караңгылай берген. Мээн хуулгаазын эжим өске «чылгычы» база сылдыс чылгызын хай деп үндүрүп келди⁴. Карапы ховуда мээн чылгым¹ ышкаш, дээрде сылдыстар база-ла ында-мында чаттыла берген; сылдыстарны база аңгы-аңгыдаа, бөлүк-бөлүк-даа кадаар-ла болгай. Оларның база тус-

тус аттары бар. Алдын-Өрген дорт-ла Соңгу чүкче чыраан, ооң бичии-ле хажызызында Чеди-Хаан ында сырлы берген туар, а Үш-Мыйгак шуут-ла даглар баштарында туруп алган. Шолбан сылдыс өскелеринден озалааш, бедип-бедип барып туруп алган. Даң аткыже ооң оруу узун.

(Д. Жимбиеев)

177. С. Комбунуң шүлүктөрinden үзүндүлерде кирген хуу аттарның белүктөрин тодарадыңар. Аңгылаан сөстү автор чүге ынчаар ажыглаанын, канчаар шын бижириин тайылбырлаңар.

Мелдеринге олурупса,
Мешпен-Хөлгө чедире бээр.
Баарында Улуг Бай-Тал
Мандып өскен суурум чувейн...

Шилги-Дайга олурупса,
Шивилигге чедире бээр ...
Алдыы-Бош-Даг, Үстүү-Бош-Даг
Ада-өгбем чурту чувейн.

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Ономастикага чүнү шинчилләэрил?
2. Кургаг черлер болгаш суг объектилериниң аттарын кандыг терминнер-бile адаарыл?
3. Кижилерниң, төрөл аймактарның хуу аттарын кандыг терминнер-бile адаарыл?
4. Дириг амытаннарның шола аттары канчаар тыптып келирил, оларны чүү деп термин-бile адаарыл?
5. Чамдык хуу аттарны чүге кавычкалап бижирил, чылдагаанын тайылбырлаңар.

§ 20. Фразеология дугайында билиг

Фразеологизмнер

178. Фразеологизмнер деп чүл ол, 5-ки класска өөренген билиицерни сактыңар. Бердинген домактарда фразеологиям-чүве ады, фразеологиям-демдек ады, фразеологиям- кылым сөзүн айтырыгларын салып турғаш, тодарадыңар. Олар домактарда кандыг кежигүннөр болуп чоруур-дур?

1. Чылбай-оолду чаржыр, хүрежир дээрge, бажын каккан инек дег, кара шору оол турган. (*М.Э.*) 2. Тостостун соогун эртип алышы мен ышкаш өскүс оолга берге турган. (*С.*) 3. Кара-Кадай кырган-авазының Ыңаажыкка өөреткен кол-ла эртеми — карак-кызыл ажыл, чүү-даа чувеге хумагалыг, малга ынак, черге камныг болуру. (*Е.Т.*) Чылгычы кижи эрес болур, чылгычы кижи эзе-херек чок аас этпес. (*К.-Э.К.*)

Фразеология (гр. *phrases* — чугаа + *logos* — өөредиг) — быжыг сөс каттыжышкыннарын шинчилеп өөренир эртем.

Фразеологизмнер — чаңгыс ниити уткалыг, чардынмас, доктаамал составтыг, чугаага янзы-бүрү аян киирер сөс каттыжышкыннары: *кум кынныр* — бичии када удуй тыртып алыр, *балдыр сыкпас* — дыш чок, үзүк чок бут кырынга ажылдаар.

Фразеологизмнер сөс ышкаш **чоок** азы **удурланышкак** уткалыг бооп болур: *бажы каткан* — көрбээн *цвези чок* (*дуржулгалыг*), *чыткан хой тургуспас* (*томаанныг*) — *суг курту дег* (*тенек*).

Чамдык фразеологизмнер **вариантыларлыг** бооп болур: *ак сагыштыг* — *ак сеткилдиг*, *холу чадагай* — *холу бош*.

179. Номчуңар. Фразеологизмни тыпкаш, утказын тайылбырлаңдар. Өзек сөзүндөн айтырыгдан салгаш, кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун айтыңдар.

Бистиң өгбелеривис **Лхасаның** та кайы хүрээлеринге далай дег эгээртингес шажын эртемнерин хөй чылдарда чедип ап турган улус чүве. Хүрээлерниң хөй **архивтерин**, судурларын **кыдаттар** эжелел үезинде өрттедипкеннер болгай. Ынчангаш бистиң өгбелеривис дугайында оода дыргак каразы дег төөгү билип алышы болдунмас-даа. Мээн ачамның адазының адазы **Ховалыг Шыырап** мында хүрээлерниң бирээзинге 20 ажыг чыл өөренгеш, сарыг шажын **философиязының** доктору — кешпи эртем адын чедип алган өгбем-дир. Бистиң бурунгуларывыс XVIII чүс чылдың ийиги чартыындан әгеләш, 1900 чылдарның эгезинге чедир «а» деп үжүктү 5800 км ыракта **Төвүт** чуртуңга «феодалдыг дүмбей» дижиривис үеде чедип өөренип чорааннар-дыр. Шак ындыг ырак чөрже 2 чыл иштинде чадаг чедер турган. Мээн бодалым-бile алышга, кижи төрелгетенниң төөгүзүнде бо хире ыракка эртем чедип алышы-бile чадаг чораан чоннар чок. (*M. Ховалыг*)

1. Аңгылаан сөстерни бөлүктөй бижиңер: а) топонимнер, б) этнонимнер, в) антропонимнер. 2. Эртем, өөредилгеже сундуулуг кижилер дугайында солун материалдардан чыып, «Эртемче чүткүл» деп темага кыска дыңнадыглардан кылышар

§ 21. Синоним фразеологизмнер

180. Адаанда сөстерге утказы чоок быжыг сөс каттыжыышынындан немеп бижиңер. Чоок уткалыг сөстер деп кандыг сөстерил, оларны кандыг термин-бile адаарыл, сактыңдар.

Үлөгерүү: *Хорадаар* — чеди өкпези чеделәэн тураг.

Хөй. Утпас. Амданыг. Бижиң билбес.

Ажыглаар фразеологизмнери: *үжүк караа таныvas, кара шаар, хаайынга кертип алыр, дыл одура ызырып каа дег.*

Чамдык фразеологизмнер **сионим фразеологизмнерни** — чоок уткалыг быжыг сөс каттыжыштыннарының одуруун — тургузар: *аас ашпас* — аксы белен салдынмас — *хөрекке шыгжаар* — белен-селен чүве чугаалавас деп уткалыг; *арны кыза берген* — *баш сугар чер тыппаан* — эпчоксунган, ыяды берген; *бажы бедик* — *хөрээ бедик* — чоргаар; *бажы каткан* — *көдүрбәэн хөнәэ чок* — дуржуулгалыг.

181. Бирги одуругда сөс каттыжыштыннарынга синоним фразеологизмнерни ийиги одуругда чижектер-бile дүүштүрүцер. Фразеологизмнерниң илередип турар уткаларын тайылбырлацаар. Я. Ш. Хертектиң фразеологизмнер словарын ажыглаарын утпацар. Тыва-орус, орус-тыва словарьлардан синоним чижектерден тып, уткаларын тайылбырлацаар.

көк суг	ишти төктүр
от чүшкүржүр	көк мөөн
өдү чарлыр	далган мээлиг
өг ишти	амдыы кижи
суг мээлиг	ыядыр арны чок
дүктүг арынныг	отче үс кудар

182. Домактарны номчааш, оларда ажыглаттынган фразеологизмнерни айтыңдар. Оларга синоним болур фразеологизмнерни бердинген домактардан азы фразеологизмнер словарындан тып бижиңдер.

1. Чүгле ала ыт херим иштинде кылаштап тур, ээрбесдаа. Чүгле чем ээзи-ле турган боор.
2. Аъш-чем ижип-чиp төтпес. Ак чем сава бүрүзүндө караан ажып тургулаар.
3. Аъш-чем төктүп чыткан.
4. Ийи кижиге ижим четпес.

(С.С.) 5. Сөөлгү ийи чыл улаштыр дүктүг даванныг чүве мурнунче киирбейн келгеш, Эзир-Кара деп шолага четкен чүгүрүк аъдын тудуп мунуп алган. (Э.Д.) 6. Ынчан Маңгыр чейзең биле Домогацких аразындан суг өтпес өңнүктер апарган. (К.-Э.К.)

183. Номчуңар. Шүлүктен алган үзүндүде фразеологизмни тыпкаш, утказын тайылбырлаңар, синонимин тывар. Синонимнерлиг фразеологизмнөр киргөн шүлүктөрден тывыңар азы чогаадып шенендер.

Магазиннер делгиириңге
Матрёшкалар бо-ла турар.
Чаңгыс хепке куткан ышкаш,
Чараштарын канчаар ону!
(Ч. Кара-Күске)

184. Шыйыгның ийи талазын деңнеп турғаш, синоним фразеологизмнөрни айтыңар.

дужа келбиже	аксы бош
дылы узун	уш-баш чок
дылын тыртар	аксын туттунар
изин истээр	бут кырынга турар
ийи бут кырынга турар	чодазы чоон
балдыры дыңзыг	угун уктаар
суг чажым	чер дүвү
тоо быдаргай	чажыпкан тараа дег
оран дүвү	чалаа сыкырым

185. Үстүнде бөлүк чижектерден тургузар сөзүглелиңерниц үтказынга тааржыр фразеологизмнөрни шилип алгаш, «Кизи болуру чажындан», «Чайлагга», «Хүндүктөл ёзулалдары» деп темаларның кайы-бирәэзинге харылзаалыг домактардан тургузуңар.

186. Бердинген фразеологизмнерниң утказын тайылбырлацаар, синонимнерин адаанда бөлүктен тывыңдар. Үш фразеологизм-бile домактардан чогаадыңдар.

Бис кырында, даш баарлыг, даш тевер, думчуун борастаар, ишти бак, өдү чарлыр.

Ажыглаар фразеологизмнер: *доң баарлыг, хыл кырында, сагыжы бак, дедир тевер, тос өкпези турар, дужун хараар*.

187. Кижиниң эмоционалдыг байдалынга азы мага-бодунуң минниишкіннеринге хамаарышкан фразеологизмдерден сактып азы словарьдан дилеп тывыңдар. Оларның синонимерин айтыңдар, уткаларын тайылбырлацаар.

Үлегери: *Кара баары кадар, чер дырбаар — әмин* ерттири каттырар, аажок каттырар. *Чүрээ аксынга кәэр,* *угаан-кудун ышкынар — аажок коргар.*

§ 22. Антоним фразеологизмнер

188. Фразеологизмнеге удур уткалыг чижектерден адаанда бөлүктен тып бижицер. Антоним деп терминниң дүрүмүн сактыңдар.

Сөөгү бак, балдыры кошкак, балдыры дыңзыг, сөөк баштыг, суг салба.

Ажыглаар фразеологизмнер: *сөөгү быжыг, балдыры дыңзыг, хос баштыг, сөске чегей.*

Антоним фразеологизмнер — удурланышкак уткалыг быжыг сөс каттыжышкыннарының одуруу: *ак сагыштыг — кара сагыштыг, эриг баарлыг — доң баарлыг, караа көскү — караан хаптап алган.*

189. Бердинген чижектерден антоним фразеологизмнерниң одуруун тургузунар, уткаларын тайылбырлаңарап. Синоним фразеологизмнер бар болза, синонимниң одуруун тургузунар.

Аксында сүду кеппәэн, сөске чегей, сөөк баштыг, эриг баарлыг, аксында чүректиг, холу бош, ис базар, даш чүректиг, хос баштыг, бажы каткан, ис баспас, кара баарлыг, суг салба, холу кадыг.

190. Бердинген сөстерге утказынга тааржыр чижектерни адаанда одуругдан ушта бижиңер. Улаштыр ушта бижиңип алган фразеологизмнериңдерниң антонимин бижиңер.

Үлөгери: ыыттавас — *ак хар аспас, суг салба.*

Ырак, дидим, тенек, дуржуулгалыг.

Ажыглаар фразеологизмнер: *чүрек чок, суг курту дег, көдүрбәэн хөнээ чок, чер дүвү.*

191. *Баш, дыл, карак, чүрек* деп сөстер кирген антонимниң болгаш синонимниң одуруглар тургузуп турар фразеологизмдерден тыпкаш, оларны кыдыраажыңарап бижиңип алыңарап.

192. Варианттылыг фразеологизмнер-бile домактардан чогаадыңарап, уткаларын тайылбырлаңарап. Оларның уткалары шуут дүгжүп азы ылгалып турарын хайгаарарап. Фразеологизмнериң вариантыларының тыптып кәэриниң чылдагааннарын тайылбырлаңарап.

Аразындан суг акпас, аразындан суг өтпес, аразынче суг акпас.

Думчуун бораланыр, думчуун бодаар, думчуун борастаар.

Дүктүг арынныг, арны дүктүг, ыядыр арын чок, кежи кылын.

193. Сөстер болгаш фразеологизмнер кирген бөлүктөрниң кайы-бирээзин шилип алгаш, харылзаалыг домактардан тургузуңдар. Сөзүглелицерге чүге албан-бile ук сөс каттыжышкынын шилип алганыңдарны бадыткан, тайылбырдан беринер.

Ава — дыл ызырар, дыл ажырыпкы дег, дыл одура ызырып қаа дег.

Ажыл — карак мегеләэр, карак чаар.

Садыг — кижи кулаа амыратпас, кулак конгалаар.

Аажы-чаң — бир хепке куткан ышкаш, чаңғыс хепке күттурган дег.

194. Номчуңар. Домактарда фразеологизмнерни ушта бижип алгаш, уткаларын тайылбырлаңар, вариантылардан немендер. Фразеологизмнер домактарда кандыг чугаа кезээ, кандыг кежигүннөр болуп чоруурун тодарадыңар. Эвфемизм кирген домакты тыпкаш, табу сезүн айтыңар.

1. Часкы тарылга думчук кырында келген. (*К.-Э.К.*)
2. Бис каш эр ижээн аалдаар дээш чорупкан бис. (*М.М.*)
3. Ам ол чораан ояар ис чок барган. (*К.-Э.К.*)
4. Шупту бодум көк суг мен. (*С.С.*)

Фразеологтүг сайгарылганың чуруму:

1. Фразеологизмниң кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыр.
2. Фразеологизмниң утказын тайылбырлаар.
3. Чаңғыс азы хөй уткалышын айтыр.
4. Фразеологизмниң синоним, антоними бар болза, айтыр.
5. Домакта кандыг кежигүн болуп чоруурун айтыр.

Фразеологтүг сайгарылганың үлгери:

Чүгле эр кижи өг-бүле бажын билип, харылаар дээр болза, шын эвес. (С. Пюрбю)

Бажын билир — фразеологизм-кылыг сөзү; лексиктиг утказы — өг-бүлени чааскаан башкаар; хөй уткалыг, синоними чок, антоними чүве бажы билбес.

195. Номчунар. Фразеологизмнерни тыпкаш сайгарылгазын кылыңар. Нарын сөстерниң канчаар тургустунганын тайылбырлаңар, оларның кандыг чугаа кезээ болуп турарын айтыңар.

Боктагай дээргэ турза — бедик, тутса — мөге, эр угаанныг, аймактарның бораң-сараң эрлерин артынга каар. Чүгэ дээргэ ада-иезиниң хеймер уруу, хеймер-хеймер боорда, дың кара чаңгыс уруу. Ақыларының аразынга өзүп, оларның оюннарын ойнаар, чаңын чаңнаар болгаш, ча адар, чыда октаар, селемележир, аңнаар дээш — эр кижиның кылыш-тудар чүүлдеринге бичиизинден-не өөрени берген. Чоок-кавыда аалдарда Боктагайның үе-чөргөзи оолдарның аразындан аңаа белен-селен деңнежир оолдар ховар.

(Ш. Суван)

МОРФОЛОГИЯ

КЫЛЫГ СӨЗҮ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 23. Кылыг сөзүнүң утказы, грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези

Кылыг сөзу — кылдыныгны, шимчээшкүнни азы турум байдалды илередир болгаш *канчалган?* *канчап тур?* *канчаарыл?* *чүнц кылган?* *чүнц кылып тур?* *чүнц кылырыл?* деп айтырыгларга харыллаттынар, домакка сөглекчи, тодарадылга, байдал бооп чоруур тускай чугаа кезээ.

Кылдыныг: *Найыралдың хүлцимзүрүү* (*канчалды?*) *хүннеп келди.* (Ю.К.)

Турум байдал: *Талыгырда харлыг сыннаар көстүп чыдыр.*

Кылыг сөзү **арын**, **сан** база **үеге** ёскерлир.

Кылыг сөзү **болур**, **болбас** хевирлерлиг, причастие, деепричастие деп тускай хевирлерлиг, залог, вид, наклонение деп категорияларлыг.

196. Номчуңар. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстерин тыпкаш, оларже кол сөстен айтырыгдан салгаш, ийи шыйыг-бile шыйыңар. Кылыг сөстериниң үелерин айтыңар. Ийи дугаар сөзүглелде кылыг сөстери кайы үеге хамааржыр-дыр, а кылдыныглар кайы үеде болуп турагар-дыр, тодарадыңар.

I

Ыяштарның бүрүлери сылдыраан. Дүнеки күш чалгыннарын чайып, далдырткайнып ужуп чоруй барганы дыңналган. Кулак уунга ымыраалар ыйылаан. Айдыңы

аажок. Ховунуң кырын бүлүртүң көк ай дәэр дүдүскөгүнге чедир чырыдып турган. Хенертен Шодаң-Шокар қулаан кызып, ынаар хем уунче көрүнгеш, аяар ораны каапкан. Адаа харыы кылдыр өске аyttың оранганы көңгүс ырак эвесте дыңналган. (*И. Бадра*)

II

Моолдуң ховуларындан чымчак салғын айдызап кәэр. Ховужуктарда чәэреннер кодан хой дег оъттап чоргулаар. Тогдуктар күчүлүг чалгыннарын чайгылап қаап, өөр-өөр ужуп чоруур. Шала кежәэликтей Амбын-Хайыраканның өвүрүндөн чалгып келген салғын-сырын хоюннады бәэрge, чаагай чыттар айдызай бәэр. (*И. Бадра*)

197. Кылыг сөстерин арын, сан, үелерге өскертиңер. Оларның кандыг аргалар-бile тургустунарын тайылбырлаңар.

Арыннар	Эрткен ўе	Амғы ўе	Келир ўе
Чанғыстың саны			
1 арын	(мен) чуру=ду=m	чуру=p тур мен	чуру=ур мен
2 арын	(сен)		
3 арын	(ол)		
Хейнүң саны			
1 арын	(бис)		
2 арын	(силер)		
3 арын	(олар)		

 198. Номчуңар. Аңғылаан кылыг сөстери кайы үеге хамааржырдыр, а кылдыныглар канчаар болуп турар-дыр, тодарадыңар. Бирги домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Безерек хава ыттарны тыва улус шаг шаандан тура өөнгө ижикитирип, **азырап чораан**. Ону харын анаа бир аян

бодап эвес, а өг камгалакчызы, уруг-дарыгга хай чагдатпас «бурган ыды» кылдыр көрүп, азыраар. Ынчангаш ооң өгге чыдар чери безин хүндүткелдиг: чай боорга, орун хозу — сериин чер, кыжын орун кыры — чыллыг, чымчак чер. Чемгерерде безин сөөктүң чымчаан каап бээр, сүт быштааның арыг суу-бile **чемгергилээр**. Ооң ужун бооп чадавас, хава ыт ээлеринге кайгамчык бердинген, оларны камгалаанда, кызыл тыны-бile тутчур чүве-дир.

Хаваның сергээ шынаап кайгамчык, ол дүнеки даашты өг даштында өдек кадарган коданчы ыттан безин мурнай дыңнаар. Чуге ындыгыл дээрge, улуг ыт дүрлүп алгаш удуур, думчуун кудурук алдынче суккаш, кулактарын база шып аар. А хава колдуунда хөлестей удуур, ынчангаш бир кулаа черже чыдар — хензиг-даа дааш эндевес ужуру ол.

(Ч. Чулдукм)

Кылыг сөзүнүң эгэ хевири келир үениң причастиези болур, ол канчаар? деп айтырыгга харыылаар: *-ар (ар, -ер, -ыр, -ир, -ур, -үр)*.

Бо хире тооруктуг чылда дииң Тумат тайгага хөй болурунга оолдар амырап чорааннаар. Кежээки сырынга ыяштарның бүрүлери аяар сылдырашкан. (Ш. С.)

Амырап чорааннаар — кылыг сөзү, эгэ хевири — амырап чоруур.

Сылдырашкан — кылыг сөзү, эгэ хевири — сылдыражыр.

199. Номчааш, домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыштар. Кылыг сөстери домактарда кандыг айтырыгларга харыылап чоруурун, домактың кандыг көзигүннери болуп турарын аас-бile тайылбырлацаар. Кылыг сөстеринин үезин, арын, санын айттың.

Улуг-Хемден кезек оолдар үргүлчү балыктаар бис. Турум суглуг элезиннег мугулдур — балыктаар черивис ол. Чүгле ырыктааштыг оолдар аңаа эштип, балыктаап тура хүнзээр чүве-ле болгай. (*О. Түн-оол*)

200. Номчуңар. Сөзүглелден кылышыг сөстерин ушта бижээш, эгэ хевириңге салыңар. Кыр-Аскырга кыска характеристикадан бижимел-били тургузуңар.

Дайын мурнуңда өөвүстүң әвәэш әвес санныг суралыг кыр чылгызы турган⁴. Ол чылгының баштың болур кедергей эрес, көрүштүг, боду бедик, шыырак, маңрап турда, чөл-кудуруу чаагайы кедергей сагланнаар кыр өңнүг аскыр турду. Кыр-Аскырны улус аажок үнелеп көөр, оон кулунун алыр дәэш, чамдык улус ийи-чаңгыс белерни кыр чылгыга кадып-даа турдулар.

Бир катап аскыр мени кедергей-ле коргуткан⁴. Чылгыдан айт муунуп алыр дәэш, эртенги чыварның соогу кончуг боорга, дөтпе кежи хөректәэш эштип алгаш, кылаштап чоруптум. Чылгының туарар черинге чедир кылаштааш, изиргени бергеш, дөтпе кежи хөректәэжимни² бажымга кедир эштип алгаш, хараганнаар аразындан чылгыларже² үнүп бар чорумда, Кыр-Аскыр³ менче улуг, бедии кончуг кылдыр сербейип алган, буттарының дуюглары-били черни диртиледир каккылааш, коргунчуг сүр боттуг болу берген, менче херепкен бо-ла кел чор. Кортканымдан алгырбышаан, дурген-не бажымда хөректәэжимни уштуп чая бәэримге, серт кылдыр тура дүжүп, менче бичий көргеш, дедир чылгызынчे базыпты. Чылгызын кедергей камгалаар, каратаар турган⁴. Чылгызындан кулун безин чазый бөргүгэ алзып көрбээн. (*Ш. Шыырап*)

§ 24. Кылыг сөзүнүң уткалыг бөлүктери

Кылыг сөзу илередип чоруур уткаларының айыбыне тускай бөлүктөрдө хувааттынар: 1) кишиниң кылдыныгларын илередир; 2) кишиниң болгаш дириг амьтанныарның кылдыныгларын илередир; 3) дириг амьтанныарның кылдыныгларын илередир; 4) бойдус болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар.

Кишиниң кылдыныгларын илередир	1) угаан-бодал ажылын; 2) сагыш-сеткилдиң байдалдарын; 3) кандыг-бир чүүлгө кишиниң хамаарылгазын; 4) тодаргай кылдыныглар; 5) чугаа болгаш үн органнарының киржилгезин	санаар, бодаар; өөрцүр, хорадаар; хүндүллээр, магадаар, хандыкшыыр; кыргыыр, дозулаар; сымыраныр, кышкырар
Кишиниң болгаш дириг амьтанныарның кылдыныгларын илередир	1) мага-боттуң шимчээшкүннерин; 2) миннишикин органнарының ажылын; 3) кандыг-бир чүүлчө угланган кылдыныгны; 4) мага-боттуң янзы-бүрү байдалдарын; 5) чүвениң кандыг-бир турум байдалда туарын	шураар, шошкуур, цүгээр; коөр; дыңнаар, кижиргенир; ызырап, казар, базар; удуур, дыштаныр, шылаар; олурап, чыдар, чоруур
Дириг амьтанныарның кылдыныгларын илередир	1) дириг амьтанныарның үн болгаш ыыт-даажын; 2) дириг амьтанныарның амьдыраарын; 3) дириг амьтанныарның шимчээшкүннерин	эдер, бустаар, киштээр; өзтэар, ижээр, төрцүр; чыраалаар, саяктаар, ужар
Бойдус болуушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар	1) бойдустуң болуушкуннарын; 2) кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар.	хадыыр, церлээр, бораңнаар; эргижирээр, саргарар, быдыраар

201. Тайылбырлыг диктант. Хөй сектер орнунга адаанда бердинген кылыг сөстерин немевишаан дүжүруп бижиңер. Ажыглаанынар кылыг сестериниң уткалыг бөлүктөрөн тодарадыңар. Кандыг чурумалды тургузарынга кылыг сөстери дузалыг болганын тайылбырлаңар.

Хенертен барынын чүктен улуг-ла кара булут келгеш, черниң кырын караңгылады ... . Кары булут талазындан сооксумаар сырын ... соонда, чоорту ... , хөректенген адыг-мажаалай дег, ... , улгатса-улгатса, хемниң чалгыгларын ол-бо ... . Хемниң суу, улуг далайның чалгыны дег, күштүү биле эрикти кәэп ... , чара-чире соп, дааш-шимээнди-даа ... .

Киирер кылыг сөстери: *сыгырып келген, шыва апкан, коогайнып, күштелип, монап, сывыртап эгелээн, улгадып орган.*

202. Устүнде таблицага даянып, шүлүктө ажыглаттынган кылыг сөстерин уткалыг бөлүктөргө чарыңар. Тире демдекти чуге салганын тайылбырлаңар.

Угаан-бодал — кижилерниң
Узуп төтпес эртинези⁴.
Бодуң мында оруңда-ла
Бодалдарың четпес чер чок:
Карак чивеш аразында
Каптагайны эргий кааптар.
Дээрниң хиндиин тепкеш келир...
Терең далай киргеш келир... (*Э. Кечил-оол*)

203. Бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, тоожуушкун, чурумал азы угаап боданышкын хевирингө улуг эвес хемчээлдиг чогаадыгдан бижиңер. Чогаадыңарга ажыглаан кылыг сөстерин уткалыг бөлүктөрөн аайы-бите чарыңар.

«Спорт залынга», «Чайлагга», «Кадык болур дизе...»

§ 25. Кылыг сөзүнүң дөзү. Кылыг сөзүнүң чогаадылгазы

Кылыг сөзүнүң дөзү ооң лексиктиг утказын илередир. Тыва дылда кылыг сөзүнүң дөзү дужаал наклонениезиниң ийиги арнының чаңгыстың санында хевири-бile дөмей, ынчалза-даа утка талазы-бile ылгалдыг. Дөс чүгле арыг кылдыныг илередир, үе-даа, арын-даа, сан-даа чок хевир болур. Кылыг сөзүнүң дөзү деп айтыры-бile ооң соонга дефис ышкаш кыска демдекти салыр: *халы-*, *кир-*.

Сөстүң дөзүн оң талазын хаап каан дорт шыйыг-бile айтыр: *иши-*, *ажылда-*

Децнеңер:

Кылыг сөзүнүң дөзү	Дужаал наклонениези
дөмей чүүлү:	
чаңгыстың санының ийиги арын хевиринде	
кыл-(ган), бижи-(ди), сана-(ар)	кыл, бижи, сана
ылгалы	
дужаал наклонениези-бile даштыкы хевири дөмей-даа болза, тускай утка илеретпес, чүгле кылдыныгны айтыр	чаңгыстың санының ийиги арнында кылыг сөзү кылдынгыны күүседир кылдыр дужаап, дилеп азы албадап туар тускай уткалыг

Кылыг сөзүнүң дөзү укталбаан болгаш укталган болур.

Укталбаан дөс — черле бүткен-не бүдүжү ол, өске кандыг-даа арга-бile тывылбаан, чүгле дазылдан бүткен дөстер болур: *түт-*, *кел-*, *халы-*.

Укталган дөс — дазылга чогаадылга кожумааның немешкенинден, дөстерниң катышканы азы тудушканындан, составтыг кылыг сөзу кылдыр катышкан кезектерден тургустунар: сүглады, кызаш кылынган, эккелген (*ап кел*), билип ап турдувус.

204. Номчуңар. Шұлуктен укталбаан болғаш укталған кылыг сөстерин ушта бижәеш, морфемніг сайгарылгазын кылыңар, кожумактарның аттарын айтыңар. Кылыг сөстерин ажыглап, онаалгазы кылдынган, кичәелге белен кижиның байдалын илереткен кыска шұлуктен чогаадыңар.

Онаалгазын күүсетпәэн
Оолду башкы кыйгырыпкан.
Амдықының чүрәә серт дәеш,
Арны-бажы изиш диген.

Шала таваар, хөөннүг-хөөн чок
Самбыраже калғып орган.
Харының кым айтып бәэрин
Карак уштап көрүп турған.

(Э. Кечил-оол)

205. Номчуңар. Кылыг сөстерин ушта бижәеш, эге хевирге салгаң, дөзүн шыйыңар, арның, саның, үезин тодарадыңар. Уткалыг бөлүктеринң айы-бile кандыг кылыг сөстери ажыглаттынганың айтыңар.

Эрес-оол кырган-ачазы-бile арга кезииринге дыкала ынак. Олар каттап, тооруктап, азы анаа-ла селгүүстеп чоруп каарлар⁴. Чылдың кайы-даа үезинде аргага чоруурга, магалыг-ла. Арга қуштарының үнү шуут-ла кайгамчык. Бир-ле бүдүн хөгжүм херекселингे күүсеткен² концертти оон дыңрап болур.

— Кырган-ачай, дыңнадың бе, мыя мында сыйтыладыр эдип орап чүү деп күш боор? — деп, Эрес-оол айтырган².

Кырган-ачазы топтап дыңнаалай берген.

— Аа, демги кончуг ыр-шоорга кире бээр сыгырган² ол-ла болгай. Сыгырга ыраажы күштарга хамааржыр. Кежээлерде суг ооң сыгырары улам өткүт, улам аянныг апаар — деп, кырган-ачазы тайылбырлап берген. (Е. Танова)

Морфологтуг арга

206. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстерин укталган деп бадыткаңар, оларның дазылын, чогаадылга кожумактарын аңгылап шыйыңар. Сөстерниң кандыг чугаа кезектеринден укталганнын тодадыңар.

— Че, оолдар, солун-чугаадан эгелээр-дир! — деп, Чинчи сөөлгү сөстү чассыда аарак чугаалады...

— Чүгле ам аза дугайында чугаа кылбас-тыр. Мээн бажыңым озалааш болгаш, коргунчуг чугаалар кижи сагышындан ыравас боор чорду — деп, Дарыймаа чугаалайдыр...

— Мен коргунчуг-даа, каттырынчыг-даа солун-чугаалар билбес мен, уруглар. Ам чаа кирип орувуста, дээрде бир сылдыс чүгүре бербедине. Мен сылдыстар дугайында чугаалап берейн бе? — деп, Бады шала көргүрээшсимээр үн-бile айтырды...

— Солунун аа! Дыңнаар-дыр! — деп, азалар орнунга айыл чок сылдыстар тыптып келгенингэ Дарыймаа аажок өөрүй-дүр.

— Бистиң кырываыска дем чуулган чүве сылдыс эвестир, уруглар...

— Сылдыс э-эвэс? — деп, уруглар Бадыны үзе кирип, чарыштырыптылар. Мен база кайгай бердим, сылдыс эвес болза, чүү деп? Дээрде дүне ай, хүн чүгүре бээр эвес.

— Ынчаар чүгүрген сылдысты «болид» деп адаар чүве-дир. А болид дээрge октаргайдан черже чоокшуулап келген улуг метеоридти ынча дээр. Ол агаарның үстүкү каъдынга келгеш, изий бергеш, эстип каар чүве-дир. Ооң изээш, эсти бергенин ам чаа көргенивис ол-дур. (M. Ховалыг)

1. Силер эш-өөрүңер-бile аян-чорук чорааш, кежээ одаг кыдынга солун чугаалар чугаалажырынга ынак силер бе? 2. Кандыг темаларга чугаалар солун болур-дур? Боттарыңар солун чугаалар билир силер бе?

Морфологтүг арга дээрge чогаадылга кожумактарының дузазы-бile кылыг сөзүнүң тургустунары. Кылыг сөзу чогаадыр кожумактар элээн хөй.

Кылыг сөзу чогаадыр чамдык кожумактар:

1. -ла (-ле, -на, -не, -да, -де, -та, -те): *кажаалаар, өглээр, халдаар, хөлдээр, хемнээр.*
2. -а, -е, -ы: *санаар, көзээр, байыыр.*
3. -ар, -ер, -р: *каарар, кыйгыр, саргар (< сарыг-ap).*
4. -гар (-гер, -кар, -кер): *сүггарар, чөмгерер, озткаарар, хепкерер.*
5. -жы, -ши, -зы, -сы, -чи: *байлакшиыр, аныяксыыр, алдаржыыр.*
6. -сыра (-сире, -супа, -сүре, -зыра, -зире, -зура, -зүре, -жыра, -жире): *сагышсыраар, эзтсирээр, уйгузураар, удаажыраар.*
7. -зын (-зин, -зун, -зүн, -сын, -син, -сүн, -сүн): *айыылзынаар, бергезинер, чараашсынаар, элдепсинер.*
8. -ыкса, ооң вариантылары (кылыг сөзүндөн кылыг сөзу чогаадыр): *номчуксаар, адаксаар, үнүкссээр, бериксээр, көрүкссээр, барыксаар.*

207. Кылыг сөстериниң чогаадылга кожумактарын шыйыңар, кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыңар. Кандыг чогаадылга кожумаан ажыглаан-дыр силер, чүге ол-ла кожумактың аңғы-аңғы хевирлерин ажыглааныңарны тайылбырлаңар.

Шинчиләэр, чылчырыктаар, өргеләэр, дажыглаар, шуурганнаар, терезиннәэр, хөлдәэр, хуралдаар.

208. Бердинген кылыг сөстериниң морфемнег сайгарылгазын кылыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Ийи домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Сүггаар, ажылдаар, ырлаар, бергезинер, аныяксыыр, санаар, кылаштаар, көзээр, кириксәэр.

209. Номчуңар. Морфологтүг арга-бile укталган кылыг сөстериниң кожумактарын, дөзүн шыйыңар. Дөстерге кожумак немежириниң дүрүмнериң сактып, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Кылыг сөстериниң арын, сан, үезин тодарадыңар. Морфологтүг арга-бile тургустунган кылыг сөстерин ажыглап, турисчи аян-чоруктар дугайында чогаадыгдан бижиңер азы шүлүктен чогаадыңар.

Кедергей қааң бир-ле хұндұс
Кезек кижи тооруктаар,
Эртежик-ле әәп кәэр бооп,
Әңгиме* сын шиглепкен бис.

Шак-даа ажыр чоруп келгеш,
Шаавыс төнүп, турупкан бис.
Пөштүг әзим көстүп кәэрге,
Бөле оруп дыштантывыс.

Кижи бүрү хұнезиннег,
Хире шаанче чемнендивис.
Кым хөй тоорук чырыыл дижип,
Кызып-кызып маргыштывыс. (*Ш. Даржай*)

210. Бердинген сөстерден кылыг сөстеринден чогаадыңар. Тургускан кылыг сөстериниң кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыңар. Кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Чугаа, хирээ, аң, аал, балық, сан, дус, ак, аар, бар, элдеп.

211. Дараазында кылыг сөстерин ажыглап, домактардан чогаадыңар, тургускан домактарыңарның долу морфолог-сintаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Конъкиләэр, чараштаар, сканерләэр, бөмбүктәэр.

Сintаксистиг арга

Сintаксистиг арга ёзугаар кылыг сөзү иийи сөстүң (дөстүң) катышканындан тургустунар:

1. Иийи дөстүң тудушканы болгаш катышканы: *эккел, аппар, ойнаар-хөгләэр, алыр-албас, баар-кәэр, үнер-кирер;*
2. Өттүнүң сөске дузалал кылыг сөзүнүң немешекени: *кызаш дәэр, караш кынныр, мойт дәэр, дарс дәэр.*
3. Морфолог-сintаксистиг арга-бile тургустунар. Чамдык кылыг сөстери морфолог-сintаксистиг арга тургустунар:

амыдыраар-чурттаар, ойнаар-хөгләэр.

212. Тыва дылда сөзүглелден синоним, антоним болуп чоруур нарын кылыг сөстеринден тыпкаш, ушта бижиңер. Морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

213. Хөй сектер орнунга утказынга тааржыр кылыг сөстерин адаанда бөлүктен кирип бижицер. Кылыг сөстериниң тургустунган аргазын, илередип турар утказын тайылбырлацаар.

1. Чүктешким-даа эгинден дүжүргенде чок, олурган хөвээр шыгаагаш, ... 2. Диинциң үстүнде пөш будуу ..., сынып чаштай бээди. 3. Күш-бile ... . 4. Улаштыр ашактың дүүргези ... . 5. Диин будукка ызырнып чоруй, черге аары шымбай ... . (*O. Түн-оол*)

Ажыглаар кылыг сөстери: *агараши дээш, көң-не диди, дырс-ла кылдым, пет кынды, дырт-ла кылдым.*

214. Тайылбырлыг эдертиг. Кичээнгейлиг номчунар. Номну хаап алгаш, кыска утказын бижицер. Сөзүглелициерден синтаксистиг арга-бile тургустунган кылыг сөстерин ушта бижицер. Аңгылаан сөстүү шын бижилгезиниң дүрүмүн тайылбырлацаар.

Кырган-авам дыка-ла амданныг чөкпек* кылыш кижи. Чодураа, мыйырак*, үүргенени* чыып кургаткаш, далган кылдыр соктап азы дээрбедеп алыр. Оозундан чөкпек кылгаш, хере үргеш, кадырып каан инек сыңыйынга кудуп алыр. Оларын часкаар кыжын, сүт-саан кызырлып, төрүүр инектерниң суду соглуп турар апарганда, ажыдып эгелээр. «Куу час кончуг, уруг-дарыгга бичии-даа болза сүүзүннүг чөм херек» деп органын сактып келгеш, кырган-авамның буянынын магадаан мен ийин...

Ынчан час турган. Кырган-авам аптарадан чаа ажыдып, чара кезип каан сыңыйда чөкпээн уштуп келгеш, оон ийи чудурук хире чөкпекти бижек бажы-бile домургаш*, биске тудускаш, инээн көөр дээш үне берди...

Мыйырак* холаан чөкпектиң амданныы кедергей. Чудурук дег чөкпектеривисти дораан дүрт кылдывыс.

— Дыка-ла амданныг чөкпек-тир, ам база бичииден чип көрзе — деп, акым чылганмышаан, чугаалай-дыр.

— Харын аан — деп, аңаа хараадал-бile каттыштым.

— Мынчаалам. Кырган-авамның чөкпәэнден ам бичииден бузуп чиили, сен эжик аксынга кадарып тур — дәэрge, туралым-бile эжикке барып таңылдай бердим.

Акым бижек алгаш, чөкпекти хооруп эгеледи. Эжиктен бакылай бээrimge, кырган-авам мырыңай бо кылаштап ор.

— Ой, Буга, кырган-авам келди-ле! — деп, бар шаам-бile алгыра бердим.

Акым хооруп алган чөкпәэн бижек-бile кады аптараже киир октапкаш, мени базып каар чазып, кыйым-бile уне халыды. Мен база карыштыр уне халыдым. Кырган-авамның чөкпәэн оорлаар дәэш, ынчап туттуруп алыр часкан бис. Чүгле ooң соонда кырган-авам биске чөкпек бузуп берген санында-ла, бистиң сагыжывыска аары кончуг, чөкпек арта-ла ындыг кончуг амданныг эвес ышкаш сагындырар апарган. Чүгле акым ол үүлгедиивисти бирле эптиг үеде кырган-авамга өчүпкенде, харын сагыжывыс ажый берген. (*E. Танова*)

 1. Оолдарны частырыг кылган деп санаар-дыр силер бе? 2. «Чүгле ooң соонда кырган-авам биске чөкпек бузуп берген санында-ла, бистиң сагыжывыска аары кончуг, чөкпек арта-ла ындыг кончуг амданныг эвес ышкаш сагындырар апарган» деп домактың утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.

 215. Өттүнүг сөстер болгаш дузалал кылыг сөстеринден тургустунган нарын кылыг сөстерин ажыглавышаан, «Тайгага сүггүр чаашын» деп темага чурумал хевиринге кыска чогаадыгдан бижицер.

§ 26. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери

216. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстериниң каш дөстен тургустунганын тодарадыңар. Ийи азы оон хөй кезектерлиг кылыг сөстеринде кол лексиктиг утканы кайы сөстер илередип туарын тодарадыңар.

Малайзияга чоруп тургаш, ол улустуң төрээн черин камнап билирин магадаан бис. Джунгли ортузу-бile чоруткан оруктап лицензия чокка он метр ырап болбас. Тускай чөпшээрел чокка черлик чаан байтыгай, хензиг курт безин өлүрери хоруглуг. Бир ыяш кезип алыр ужурга таварышкан кижи ооң орнунга уш чаш щетти олуртуп каар ужурлуг.

Оруктарга чоруп тургаш, джунглиже бакылап көөрүн оралдашкан бис. Тропиктиг арга-арыгның сырыйындан, өл-шыктан тускай идик-хеп чокта, ону көөрүү болдунмас чорду.

Бир хүн Куала-Лумпурнуң чанында дагда қуйга чордудувс. Ынаар чада көдүрлүп үнүп чоруткан, беш чүс хире тепкииштиг дээр чораан. Сарбашкыннар, попугайлар имилеме. (К.-Э. Кудажы)

Кылыг сөстери тургузуг талазы-бile **бөдүүн, нарын** болгаш **составтыг** болур.

Бөдүүн кылыг сөзү чангыс дөстен тургустунар:
Хүн ашкан. Орайтаан.

Нарын кылыг сөстериниң тургустунары:

✓ Дефистеп **бижиир** нарын сөстер (чоок азы удурланышкак уткалыг ийи дөс катышкаш, чангыс лексиктиг утканы илердип чоруур): *ойнаар-хөглээр, үнер-кирер, амыдырап-чурттаар.*

✓ Тудуштур бижиир нарын сөстер: *аппаар* (*ап баар*), *элкәэр* (*ап келир*).

✓ Аңғы бижиир нарын сөстер (үн, ыыт-дааш азы овур-хевир өттүнер сөстерге *кыл*, *кылын*, деп дузалал *кылыг* сөстери каттышкан, чаңгыс лексиктиг утканы илередир): *серт* *кылынган*, *чык* *кынныр*, *мойт* *дәэр*.

Составтыг *кылыг* сөстери ийи азы оон хөй дөстерниң каттышканындан тургустунар, чаңгыс лексиктиг утканы илередир. Ындыг *кылыг* сөстери кол *кылыг* сөзү болгаш дузалал *кылыг* сөзү деп кезектерден тургустунар, оларның шуптузун аңғы лексиктиг *утка* грамматикиг *утка* бижиир: **кол** **кылыг** **сөзү** + дузалал **кылыг** **сөзү**.

Нарын *кылыг* сөзү составтыг *кылыг* сөзүнүң кол лексиктиг *утказын* илередир кезэе бооп болур: *өскеп-бадып турган*, *ужуп-туруп* *кылаштаар*.

217. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг *кылыг* сөстерин бөлүктөй ушта бижицер. Ийи кижи аразында чугаага бижик демдектерин салганын хайгаарал, тайылбырлацаар. Аңгылаан сөстүң ажыглалының аайы-бile белүүн тодарадындар.

Аалывыс² ырак эвес болгаш, акымның аъдын чедип алгаш, чанып олур бис. Ол өөренген чаңчылы-бile бирде иштинде будүү ырлап, бирде ханы боданып, шала каттырымзап каар чор.

Черле дөзер эвес мен:

— Одагны* чүгө ажыдар чүвел, акый? — деп айттырып дүжүрдүм.

— Бир чүүлүнде, хувискаалчы ёзу-бile чаңгыс черге чыглып, ойнап-хөглеп, маргылдаа *кылып*, чаа ырлар ырлажып, арат чонга сонуургадып көргүзөривис ол-

дур ийин, дуңмай. Ийи чүүлүнде, пионерлерни болгаш уругларны каттыштырып, сеткил-сагыжын билиширип, оларның найыралын быжыглап, чаа шагның ужурунга өөредиривис ол-дур ийин, билдиң бе? (*О. Сувакпим*)

1. Пионерлер деп кымнарыл, пионер организациязы деп чул ол, одагны чуге ажыдарыл? Кырган-ава, кырган-ачаларынарандайтырыңдар. 2. Сөзүглелде кайы сөске даянып, болуушкуннүң болуп турар үезин тодарадып болурул? 3. Амгы үеде школачыларның кандыг каттыжышкыннарын билир сiler?

218. Бердинген сөстерден бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстеринден чогаадып тургузунар. Кандыг чугаа кезектеринден кылыг сөстери тургусканыңдар тайылбырлаңаар. 3–4 кылыг сөзүнден шилип алгаш, домактардан чогаадыңдар.

Чем, эм, ак, сан, кат, тоорук, хоюг, суг, малгаш, тенек.

219. Номчуңар. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстерин үш одуругга аңгылап бижинер. Морфемнег сайгарылгазын кылыңдар.

Оңгук дээрге улуг чаагай, узун моюннуг, калчан баштыг, сарала чүзүннүг, балык тудуп чиир амыдыралдыг хөл күжү-дур. Ийи оңгук хөлде салдап, узун чоргаар моюннарында калчан баштарын суже суккулааш, силгип-силгип, «Нгук!.. нгук!» кылдыр әдип, дээр шаар саң дорт согунналып үнгүлээш, дээрге база-ла шак ынчаар алгыржып-алгыржып, шак оон, октапкан даш ышкаш, караннадып баткаш, хөлгө кээп хонарлар. Оңгуктарның хөлзеп, дүүреп туары-ла кончуг.

— Кудай бораңнаар деп барган-дыр oo, оолдар... Бо оңгук ынчап баргана, дээр баксыраар боор чүве.

Оңгуктар согунналып, үн алчып хөлзевишаан. Дээр, шынап-ла, караңгылап, кузум* дег кара булуттар дүргедеп, саарлып чоруп тургулаан. (*Л. Чадамба*)

1. Агаар-байдустуң өскерлириниң дугайында баш бурунгаар медәэни оон ыңай кандыг дириг амыттаннарның, күштарның кылдыныгларындан азы өске-даа байдалдардан эскерип, билип ап болурун кайы чогаалдардан сактыр-дыр силер? 2. Агаарның байдалын баш бурунгаар эскерип билири чүге чугула болурул?

§ 27. Кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлери

220. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстериниң тургузуг болгаш утка талазы-бile ылгалын тодарадыңар.

— Хүреш **билбес** мөге — чалгааранчыг, девиг **билбес** мөге — чаржынчыг дижир ышкаждыгай. Шынап-ла, мөгелер хамаанчок, бугалар безин кандыг ийик, үскулежип **билир** буга удурланыкчызының мыйызының дөзүнче дүрген-не мыйызын суккаш, каш-каш удаа долгапкаш, суре иткеш чоруптарга, үскулежип **билбес** буга ырмазы сынгаш, чүгле оглап* бээр. Тиилээн буга бажын өрү көдүргеш, мыйыстарын чайгылап, эрес шинчилиг турда көөрге, түрлүг көстүр ышкаждыгай. Бис мөгелер база ындыг бис. Ынчангаш эки хүрежип өөренири дээргэ улуг эртем болдур ийин — деп, Сорукту өөредиин эгелээн. (*И. Бадра*)

Кылыг сөзү **болур** болгаш **болбас** хевирлерлиг.

Кылыг сөзүнүң болур хевири кылдыныгның херек кырында боттанырын илередир, а болбас хевир боттанмас кылдыныгны илередир: *чугаала — чугаалава*.

Кылыг сөзүнүң дөзүнгэ болбас хевирниң -ма деп кожумаа немежир, а келир үениң причастиезиниң (эгэ хевириниң) болбас хевирингэ -мас деп кожумак немежир:

m, n, н-бile төнген дөстер соонга: *хөммө, тынмас*;
ажык үн-бile төнген дөс соонга: *биживе, чурувас*;
г, л, р, ү-бile төнген дөстер соонга: *салба, чегбес*;
дүлей үн-бile төнген дөстер соонга: *тутпә, итпес*.

Кылыг сөзүнүң дөзүнге болбас хевирниң кожумаа немешкеш, кылдыныгга чаа утка киирбес, аңаа чүгле немелде утка киирер. Болбас хевирниң кожумаа хевир тургузар кожумактарга хамааржыр.

221. Номчуңар. Болбас хевирде кылыг сөстериниң морфемниг сайгарылгазын кылыштар. Сөзүгледен аажы-чаң, мәзү-шынар иле-редириинге болбас хевирниң кылыг сөстерин ажыглаанын тайылбырлаңдар.

Ёзулуг мәге кижиның чон аразынга чорааш, сагышыр ёзу-чурумнары база хөй. Оларның аразындан эң кол чүүлдер мындыг: мәге кижи ак сагыштыг, биче сеткилдиг, дузааргак болур, оор херек кылбас, чонун мегелеп чорбас, улуска, бодунуң удурланыкчыларынга кара сеткил кажандаа бодавас, адааргак болбас, улуургап, өш-өжээн сүрүп хүрешпес.

Мәге кижиның ат-алдары чон ортузунга чүгле ооң үргүлчү шүглүп чоруурундан хамаарышпас, а ооң чонунга кандыг-бир чаагай үүле-херекти бүдүрүп, кылганындан база улуу-бile хамааржыр. (*B. Чадамба*)

222. Бердинген сөстерден болбас хевирниң кылыг сөстерин тургускаш, морфемниг сайгарылгазын кылыштар. Сөстерниң шын бижилгезин сактып алгаш, оларның дүрүмнерин тайылбырланар.

Чашканна-, шап-, мун-, тын-, төн-, кат-, дежил-.

223. Немелде онаалгалыг эдертиг. Сөзүглелди номчааш, утказын кызыра бижинер. Болбас хевирниң кыллыг сөстериниң ажыглалын тайылбырлаңар.

«ХЕЙ-ОТ»

Аал мурнунда сугну кешкеш, кызыл-хараганнарлыг ыйғылга чеде бердивис.

Акым мәэн чанымга чедип келгеш:

— Дөө ол хараган дөзүнде отту көрүп тур сен бе? — дәэш, холу-бile бурунгаар айты-дыр.

Шынап-ла, хөлчок чарап оттар көгеренейнип, бирде хып кәэп, бирде чивенейнип каап тур.

— Чаражын але, акый, барыш көрээлем — дидим.

Чанынче чоокшулаанывыс тудум-на, оттар эвээжеп, чоорту көзүлбестей бердилер.

— Бо кандаай чоор, акый, дириг чүве бе? — деп айтырдым.

Акым каттырып-каттырып:

— Дириг чүве дириг болбайн канчаар, дуңмам. Бистин шимээнивис дыңнааш, чашты бергеннери ол-дур. Чер кырында кандыг-даа «хей-от» чок. Ону бүдүүлүк улус чүве билбес болгаш, «хей-от» деп адап, чүдүп, коргар болу берген чүве-дир ийин. Шынында чалғыннарының кырында билдирер-билдиртпес кара меннерлиг, бичии кызыл-сарыг курттар-ла болгай. Олар кончуг ховар болгаш хараган дөзүнге бир бөлүк амыдырап чоруур. Кежээликтей чалғын чайып, коданын долгандыр ойнап маңнажы бээрge, херелденип отталы бээр. Ынчангаш бичии ырактан көөргө, от хып турар дег апаар — дәэш, от шаккаш, чулазын кызыскаш, меңэ тутсуп кааш, курттарны чыйй берди.

Акым адыйынга он хире курттарны салгаш, меңээ көргүзе берди. Қүжүрлер ол-бо маңнажып, үскүлежип, аайын тыппайн, хөлзеп-ле үндүлер. Чогум бот-боттарындан

ырадыр тарай-даа албас, сактырга-ла, оларны кандыг-ла-
бир көзүлбес күш бот-боттарынчэ чыыра тыртып турганзыг
болду.

— Болар-бile казан-даа беришпес, ижээнин үреп
болбас, карак огу дег хумагалаар херек. Тенек-мунақ оол-
дарга айтып бербе, чок кылып кааптар. Бо дээрge белен-не
кижиге таварышпас, чүгле бар черинде бар курттар-дыр,
кандыг-даа хилинчээ чок, чарап болгаш чалгын-оттуг
амытаннар-дыр, билдиц бе?

— Ийе, билдим, акый, чагының казан-даа утпас мен.
(*O. Сувакпим*)

224. Номчуңар. Болбас хевирнин кылыг сөстерин айтыңар,
сөзүглелге оларның ажыглалын тайылбырлаңар.

СУГ ӨРШЭЭВЕЙН БАРЫП БОЛУР...

Сугга эштип тургаш сагыыр ужурулуг дүрүм —
белеткел чокка ырак черге эштип болбас. Ырадыр эшти
берген кижиғе дуза чедирери база берге апаар. Хемге
эштирде, кайы хамаанчок черлерге эжинмес. Ылаңгыя
эриктери кадыр, сут иштинде оът-сиген, балар үнүп тураг
черлерге, эриктери кыдыында шиш дазылдарлыг черлерге
эштип болбас. Билдинмес черлерге сугже шымнып, шурап
болбас. Чүгэ дээргэ сыйк чер таваржыр болза, сугже
шураан кижи суг дүвүнгэ бажы-бile үзүп, моюн чүстө-
рин қемдедип, угаан-медерелин чидирип, сугга дүжүп
болур.

Хем-сугларга сула чаңнап, оваарымча чок болур болза,
суг өршээвес деп чувени утпаңар. (*A. Хаяң*)

§ 28. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери

225. Шыйыгның ийи талазында кылыг сөстеринин утка талазы биле ылгалдарын тодарадыңар.

Школа даштынга чечектер тарыдар болган.

Уруглар кичээл соонда чечектерни тарыжар.

Демниг ажыл соонда чечектер тарыттынган.

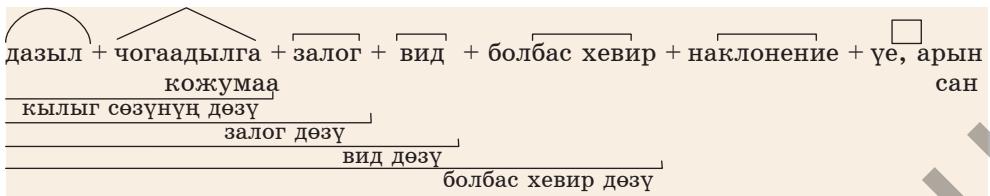
Шупту сургуулдар үнүштерни демниг тарып турлар.

Бичии уруглар база олардан чыда калбайн, чечектерни тарыгылааннар.

Частып келген чечектер ырактан көгерендейнип, кызандайып турган.

Кылыг сөзүнге немешкеш, чаа уткалыг, чаа сөстер тургуспас, ынчалза-даа кандыг-бир немелде утка киирер хевирлер бар. Оларга кылыг сөзүнүң залогтары болгаш видтери хамааржыр. Залог, видтин кожумактары хевир тургузар кожумактар болур: *чугааладыр* — кылдыныгны өске кижиге кылдырар; *чугааланыр* — кылдыныгны боду кылыр, *чугаалаҗыр* — кылдыныгны албан ийи кижи кылыр; *ойнагылап* — кылдыныг катап-катап болуп турар, *ойнавастаан* — болуп турган кылдыныг кезек када болбайн барган.

Кылыг сөзүнүң болбас хевириниң болгаш залог, видтиң кожумактары хевир тургузар кожумактар болганды, олар кылыг сөзүнүң дөзүнче кирип турар. Ынчангаш арыг кылыг сөзүнүң дөзүнден аңгыда, залог дөзү, вид дөзү болгаш болбас хевириниң дөзү деп аңгылаар:

226. Тывызыктарны шомчааш, харызыны тывыңар. Кылыг сөстерин шыйганын көргеш, боттарыңар үш чижектен тыпкаш, дазылын, чогаадылга, хевир кожумактарын, дөзүн шыйыңар, тайылбырын бериңер.

Сен тарийги, мен тарийги,
Ийи арнывыс көрүшпәэли.   Баапай-бөөпей баскылашты.

227. Бердинген кылыг сөстеринге *-н*, *-тын* (ооң вариантылары) деп кожумактарны таарыштыр немәэш, тургустунган сөстериңер-бile харылзаалыг домактардан тургузунар. Тургускан сөзүглелициңерниң темазын тодарадыңар.

Бода-, арыгла-, хына-, дыңна-, кет-, арыгла-

 228. Номчуңар. Аңғылаан кылыг сөстериниң уткаларын тайылбырлаңар. «Дыл» деп сөстү чүге кавычкалап каанын тайылбырлаңар.

«Дыл» деп сөстү дыңнааш, Доржу баштай каттырыпкаш, өөренген чаңчылы-бile ол-бо талазынче **хұлұмзұруй көргүләэн**.

Караңғы-бile дугланып алғаш, беш кижи чорупканнар.

— Дайзынның камгалалы моон эгеләэн-дир. Кичәэн-гейни ийи катап улгаттырар. Моондакты дедир кежерде шаптық катпазы-бile беш метр хире үзе кезер. Күүседиңер!

Беш кижи аразы бир-бир метр хире тарай берген соонда, ызырар-кыскаштар дызыладыр **кегженип-ле эгеләэн**.

Командир Оюн:

— Чаңгыстап эртиңер! — деп айтышкын берген. Дайынчылар озаң* адаа-бile эрткен кадыргылар дег, ээлчег ёзугаар караш дээннер. Адак соонда Оюн үңгеп келген.

Ол өөрүнүң эгиннерин туткулааш:

— Эр хейлер! — деп сымыранган...

Оюн өөрү-бile оңгуга* кедеп чедип келирге, ийи таңныыл оңгаар-дескээр **кылаштажып** турган. Имнежипкеш, тура халчырының кайызы чорда, ырак эвестен ракета адып үндүрупкен. Дораан-на калбаш барып дүшкеннер.

Караңгылаш дээри билек, ийи таңныылче халчыла бергеннер. Дугуржулга ёзугаар холда боозун ушта шаапкаш, аксынче аржыыл сукпушаан, хұлұпкеш, чүктей аарак халчыпканнар. (*О. Сувакпиттии-бile*)

§ 29. Кылыг сөзүнүң залогтары

Залог хевири кылдыныгның кымче азы чүже угланганын илередир. Залогтуң кожумактарындан кылдыныгның угланышкыны билдинер. Залог кожумаа кылыг сөзүнүң дөзүнге коштунар болгаш дөстүң илередип турар кылдынынга немелде утка киирер.

Тыва дылда 5 залог бар: 1) үндезин; 2) болдуруушкун; 3) эгидиишкін; 4) болчуушкун; 5) качыгдаашкын.

Үндезин залог кылыг сөзүнүң кожумак чок дөзу болур: *харыыла-*, *маңна-*, *чуру-*.

Болдуруушкун залогу.

Кожумактары, оларның вариантылары: а) **-т**, **-тыр**, **-ттыр**: *бижит*, *чагдыр*, *шыйдыр*, *кастыр*, *туттур*, *бижиттир*, *кылдырт*. б) **-ыр**, **-гыс** *көргүс*, *көши-үр* (*көжүр*), *ал-ыс* (*алзыр*).

Кылдыныгны өске кижиге күүсептириң илереди: *Кырган-авам оглунуң чагааларын менәэ номчу=ттур=уп ап турган.*

Болчуушкун залогу.

Кожумактары, оларның вариантылары: **-ш**, **-ч**, **ж**: *көржүр* (*көр=ш=үр*), *тутчур* (*<тут=ш=үр*), *бодаш*, *бижиш*.

Кады, эмеглежип, деңге кылыш кылдыныгны илереди: *Ыржым-на чүве, чүгле дәэрниң сыйлыстарының карактары чивене=ж=ир.* (А. Д.)

Эгидиишкин залогу.

Кожумактары, оларның вариантылары: **-н**, **-дын**, **-тын**, **-ттын**: *бодан*, *артыжан*, *билдин*, *чугдун*, *кеттин*.

Кылдыныг кишиниң бодунче угланганын, бодунга ажыктыын илереди: *Кәэн дүшкен бичиң оолчугаш тура халааш, хевинде довураан боду какта=н=ып алган.*

Качыгдаашкын залогу.

Кожумактары, оларның вариантылары: **-л**, **-ыл**: *хостал*, *дыңнал*, *тывыл*. Үн өскерлиишкининг таварышкаш, **-ыл** деп кожумак **-т** кылдыр өскерлир: *тып=t=ыр < тып=ыл=ыр < тып=l=ыр*.

Дооразындан кандыг-бир кылдыныгга алзыптар, ала-чайгаар болу бәэр кылдыныгны илереди: *Тергемниң дугую чар=л=ы берген болду.*

Чаңгыс кылыш сөзүнүң дөзүнгө ийи залог кожумаа улаштыр каттыжып болур: *будалдырар*, *көрүштүрер*, *бодандырар*.

229. Бердинген кылыг сөстериниң дөстеринге залог хевирлериниң кожумактарын немецер, олар-бile домактардан чогаадыңар.

Болдуруушкун залогу: *чору-*, *бижи-*, *чүлүү-*, *кыл-*, *чар-*, *чаг-*, *шый-*, *түт-*, *көш-*, *ак-*, *тур-*;

Болчуушкун залогу: *бода-*, *ажылда-*, *тып-*, *кес-*, *көр-*, *бус-*;

Эгидиишкин залогу: *бода-*, *түт-*, *номчү-*, *хына-*, *теп-*, *чуг-*, *дыра-*;

Качыгдаашкын залогу: *дыңна-*, *хоста-*, *тып-*, *кес-*.

230. Номчуңар. Сөзүглелден залог хевиринде кылыг сөстерин түпкаш, оларның кожумактарын айтыңар. Аңғылаан сөстерниң морфемниң сайгарылгазын кылыңар. Болбас хевирниң кылыг сөстериниң ажыглалын тайылбырлаңар.

— Че, чүнү кылып хүнзедин, дунмам? — деп, акымның баштайгы айтырыы ол болду.

— Бо-дур — дәэш, дүре тудуп каан кыдыраажымны чада тудуп әккелдим. — Кадар, казыыр саннарны бодап алган мен.

Акым мәэн кыдыраажымче кичээнгейлиг көрүп-көрүп:

— Чок, онаалгаң күүсетпээн-дир сен. Мен сенээ ындыг дүре тудуп каапкан кыдырааш бербээн мен — дәэш, бажын чая-ды.

Чувениң ужурун ам-на эскерип кааш, шынап-ла, иштим ий-ле апарды. Чүү деп мегелээр, чүү деп агартынар боор, буруулуг болганымда.

— Каям — дәэш, бодаан саннарымны хынады. — Саннар шын **бодаттынган**-дыр, ол — әки-дир, ынчаарга кыдыраажың багай эдилээн дәэш кеземче көргүзер апаар мен — дей-дир.

— Кандыг? — деп дегийт-ле айтырдым.

— Билип ал. Кыдыраашты кижилер кылып турар болгай. Оларны хүндүлээр, кылган ажылын камнаар, арыг-силиг эдилээр херек. Бир кижи кылып турар, өске кижи үреп турарга, черле болур бе ынчаш?

— Моон соңгаар ынчанмас мен, акый — дидим.

Ол шактан эгелээш амга чедир эт-херекселимни камныг эдилээрин амыдыралым дүрүмү **болдурган** мен.

(*O. Сувакпим*)

Оол кандыг буруулуг херек кылып каан деп бодаар сiler? Улугдаа, бичии-даа кижи эт-севинге чуге камныг болурул?

231. Номчуңар. Эгидиишкін залогунда кылыг сөстерин ушта бижээш, дазылын, залог кожумактарын шыйыңар. Хуу чүве адының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Сөөлгү домакта бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар.

Сарыг-Булуңда өөнүң чанынга чоокшулап орда, ажы-төлү өөрүшкү-маңтайлыг ачазынче уткуштур маң-наплаткан. Келгеш құспактанып, әдәэнден халбактанып, чассып аажок болғаннар.

Ол аразында шала улуг уруглары даштын инектерин саап каапкан, идиште³ сүт эккелгеш, от салып, шай хайындыра бергеннер. Шала бичиилери ачазын долгамышаан: «Чуну эккелдин, ача-ай?» — дижип, шыданмайнана турғаннар. (*I. Иргит*)

232. Номчуңар. Залог кожумактары кирген кылыг сөстерин ушта бижип алгаш, морфемнег сайгарылгазын кылыңар.

Кежээ дүшкен, он шак чеде берген турған, ынчалзадаа бо черде июнь айда ак дүнелер үези. Ынчангаш хүн чырып, аргада күштарның алғы-кышкызы, мыжырааны дыңналып турду⁴. Хемниң адырларынга, ээтпектеринге оолдарлыг өдүректерге бо-ла таваржып чордувус⁴.

Чамдыкта арга шаарара бээрge, аяң-шыктар көстүгүлеп кээр. Шак ол аяң-шыктарның хөй кезинде түр када чурттаар чайгы бажыңнар тудуп каан. Оларның чанында одаглар ышталтыр⁴. Таптыг-ла ол өйде Вывенканы өрүүргене салыр черинче өөр лосось чоруп орап боор чүве.

(Ю. Пионкинни-бile)

233. Залог хевиринде кылыг сөстерин ажыглап, «Хүн чурумун сагыры амыдыралга ажыктыг» деп темага угаап боданышынын хевиринге кыска хемчээлдиг чогаадыгдан бижинер. Залог кожумактарын шыйыңдар.

234. Ч. Кара-Күскениң «Чараш чору!» деп шүлүүндөн алган одуруугларны номчуңар. Кылыг сөзүнүң кандыг хевирлери шүлүктүң утказын тодарадырынга дузалыг болганын тайылбырлаңар. Оларның кожумактарын айттыңдар.

Аякка шай чайгылдырба,
Аъш-чем-даа төгүлдүрбе,
Аваң, ачаң сөзүн дыңнаң,
Арыг-силиг, чараш чору.

Кеткен хевиң хирлендирбе,
Хере базып, аштап, чуп чор.
Артың-мурнуң көрдүнгүлөп,
Арыг-силиг, чараш чору.

Көрүнчүкке дыраттынып,
Хөйлециңни өөктенип чор.
Аштаттынып, дыраттынып,
Арыг-силиг, чараш чору.

§ 30. Кылыг сөзүнүң видтери

235. Номчунар, тывызыктың харызызын тывынар. Харыныны тыварынга кандыг чугаа кезээ силерге дузалыг болду, чылдагаанын тайылбырлацаар. Кылыг сөстериниң уткалыг бөлүктөриң тодарадыңар.

Ылым-чылым дүрлү берген чыткылаар-даа, ынчап чыда, тура халааш, оглангылаар. Ооң соонда шурагылаап, оюн эрээр.

Талыгырда шимәэн даашты дыңнаап кааптар, таан дыыжы кулактарлыг шынчы өңүк. (А. Шоюн)

Кылдыныгның канчаар, кандыг шинчилиг болуп турарын илередир кылыг сөзүнүң хевирлерин **видтер** дәэр. Тыва дылда дараазында видтер бар:

Тодаргай эвес вид кылыг сөзүнүң кожумак чок дөзү-бile илереттинер болгаш кылдыныгга кан-дыг-даа характеристика бербес: *Эр ала эзирлер хемниң кыры-бile сыннаар бажын дужааштыр ужуп чорааннар.*

Доозулган видте кылыг сөстери кылдыныгның доозулганын, доосту бәэрин азы дооступ турарын илередир: *Бөгүн ажылывыс эрте дооз=уп=кан бис.*

Кожумактары, оларның вариантылары: **-ышт:** *кылышт, номчут, даравшт, шинчилевит.*

Кожумактар үн талазы-бile кызырылгаш, **-ыпт,** **-ып, -пт, -п,** кылдыр өскерли берип болур: *салышт, салыштар, салыпкан, беривит > берипкен.*

Дагыннаан вид кылдыныгны хөй кижи кылып турарын, кылдыныгның катап-катап болурун илередир: *Кезек-кезек болгаш-ла чымчак салғын арынбашты суйбай каг=гыла=p тур.*

Кожумактары, оларның вариантылары: **-гыла:**
чайган^{гыла}, баскыла, келгиле.

Болбастаар вид кылдыныгның кезек када боттанмас апарганын илередир:

Чай дүжерге, соок хаттар хады=васта=ан.

Кожумактары, оларның вариантылары: **-баста:**
кылбаста, биживесте, цнместе, сатпаста.

Ритмиктиг вид кылдыныгның, шимчээшкинниң бир дески үргүлчулелдин илередир: *Ырак дээрде сылдыстар чиң=ейн=ип, карак басчып ойнап турлар.*

Кожумактары, оларның вариантылары: **-аңна,**
-аңайын: *көгерен^{нээн}, салдырткайныр, чиңең^{нейн}ир.*

Дурген вид кылдыныгның эң кыска үеде болурун илередир: *Хенертен чаңык-даа чыжырт-ла диди.*

Өттүнүг сөстерге **кыл, кылын, де, ди** деп кылыг сөстериниң немешкени-бile тургустунар: *караш дээн, кызаш диди, чык кылынган.*

Чаңгыс кылыг сөзүнгө иийи вид кожумаа немежип болур: *номчугулавыт, көргүлөвимт, келгилевесте.*

236. Номчуңар, темазын айтыңар. Аңгылаан кылыг сөстериниң кылдыныгларының канчаар болуп турарын тодарадыңар, кандыг вид хевиринде турарын айтып, вид кожумаан шыйыңар.

Күску үе Тыва черге кайгамчык-ла,
Хүнү биле алдын өңнүг үнүш чижип*,
Карактарны чылчырыктай чиргилчиннээр,
Харлыг сыннар сериин тынып, үргүлей бээр.

Күштүү-бile чаңнап чайлаан хемнерниң суу
Хүлүмзүрүүн соксаш кыннып, оожургай бээр.

Бедик дүжүт чалгылары көзүлбестеп,
Белдер, шөлдер дадаазыннай аңдартынар.

Дуруялар далбыйландыр* агаар чарып,
Дуран четпес дизиглер бооп читкилей бээр.
Хөлдер болгаш чемнер кыдыры ченнегилеп*,
Көвей балык дунчузунче көжүптерлер.

237. Бердинген кылыг сөстерин вид хевирингэ болгаш эрткен үеге турар кылдыр өскерицер. Үш чижек-бile домактардан чо-гаадындар.

Үлегери: *сана — санавыт, санагылаан, санавастаан.*
Садыгжы акишаны каш катап кичээнгейлиг санагылаан.

Кылашта-, шыдышраала-, каттыр-, хады-.

238. Немелде онаалгалыг эдертиг. Сөзүглелден вид хевиринде кылыг сөстерин ушта бижээш, кожумактарын шыйгаш, хевирин айтындар. Сөзүглелдиц планын тургускаш, кызыра бижицер.

Эдержип алгаш бо-ла балыктаар бис. Чинчиваа, Алдын-кыс бистиц сыйрткыыштарывысты тудуп алгаш, шенегилээр. Чинчиваа балык үндүр шелипкеш, кедергей амыраар.

Чамдыкта балыктар удаа-дараа чемнегилээр. Улуг акыйларны көөрге, алдын-сарыг кадыргыларны улаштыр дырланнадыр үндүр шелип-ле турар. Бис оларже адааргап кайгап олургулаар бис. Сыйрткыыштап балыктаары бир эртем болур чораан. Балык чемней кааптарга, чоорту шелип үндүрер. Чемнептерге, дораан шелерге, балык танаа чирлип кире бээр.

Бир катап чааскаан чоруптум. Мошкамны танырым шуралгактар, саарыгларга салдадып чор мен. Бир ээрем-чигешке салдадып чорумда, улуг балык молчурт кылдыр

чемнепти, шелип үндүрүп келиримге, алдын-сарыг кадыргы! Уш катап ол балыктың эштерин ынчаар шелип үндүрүп алдым, өөрүүрүм-даа кончуг. Оон каш-даа чөмнээн, үндүр шелеримге, үстүп, чирлип киргилей бергиледи.

Дөрт улуг кадыргымны хаак адырынга суп алгаш, чоргаарым аажок базып чанып келдим. Авамга бээримге, «чолдугбайымны» деп мактап, эргеледип шаг болган. Кartoшка холуулуг хөлчөк амданныг мүн хайындырып ишкен бис. (Д. Демчик)

239. Номчуңар. Вид хевириnde кылыг сөстерин бөлүктөй бижиңер, кожумактарын шыйыңар. Аңылаан кылыг сөстеринде хевир тургузар кожумактарны айтыңар. Сөзүглелдин кол бодалы чүл, ону кайы абзацтан билип ап болурун тайылбырлаңар.

Биеэ¹ шагда бир дээрбечи чоруп-тур эвеспе. Улуг оруж-бите князьтар, помещиктер, бай садыгжылар эрткилээрge, өөрү-бите оларны дозуп алгаш, акша-көпееэн, эт-севин үп-тээр кижи чүве-дир. Улгадып келгеш, ындыг чуртталгадан хөңү калып, хөй бачыт үүлгеткен-дир мен деп бурганга билинген иргин. Оон бээр кижиң ак сеткилдиг, анаа амы-дырап, таварышкан-на черинге буян кылып чоруур болу берген. Уш оолдуг чүве-дир. Демгилери доругуп кээрge, келдиртип алгаш:

— Күжүр оолдарым, чиир чемиңерни ак сеткилдиг тып алыр дээр болза, кандыг ажыл кылыксаар силер? — деп айтырган.

Оолдары аразында сүмелешкеш:

— Чимис сывындан ырады дүшпес⁶, силерниң кылып чораан чүвелериңерни кылыксаар улус-тур бис, дээрбечилер болуксаар-дыр бис. Эртенден кежээгэ чедир хөделгеш, бичий акша алыр ажылга хөңүвүс чок — деп харылааннар.

— Күжүр оолдарым, чүге бичи чүведен өкпелевейн, тайбың чурттаар күзелицер чогул? Ак сеткилдиг кижиниң назыны узун. Үптээшкін болза кара сагыштыг, бак херектир, ооң алзыы багай; ынчаар баяаш, өөрүшкү көрбес сiler. Кедизинде барып кайынарны-даа туткаш, асқылагылап каар — деп, адазы мону сөглээн. (*Гrimm алышкылар*)

240. Номчааш, тоолдуң адын сактыңар. Хөй сектор орнунга вид кожумактарын немендер. Тоолдуң утказын тодаргай илерединге кайы видте туары кылыг сөстери улуг ужур-дузалыг болганын делгеренгей тайылбырлацаар.

Чеди анайлыг¹ кырган өшкү¹ чоруп-тур эвеспе. Бирле катап авазы сигеннеп чор...канда, кажар бөрү анайларның дөгерезин тут...аш, үр-даа боданган чүве чок, аксын ажыткаш, улай-улай сыйыр...пкан. Чүгле чаңғызын — хана шагының хавынче кире халаан биче анайны — тыппайн барган.

Бөрү тулдур тодуп алгаш, чор...каш, ногаан шыкта ыяш адаанга шөйлүп, удуй берген иргин...

Чаңғыс анайын эдерткен күжүр өшкү хаарыктап чыткан бөрүге тavar...ы берген. Өшкү бөрүнү ол-бо талазындан көр...әш, шөртегер хырнында бир-ле чүве аңдарлып-дүндерлип туарын эскерип каан.

— Өршээ-азыразын, кулугурнуң кежэеки чеминге чидирткен ажы-төлүм ам-даа дириг чоор бе? — дээш, анайын бажынынче хачы, ине-хендир³ эккел дээш маңнаткан иргин. Анай чедип кээрge, бөрүнүң иштин чара кез...кен, бир анай бажы уштунуп келген. Оон ыңай чара кез..терге, анайлары алдалаа дириг-менди ушта халыш...п келген, аштаан бөрү бүдүнгө сыйыр...птарга, канчанмаандаа болганнаар. Чеди анай бөрүнүң хырнынче сай дашты сыңар шаа-бile дыг...каннар. Кырган өшкү хырынны далаш-бile даара...кан. (*Гrimm алышкылар*)

241. Скобкаларны ажыдып, кылыг сөстерин вид хевирлеринге ескертинер. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстерин утказынга тааржыр үеге ажыглавышаан, дүжүрүп бижицер.

Дагыннаан видке:

1. Клазывыстың оолдары химия, физика эртемнериниң олимпиадаларынга каш катап (кириш-). 2. Көрүкчүлер театрга чыглып (кел-).

Дүрген видке:

1. Кара булут келген соонда, дээр-даа (кызаш-).
2. Хемге келгеш, изии кончуг боорга, сүгже (мойтула-).

Ритмиктиг видке:

1. Чазак бажыңының кырында Тываның тугу (хөлбей-). 2. Караам уунга бир чүве (каар-).

Болбастаар видке:

Сен чуге ном (номчу-). 2. Сөөлгү үеде чаъс шоолуг (чаг-)

242. Синтаксистиг арга-бile тургустунган сөстерни тыпкаш, чугаа кезээн тодарадыңар. Кылыг сөстери кандыг уткада ажыглаттынганын тодарадыңар. Аңгылаан сөстерде хевир тургузар кожумктарны айтыңар.

Ийет, күску бойдус, күску сесерлик... Шаг-үе бо хире апарганда, арга-арыг база бир янзы апаар: алдын-сарыг өңүн оскунуп, шаарапып, чанагашталып эгелээр. Арыгның күску түлээшкенин* ол. Ак-куу теректер улам сулагай апаргылаан, чодур-чодур чодураалар, кадын кыстар дег хөнү чаагай хадыңнаар, чыскаай үнген дытчыгаштар ам бир янзы овур кире бергилээн, олбук болган бүрүлерин дөженипкен, бир-ле шининде боданганзыг тургулаарлар.

(Ч. Чүлдүм)

§ 31. Кылыг сөзүнүң наклонениелери

243. Э. Кечил-оолдуң шүлүктөрinden үзүндүлерни номчуңар.

Кылыг сөзү-бile илереттинген сөглекчилер кандыг грамматикиг хевирлерде турарын айтыңар, оларның кылдыныгта чугаалап турар кижииниң кандыг хамаарылгазын илередип турарын тодарадыңар.

ЭКИИ, ХҮНҮМ

Эртенги хүн, экии, экии!
Эдир булут аразынче,
Далайында корабль дег,
Таваар эштип үнүп кел даан.

Эриг алдын херелдерин
Эргим черже чаш-ла, хүнүм.
Хамык чүве сорук кирип,
Хайнып-дойлуп, шимчеп үнзүн!

ЧАЛГААПАЙНЫҢ КҮЗЕЛДЕРИ

«Карак ашпайн, өөренмейн,
Хаарыктаң чытса-ла» дээр.
Күжүр чалгаа сеткилинге
Күзелдер хөй төрүттүнген:

Школаже баарда-кээрде,
Ужуп чоруур болзумза аар.
Бодалгалар боттары-ла
Бодаттынып турар болза.

Кылыг сөзүнүң наклонениези — кылдыныгның боттанып турарынга чугаалап турар кижииниң хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүң хевири.

Наклонение хевиринде кылыг сөстери домакка сөглекчи болур, ол домактың чугула кежигүнү болур.

Тыва дылдың наклонениелери: булуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел болгааш кызыгаарлаар. Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениеси үе, арын база сан категориялары-бile сырый харылзаалыг: Кежээ агаарлап чор=ду=вус — кылдыныгның эрткен уеде херек кырында болганын дамчыдып турар. Чайы дыштанылгада оглуң лагерьже бар=гай·ла — кылыг сөзү чөпшээрел илереткен утканы дамчыдып турар.

Болуушкун наклонениезинден өске наклоненилер сан болгааш арын хевирлеринге өскерлир.

244. Номчуңар. Шыйыгның оң талазында тодарадылгалар сола-гай талазында кайы домактарга дүгжүп турарын тайылбырланып. Кылыг сөстериниң үе, арын, санын тодарадыңар.

1) Акызы Довукту шала туттунган шивээден ырак эвисте манап олурган.

2) — Аалчэ баргаш, далган, быштак, сүт дээш чемден эккел.

3) — Бай-Бегни эдертип алыйн бе, акый?

4) — Алдыгы классты эки демдектерлиг доозар деп бодазыңза, кызыимак өөренир ужурлуг сен.

1. Кылдыныгның боттандырынга эргежок чугула кылдыныгны илереткен.

2. Кылдыныг дугайында медээлексеп турар.

3. Кылдыныгны күүседир кылдыр чөпшээрел дилеп турар.

4. Кылдыныгны күүседири кылдыр албадап, дужаап турар.

245. Школаңарга эрткен шыдьраа (хол бөмбүүнүң, бут бөмбүүнүң, хүрештиң...) маргылдаазының дугайында солунчек кыска медээ азы чурумалдан белеткеңер. Маргылдааның кандыг эмоционалдыг байдалга (сагыш-сеткилдиң илерээшкенин) эрткенин

көргүзүцер. Оюннуң тиилекчилери улаштыр маргылдааның кандыг чадаларынчээ эртерин база айтыңдар. Тургусан сөзүглициерниң домактарында ажыглаан кылыг сөстери чугаалап турар кижиниң кандыг хамаарылгазын илередип турарын тодарадыңдар (допчу дамчыдары, дилег, дужаал, албадал, күзел, чөпшээрел, даап бодаар).

Үлегери: 6-гы классчылар шыдыраа маргылдаазынга идепкейлиг киришкен. Кирешкен — чугаалап турар кижи болган кылдыныгны допчулап дамчыдып турар.

§ 32. Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези болгаш оң үелери

 246. О. Түң-оолдуң «Кокпада истер» деп чогаалындан үзүндүк номчуңдар. Кылыг сөстерин үелер аайы-бile ушта бижицер, оларның кожумактарын шыйыңдар. Сөзүглелдиң утказын төндүр чогаадыңар азы чогаалды номчааш, болуушкуннүң канчаар тәнгенин эштерициерге чугаалап берицер. Балыктың хемчээлинге хамаарышкан сөстерни тыпкаш, лексиктиг утказын тайылбырлаңар, сilerниң суурундарда ол хевирлиг сөстерни канчаар адап турарыл?

Дужаажып келгеш, көөрүмге, хөөлбектиң чиктии-ле сүргей: кыры бырлаңайып хайнып чыдар мындыг. Бо кандаай чоор дээш, албан-бile онгарже кирдим. А-а, халак! Салаа хире бичии сыйтың балыктар үер соонда ол хөөлбекте үстүп каап-тыр ийин! Хола пашта улдуртупкан* чуве дег, баскылаштыр имицейнип, девидээн турлар. Ам безин ийи-үш чувениң өөз агарып калган салдап тур. Боданы бердим: бо дүне хонар болза, бо хензиг хөөлбек соглуп каар, бо хамык балык кырлып каар. Мында он-чээрби-даа эвес, оранчок хөй балык. Мындыг шавагалардан билек дег өле-көк кадыргылар өзөр болгай, хайыраан балыкты деп, суктуртунуп тур мен. Кочал болза! А хемге чедир оранчок ырак. Канчаарыл?..

Кижиңиң болуушкун дугайында дыңнадып турар үезин **чугаа өйү** дәэр. Чугаа өйүнүң мурнунда болган кылдыныг әрткен *цеге* хамааржыр, чугаа өйүнде, ооң-бile деңге болуп турар кылдыныг *амғы* *цеге* хамааржыр, а чугаа өйүнүң соонда болур кылдыныг *келир* *цеге* хамааржыр. Херек кырында болган, болуп турар азы болур кылдыныгны **булуушкун наклонениези** көргүзөр: *Чаъс чагган. Чаъс чаап тур. Чаъс чаар.*

Болуушкун наклонениези үе, арын, санга өскерлир. Болуушкун наклонениезинде кылыг сөзү үш кол үелиг: *әрткен це, амғы це, келир це.*

Әрткен үениң кылыг сөзү чугаа өйүнүң мурнунда боттанган кылдыныгны илередир: *Дүң хөлчок сүггүр чаъс чагган.*

Амғы үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүнде боттанып турар кылдыныгны илередир: *Акымның эккеп берген тооруктарын казып олур мен.*

Келир үениң кылыг сөзү чугаа өйүнүң соонда боттаныр кылдыныгны илередир: *Удавас аржааннаар це келир.*

Ниитизи-бile болуушкун наклонениезинин 3 үези 11 аңғы хевирни көргүзөр.

247. Номчуңар. Эрткен, амғы, келир үеде кылыг сөстериниң көжумактарын айтыңар. Аңғылаан кылыг сөстериниң морфемниң сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелде *чүдек*, *билзек* деп сөстерни чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

Серт дәэш, будум адаанче көре қааптарымга, солагай талакы майыымда *чүдек* чоон шокар чылан ораажы берген чыдыр ийин. Ол-ла даш дег соок майыымдан эгелеп, чым-сырт дәэш, оорга-мойнумну чымырады қаапкаш, олчаан салбайн барган. Корткаш, көжүп калган

мен. Будумда ораажы берген чылан дылын караңнадып чыдыр. Карактары чивеш-даа дивес, шыгаап келген боо хараалы дег, кижиже чиге-ле көрүп алган чыдар чүве болду. Дискектерим кырынга холдарымны сыртандыр салып алгаш орган кижи мен, ол хевээр **шимчеведим**. **Шимчээр** болзумза, чылан шаптар чадавас деп эндөвээн боор мен. Эллээн болганды, майыымда дириг, чииртим **билзек** чылбыраш, соолаш дээн соонда, ам-на сывырлып чоруп кагды. Базым чедер-четпес ырап чорда, тура-ла халыдым. Дыка-ла ырадыр шурай берген чораан мен. Ам харын авайлап. Ол душта өөрүм бо-ла келдилер...

Эң улуувус черле шымбай эр.

— Ацаа дегбенцер, оолдар. Бо эживисти канчап шакпаан-дыр, бис база ацаа дегбээлицер — дидир...

Ол хүн дендии улуг балык туткан мен. Ону черле утпас мен ийин. (*O. Түң-оол*)

Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези

Болуушкун наклонениезиниң иштики үелери:

Шагда эрткен үеде кылыг сөзү чугааның *оранчок мурнунда* болган кылдыныгны илередир.

Чоокта эрткен үеде кылыг сөзү чугааның *мурнуу чарыында* болган кылдыныгны илередир.

Барымдаалыг эрткен үеде кылыг сөзү кылдыныг болган дугайында *түңнелди* азы *өске кижиниң* чугаа-зын *барымдаага* даянып алгаш медээлээр.

Бадыткаалыг эрткен үеде кылыг сөзү кылдыныгның *ылап болганын* бадыткаар.

Эрткен-амгы үеде кылыг сөзү чугааның *мурнунда-ла* *эгелээш*, *ам-даа* *цргүлчүлөп турарын* илередир.

Эрткен үелерниң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтырыны	Чижээ
Чоокта эрткен үе	- <i>ды</i> , - <i>ди</i> , - <i>ду</i> , - <i>дү</i> , - <i>ты</i> , - <i>ти</i> , - <i>ту</i> , - <i>ти</i>	чүнү кылды? канчалды?	<i>Солун бодал ба-</i> <i>жымга кире дүштү.</i>
Шагда эрткен үе	- <i>ган</i> , - <i>ген</i> , - <i>кан</i> , - <i>кен</i>	чүнү кылган? канчалган?	<i>Бичи када сүггүр</i> <i>чаашкын куда</i> <i>каапкан.</i>
Барым- даалыг эрткен үе	- <i>п-тыр</i> , - <i>ып-</i> <i>тыр</i>	чүнү кылып- тыр? канчап- тыр?	<i>Хүн ажа берип-тир.</i>
Бадыткал- дыг эрткен үе	- <i>чиk</i> , - <i>жык</i> (варианты- лары)	чүнү кылчык? канчалчык?	<i>Тайгага дыка-ла эки</i> <i>дыштанып чоржук</i> <i>бис.</i>
Эрткен- амгы үе	- <i>бышаан</i> (варианты- лары)	чүнү кылбышаан?	<i>Дунмам ам-</i> <i>даа дааштын</i> <i>ойнавышаан.</i>

248. «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган материалды кичээнгейлиг номчунар. Кайы үениң кылыг сөзү бо материалды белеткәэринге таарымчалыг болғанын тайылбырлаңар, чижектер биле бадыткаңар. Хөй сектор салған сөстерни чогуур үжүктерин салбышаан, ушта бижиңер, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

ТИГПИ-ниң аныяк эртемде...ер чөвүлели бүгү дөлөгейниң уруглар камгалалының хүнүн таварыштыр «Уруглар болгаш эртем» деп солун акцияны эр...ирген.

Акцияның киржикичилери оюн хевиринге эртем-бile таныжып, соң сорулгаларын билип алга...ар. Оон аңгыда уруглар институ...уң төөгүзү болғаш ында ажылдан тураар эртемденнерниң ажылын сонуургаан. «Тергиин угаа...ыг» деп интеллектуалдыг викторинага шупту иде...ейлиг киришкен, чаштар айтырыгларга шын харыыларны тыпкан. Улаштыр ад-иелер биле уруглар «Эртем чаштарның

көрүжү-бile» деп айтыры...а харыылааннар. Уругларның харыылары эртеденнерни бодандырып, боттарының ажыл-чорудулгазын өске талазындан көөр арганы тургускан.

Байырлал чурук мөөрейи-бile доозулган⁴. Чаштар өңүг карандаштар-бile боттарының күзелдерин, сорулгalarын, хуулгаазы...ыг бодалдарын чураан⁴.

Акцияның шупту киржикичилеринге институттун профэвилел организациязы чигирзиг белектерни тывыскан.

(M. Конгул-оол)

249. Номчуңар. Эрткен үениң кылыг сөстерин ушта бижәеш, хевириң тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар. Аңгылаан кылыг сөстеринин вид хевириң тыпкаш, морфемнig сайгарылгазын кылыңар.

Үш харлыг турумда, ачам мени эң-не баштай аът чанынга эдертип келгеш, мынча дәэн: «Эзенгиге чедер болзуңза, экер-эрес ёзулуғ эр болғаның ол». Эзенгиге холум чедирипкен мен. Ачамның күштүг холдары агаарже мени көдүрүптерге, эзерге олурұпқанымны сакты-дыр мен. Оон бәэр хөй-ле чылдар эрткен, а ачамның мени эң баштай олуртупкан эзери эң-не үнелиг белек бооп артып калган. Аът мунар чеже-чеже эрес-диidim эрлер ону әдилевәэн дәэр. Ол әзерни шеригниң аъттарынга-даа урдуңгулаан*. Ол ам мәзии. (Ц. Жимбиеев)

Эрткен үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири

Чоокта эрткен үениң кылыг сөстеринден аңгыда, эрткен үениң кылыг сөстери арыннарга, саннарга *мен, сен, бис, силер* деп арын көргүзүкчүлеринин дузазы-бile өскерлир.

Шагда эрткен үеде кылыг сөзүнүң өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңғыстың саны		
1 арын	көр=ген мен	көр=бә=эн мен
2 арын	көр=ген сен	көр=бә=эн сен
3 арын	көр=ген	көр=бә=эн
Хәйнүң саны		
1 арын	көрген бис	көр=бә=эн бис
2 арын	көрген силер	көр=бә=эн силер
3 арын	көрген (нер)	көр=бә=эн(нер)

Тайылбыр. Барымдаалыг эрткен үе, бадыткаалдыг эрткен үе, эрткен амғы үе хевиринде кылыг сөстері база *мен*, *сен*, *бис*, *силер* деп арын көргүзүкчүлериниң дузазы-бile өскерлири.

Чоокта эрткен үеде кылыг сөзүнүң өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңғыстың саны		
1 арын	көр=дү=m	көр=бе=ди=m
2 арын	көр=дү=n	көр=бе=ди=n
3 арын	көр=дү	көр=бе=ди
Хәйнүң саны		
1 арын	көрдүвүс	көр=бе=ди=вис
2 арын	көрдүңер	көр=бе=ди=ңер
3 арын	көрдү (лер)	көр=бе=ди(лер)

250. Бердинген кылыг сөстерин шагда болгаш чоокта эрткен үе хевирилеринге салгаш, арыннарга, саннарга өскерткеш, кожумактарын шыйыңдар. Үн өскерлиишкіннерин тайылбыраңдар.

Кеттин-, дыра-, чорут-, аргы-.

 251. Номчуңар. Болуушкуннарның кайы үеде болуп турарын тодарадыңар. Кылыш сөстериниң үе, арын, сан кожумактарын адаңар. Чамдык сөстерни чүге шын эвес адап турарыл, чылдагаанын тайылбырланар.

— Дүүн даай-аваң сугдан кел чыткаш, аптобуусчे кирип чадап чыдып берген мен де даан, харалаан, бо кончуг ыяш-даш дег апарган буттар ээлбейн чыдып берген. Тепкиижи база бедик болган аптобуус-тур ийин, кулугуруң. Бир чаражы кончуг уруг мээн холдарымдан көдүре тыртып, кииржип кааш, мурнумга олуруп алды де. «Четтирдим, кызым» — дээш, таптыг топтап көрүп, эскерип олуарарымга, кыс боор бе, оол уруг болган дивес сен бе. Харын, черле холдарының сииреш, күштүүн магадаан кижи мен. Бажының дүгүн эктин ажыр естүүрүп алган, мойнунда каш кაът узун-чолдак кыңгырткайнып тураг илчирбелер суп алган, бичии хава ыт олчаан чүве дийин, холдарында билектээштер база суп алган де — деп, кырган-авам хөөреди.

— Мода ынчап барган чүве-дир ийин, авай. Оолдар бажының дүгүн узадыр өстүрүп аар апарған — дидим.

— Харын, шаанды эр улус кежегелиг болур чuve, чамдык оолдарның кежегези уругларның чажындан оран-чок чоон суг болгулаар болгай.

— Ам канчалза эки ирги, авай, эр кижи кандыг боор ужурлуг чүвөл?

— Шаанды болза эр кижи тайга-таскыл кезиир, аң-наар-меннээр, хову-шөлгө буга казып, тараа тарыыр — олут орбас боор. Эр кижи маажым аажы-чаңыг боор, кевин-херекчөк черге хөй чүве чугаалап чорбас боор. «Кай-гал эрниң караа оттуг» дээр, эртежик турар, орай дүне удуур — сергек боор. Өг-булениң быжыг даянгызыжы

боор. Дүүнгү ол узун чаштыг чувениң чаражы кончуг чүве чорду, дузааргак. Ындыг болза, эки-дир ийин але.

(Л. Ооржак)

1. Кырган-аваның чугаалааны «чараш» деп сөс кандыг уткаларда ажыглаттынган-дыр, чижектер-бile бадыткаңар. 2. Бо шагның эр кижици кандыг болур ужурлугул деп айтырыгга боттарыңар харыыдан бериңер.

252. Номчуңар. Тоолдуң утказын дамчыдарынга болуушкун наклонениесиниң эрткен үезиниң кайы хевири эң таарымчалыг болуп турарын тодарадыңар, кожумактарын айтыңар. Вид хевиринде, болбас хевирде кылышыг сөстерин ушта бижээш, оларның кожумактарын шыйыңар, видтиң хевирин тодарадыңар.

Бир элчиғенниг тараачын чурттап чоруп-тур эвеспе. Демгизи чыл-чылы-бile дээрбеже шоодайлар дажыглаар, могап-шылаарын-даа билбес, мындыг чүвөң иргин. Хөөкүй кырып, суларап келгеш, биеәги дег ажылдалп шыдавастай берип-тир.

Ээзи ону ам чемгерген херээ чок деп бодай берген. Элчиғен чувениң шии баксыраанын эскериликкеш, Бремен хоорайже дезивиткен. Шоолуг ыравайн чорааш, орукка аңчы ытка ужуражы берип-тир: ол ыт дылын уштуп алган, эгииштээн чыткан, маңнаар дээш турупкан хевирлиг.

— Чандыр-Шелбес, канчап эгииштеп чыдарың ол? — деп, элчиғен айтырып-тыр.

— Уй-оо, кырып баксырааш, аңнап шыдавас апардым, ээм мени өлүрер деп боданы бээрge, дезивиттим. Ам канчап чем тып чиир кижи боор мен? — деп, оозу харыылап-тыр.

— Мен Бременче бар чыдыр мен, аңаа баргаш, кудумчу хөгжүмчүзү болур деп бодап алдым, кады чоруптаалам, сен база хөгжүмчү бол. Мен лютняга* ойнаар мен, сен шаң* кагар сен — деп, элчиғени ытка чугаалап-тыр.

(Гrimm алышикылар)

1. Үзүндүнү кайы тоолдан алган-дыр, адын тодарадыңар. Тоолду улаштыр чугаалаңар. 2. Тываның хөгжүм-шии театрынга бо тоолду ыры-самныг шии кылдыр тургускаш, ойнаанын көргөн болзуңарза, шинини тургускан болгаш ону ойнаан артистер дугайында кыска дыңнадыглардан белеткәэш, эштериңерге номчуп бериңер. Интернет четкизинден бо дугайында медәени тып ап болурун утпаңар.

§ 33. Болуушкун наклонениезиниң амғы үези

253. Номчуңар. Домактардан кылыг сөстерин үе айы-бile ушта бижәэш, айтырыгларын салгаш, арын, санын тодарадыңар. Сөөлгү домакта бижик демдектерин тайылбырлаңар. Эвфемизм кирген домакты тывыңар, ойзу адаан сөстерни улаштыр чып бижинер.

Ынчаарда Улуг-Хем улгаткаш, чамдық черлерге, шынап-ла, эриин ажа берген. Ында-мында тын харанып эжинген аң-менди бо-ла көрүп болур апарған. Улустан ачылап алганым хемеге олурупкаш, эжиндирип чоруптум. Школачы шаанды номчуп чоруп турганың Мазай ашакты сактып ор сен бе, оол? Ооң-бile дөмей, барык-ла кара олчаан чоруп турдувус. Мен безин дыка хөй койгунтоолайларны, элик-хүлбүстөрни төрепчилип-даа, чүдүрүп-даа үндүрүп каап-ла чор мен. Ынчап чоруп орумда, дөө-ле, шала өрүлдүр, улуг кара чүве менче чуткүдүп чоруп ор.

— Ээй, Хөөрәә! Сенче «кызыл-бут» аалчы бар чор, көрем. Бодуң-на билип көр, өршээзин! — дишкеш, ол-бо өөрүм сестип, оякталып эгеледилер. Шынап-ла, топтап көре бәэримге, мажаалай деп «кызыл-бут» чоруп олур ийин моң. (*M. Өлчей-оол*)

Болуушкун наклонениезиниң амғы үелери:

Тодаргай амғы үеде кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүнде боттаныр кылдыныгны илередир.

Тодаргай эвес амғы үеде кылыг сөзү доктаамал болуп турар кылдыныгны илередир.

Бадыткалдыг амғы үеде кылыг сөзү чугаа өйүнде боттанып турар кылдыныгны кандыг-бир бадыткал-барымдаага үндезилеп илередир.

Амғы үениң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтырмы	Чижээ
Тодаргай амғы үе	-ы(п) + тур, чор, олур, чыт	чүнү кылып тур? канчап тур?	Акым менче хөглүү кончуг көрүп олур.
Тодаргай эвес амғы үе	-ы(п) + турап, чоруур, олурап, чыдар	чүнү кылып турап? канчап турап?	Авам удуп чыдар.
Бадыт- калдыг амғы үе	-а(й) + -дыр, -дир, -дур, -дүр	канчалы- дыр?	Даштын кижи шишээргей-дир.

254. Кызыра бижиир эдертиг. Номчуңар. Сөзүглелден болуушкун наклонениесинин амғы үезинде турар кылыг сөстерин ушта бижээш, хевирин тодарадыңар. Кавычка демдекти ажыглаанын тайылбырлаңар.

Хой кадарып чорааш, бир даш кырынга олура, черже көре бәэrimге, бичии кымысқаяктар далажып турлар. Хензиг, шивегей-даа сыңмас хире тар үңгүрден үнүп-кирип турлар ийин моң⁴.

«Ага, бо ховуда кымысқаяктар кайын, чүнү дажыглап турар эвес» дәэш, көрүп эгеледим.

Топтап көрүп-ле олуарымга, үңгүрүнүң² иштинден өл довурак үндуруп турлар⁴. Хензиг аксынга өй довуракты ызырып эккелгеш, душкан-на черже октавас, үңгүр аксын

долгандыр мортук^{*} болур кылдыр чазыылдыг⁶ төп турар чүве-дир.

Ам-на билдине бээди. Аттыг халапка таварышкан амытаннар-дыр мооңар! Бо дүне чаашкын чагган болбас ийикпе. Бо үңгүрже суг кирип, аксын үреп, иштин өттүрүп, ажы-төлүн оскунган чадавас боор.

Чамдык үңгүрлерниң мортуу* шору бедий бергилээн. А оларның шаа-бile ынча довуракты үндүреринге чеже күш үндүрерин бодап кээрге, талыгыр. Үңгүр аксын долгандыр деңней мортуктап турары база-ла уткалыг: бичии чаашкын суу үңгүрже кирбезин билип кылган хире. (*C. Сарыг-оол*)

255. Домактарны номчуңар. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстерин бөлүктөргө ушта бижинер: 1. Тодаргай амгы үеде кылыг сөстери; 2. Тодаргай эвес амгы үеде кылыг сөстери. Ye хевиринде кылыг сөстериниң уткаларының аразында ылгалын тайылбырлацар.

1. Шак ол хөглүг ирейни ам-даа сактып чоруур-дур мен. 2. Оон буурулзумаар бажы, кезээде-ле шоваа көстүр кара-кара карактары, арай өлерерип чоруур тарамык салдары, узун болгаш күдер мага-боду сагыжымда ол-ла хөвээр чуруттунуп чоруур⁴. 3. Аяланга дем-не секпереди куткаш, салып кааны сүттүг сарыг шайын каш улаштыр пактай кагылапкаш, кезек боданып олур. 4. Өскелериниң карактары база төдүзү-ле менде кадалып турлар⁴. 5. Шаанда бистин тыва өгбелеривис чогум-на ынчангаштың шайны онзалап хүндүлээр, оон-бile чугааны ажыдар чораандыр деп ам кээп хандыр бодап чоруур-дур мен.

(*M. Өлчей-оол*)

Сөөлгү домактың утказын канчаар билип алганыңарны тайылбырлацар. Өгбелеривистиң бо чаагай чаңчылы бөгүнгү хүнде сагыттынып турар бе, ацаа хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

256. Номчааш, сөөлгү домакта айтырыгга харыылаңар. Кандыг чурумалдар силерге харынын тодарадырынга дузалады, делгеренгей тайылбырдан бериңер. Бадыткалдыг амгы уеде кылыг сөстерин тыпкаш, тургустунган аргазын айтыңар.

Чанып келген күштар ырлажы-дыр. Чанагаш куу арга-эзим, делгем шынаа¹ чулук тыртып секперей-дир.

Аккыр¹ негей тонун кеткен бүгү бойдус дери төктүп, изиргенгеш, шак ол хевин солуй кетти. Дамырактар хөглүг ағып, тааланчыг аян ырын борбаңнадыр бадыра-дыр.

Саазындан кылып алган хемелерин чаштар омак чарыштырып, сугга салыр. Эштип салдаан хемелерин өөрүш күлүг үдей көрүп, бичии капитаннар чазык хүлүмзүрүүр. Чылдың кайы үези-дир, өңнүктөрим? (A. Шоюн)

Амгы үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири

Амгы үениң кылыг сөстери арыннарга болгаш саннарга **мен, сен, бис, силер** деп **арын көргүзүкчүлөринин** дузазы-бile өскерлир.

Тодаргай амгы үе

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	ажыл=да=п тур мен	ажылда=вайн тур мен
2 арын	ажыл=да=п тур сен	ажылда=вайн тур сен
3 арын	ажыл=дап тур	ажылда=вайн тур
Хәйнүң саны		
1 арын	ажылдап тур бис	ажылдавайн тур бис
2 арын	ажылдап тур силер	ажылдавайн тур силер
3 арын	ажылдап тур (лар)	ажылдавайн тур (лар)

257. Бердинген кылыг сөстеринден амғы үе хевирлерин тургускаш, олар-бile домактардан чогаадынар. Тұргустунган кылыг сөстериниң арын, санын айтыңдар.

Әштирип, саарар, тудар, шураар, сонуургаар, дәгеленир, бадырапар.

§ 34. Болуушқун наклонениезинин келир үези

258. Номчуңдар. Чугаа өйүнүң соонда болуп турар кылдыныг илереткен кылыг сөстерин тыпкаш, харылаар айтырыгларын, үезин тодарадынар.

Чинге-тараа — чылышта ынак, кандаашкынга шыдамыккай культура. Чинге-тарааның чылышта негелдези чаын тарысыр кызыл-тас, сула, арбайдан артык. Чинге-тараа часкы кандаашкын үезинде бодунуң өзүлдезин оожургадып, када бәэр, а чайғы чаттар үезинде катап хөлчок өзүп әгеләэр.

Чинге-тараа хөрзүнге негелделиг үнүш. Ол кара хөрзүнге, кур* болгаш куруккан* черлерге эки өзер.

(А. Ф. Аханянова)

Амғы келир үеде кылыш сөзу чугааның соонда болур кылдыныгны, үргүлчү бооп турар, доктаамал кылдыныгларны илередир.

Болгалак келир үеде кылыш сөзу боттаныр чыгаан кылдыныгны илередир.

Болгу дег үеде кылыш сөзу келир үеде бооп болур хире кылдыныгны илередир.

Келир үениң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтырыны	Чижээ
Амгы келир үе	-ар, -ер, -ыр, -ир, -ур, -үр	чүнү кылыр? канчаар?	Уруг чечектер тары=ыр.
Болгалак келир үе	-галак, -гелек- калақ, -кеleк	чүнү кылгалак? канчалгалак?	Хүн үн=гелек.
Болгу дег келир үе	-ғы, -ги, -ғу, -ғү, -кы, -ки, ку, кү + дег	чүнү кылғы дег? канчалғы дег?	Бүргөп келди, иаъс чаг=ғы дег.

259. Номчуңар. Келир үениң кылыг сөстеринче айтырынын салбышаан, ушта бижицер. Оларның хевириин тодарадыңар, илередип турар утказын тайылбыраңаңар.

Кыдаттың Синьцзян можузунда Алды, Чеди-Ханас, Бора-Тал деп черлерде көк-мончактар деп улус чурттап турар. Оларны тус черниң чурттакчыларының адаары ындыг. Чогум боттары «тывалар бис» дижир улус. Сагыш-сеткили ажық, бөдүүн чон-дур. Аңнап, балыктап, чер ажылы кылып, мал-маган-бile халбактанчып чоруур, бистен улуг ылгалыр чүвези чок. Ынчалза-даа ылгал бар. Кыдаттар-бile дөмей альш-чем чиир, ногаа аймаан чемге хөй ажыглаар. Хойну казах ёзу-бile ханын төп, аайлаар. Ындыг-даа болза оваа дагыырда, хойну тыва дурум-бile өзээр улус-тур. Оран-савазын дерииринде казах салдар бар. Черде, ханаларда хөй янзы каас хевистер шиметтинген. Ыры-шоорга-даа кончуг ынак чон болду. Келген аалчыны ыяап-ла ырладыр. Боттары черле ырлаарынга төрүмелиндөн салым-чаяанныг болур улус-тур. (*Б.-Б. Тараачы*)

Моол тываларының дугайында чүнү билир силер, олар Моолдуң кайы сумуларында чурттап тураңы? Номчаан, дыңнаан материалдарындардан, интернет четкизинден оларның дылы, ёзу-чанчылдарының дугайында кыска дыңнадыглардан кылыңар.

Келир үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири

Келир үениң кылыг сөстери арыннарга болгаш саннарга *мен, сен, бис, силер* деп *арын көргүзүк-чүлериниң* дузазы-бile өскерлир.

Амгы келир үе

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	чуру=ур мен	чуру=вас мен
2 арын	чуру=ур сен	чуру=вас сен
3 арын	чуру=ур	чуру=вас
Хәйнүң саны		
1 арын	чуру=ур бис	чуру=вас бис
2 арын	чуру=ур силер	чуру=вас силер
3 арын	чуру=ур (лар)	чуру=вас (тар)

260. Диктант. Сөзүглелдин адаанда бердинген кылыг сөстерин ажыглап, хөй сектер орнунга домактарның утказынга тааржыр кылыг сөстерин киир бижинер.

Кинолог* мергежилдиг ишчилер кады ажылдан турар өңүктөринге кончуг ынак. Чүгле дириг амытаннарга ынак, оларны ..., сагыш човангыр кижилир ыттарны ис ..., частыр, наркотиктиг будумелдер ..., ис чок читкен кижилирни ... кылдыр .... Үттар ээзинге «хұндұлұғ дыштанылгаже» үнгүже чедир төңчү чок шынчы болуп.... «Кандыг-даа ытты кижи бодунга ... , ону чажындан тұра азырап өстүрери күзенчиг» — деп, кинологтар .... Кинолог кижи кады ажылдан турар ыды-бile бот-боттарының аразында кымга-даа көзүлбес харылзаалығ

булур. Ыттарны истекчи кылдыр өөредирде, тускай аргалар херек. Ытты ажылдаарынга белен кылдыр бир чыл дургузунда . . . (Ш. Ховалыг)

Киирер кылыг сөстери: истээр, кээргээр, ижиктирип алырда, дилээр, артып каар, тывар, өөредир, чугаалаар, өөредип шыдаар.

261. Скобка иштинде кылыг сөстерин болгалак үе хевиринге салгаш, домактарны шын эде тургузунар. Үн өскерлиишкиннерин болгаш сөстерниң шын бижилгезин тайылбырлаңаар.

Хар (эриир дей берген). Хұн (унер дей берген). Шончалайлар (частыр дей берген).

262. Номчуңаар. Тывызыкты тургузарынга кайы үеде кылыг сөстерин ажыглаары таарымчалыг болғанын тодарадыңаар. Тывызыктың харызызын тывыңаар, тыва улустуң аас чогаалынга өөренгениң тывызыктардан бо тывызыктың ылгалын тайылбырлаңаар.

Өгбелеривистин үе-дүптен чаглактаныр чери-дир. Хұндұс боорга, кыры ажық — дәр көстүр. Дүне боорга, ону дуглаар, дыдық черден түмен сылдыс карак базып, оюн әрәер. Аай-дедир көжерде-ле, амыр чүве, чазып, эптәәш, үйдүргештиң чоруптар. (А. Шоюн)

§ 35. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези

 263. Ч. Кара-Құскениң «Амыдырап өөрениилем!» деп шүлүүнден одуругларны номчуңаар, шүлүктүң утказын тайылбырлаңаар.

Эртем-билиг, мергежил дег
Эки чүве тураг эвес,
Эчизинге чедер дәэштиң,
Эрте дәэрө өөрениилем:

Өөрлерим,
Өөрениилем!
Санап-түңеп, кадып-казып,
Саннар бодап өөрениилем.
Чуруп, шыйып, даарап, септеп —
Шуптузун-на өөрениилем:
Өөрлерим,
Өөрениилем!

Адалгалыг домакты тыпкаш, ында бижик демдектерин салганын тайылбырлацар.

Дужаал наклонениези **дужаал**, **дилег** азы **күзел** уткалыг кылдыныгны илередир: *удуүйн*, *уду*, *удузун*; *удуулу(ңар)*, *удуңар*, *удузун(нар)*.

Дужаал наклонениезинин ҹаңғыстың санының ийиги арны тускай кожумак чок болгаш кылыг сөзүнүң дөзүнге дүгжүр: *бар-*, *чор-*, *маңна-*.

Дужаал наклонениезинин кожумактары

Арыннар	Чаңғыстың саны	Хөйнүң саны
1 арын	-айн, -әйн, -ыйн, -ийн, -үйн, -үйн	- <i>(а)алы(ңар)</i> , - <i>(ә)эли(ңер-)</i> - <i>(ы)ылы(ңар)</i> , - <i>(и)или(ңер-)</i> - <i>(ү)улу(ңар)</i> , - <i>(ү)үлүү(ңер-)</i>
2 арын		- <i>ыңар</i> , - <i>ңер</i> , - <i>уңар</i> , - <i>үңер</i>
3 арын	-зын, -зин, -зун, -зүн -сын, -син, -сун, -сүн	- <i>зын(нар)</i> , - <i>зин(нер)</i> , - <i>зун(нар)</i> , - <i>зүн(нер)</i> - <i>сын(нар)</i> , - <i>син(нер)</i> , - <i>сун(нар)</i> , - <i>сүн(нер)</i>

264. Дужаал наклонениезинде кылыг сөстерин чогуур кежигүннер кылдыр шыйыңар, арнын, санын тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар. Кайы кожумактар күзелди, а кайыллары дужаал илередип туарын тодарадыңар.

— Ында дыт дөзүнде одаг бар. Үнүп чыдар кара сугдаа бар чер, аңаа хонар бис. Эртежик барып оттуулар чээргендөн чынып тур. Мен удавас чеде бээр мен, мында үңгүрлөр бар, аңаа онгуулар кылып кааш келийн, эртенгий одарда барып манаар бис.

Акым хүн ажа бергенде кээп, от сала каапкаш:

— Чая, хола пашка сугдан эккеп, ожукка тивит, мен бир тарбагандан союптайн — диди. (С. Сарыг-оол)

Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениесинге өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	даара=н=ыйн	даара=н=ма=айн
2 арын	даара=н	даара=н=ма
3 арын	даара=н=зын	даара=н=ма=зын
Хәйнүң саны		
1 арын	даара=н=ыылы(ңар)	даара=н=маа=лы(ңар)
2 арын	даара=н=ыңар	дааран=ма=ңар
3 арын	дааран=зын(нар)	дааран=ма=зын(нар)

265. Номчуңар. Чугааның хевириң тодарадыңар, аңаа салыр бижик демдектөриң тайылбырлаңар. Дужаал наклонениесинде кылыг сөстериниң кандыг арын, санда турарын айтыңар. Болуушкун наклонениесиниң үе хевириңде кылыг сөстерин бөлүктөй ушта бижээш, арнын, санын тодарадыңар.

— Силер амдызызында удуп алган болзуңарза, эжим старшина. Даң хаяязында оттурууптар мен.

— Уйгу дугайында чоор сен, Осянина. Бир эвес фрицтерни аксым аазадып алгаш, эрттирип алган болзумза, меңэ мөңгеде уйгу ол деп билир апаар.

— А олар база бо өйде удуп чыдарлар боор, Федот Евграфыч.

- Удуп?
- Ийе. Ол база кижилер ышкаждыл.
- Ийет, олар база-ла кижилер болгай дээрзинге хамаарыштыр мен бодавайн барган-дыр мен. Чиге-ле сагындырдың: дыштаныр ужурлуг. Сен база барып дыштанып ал, Рита. Бар че.

Рита ол-ла черинге, Лиза Бричкинаның салбагар будук дөжеп кааны турушка чыдыпкан. Даң хаяазынга чедир удумзурап алыр бодаан — шиг кынны берип-тир. Старшина шинелиндөн тырта бәэрge, отту чаштап келген.

- Чүү болду?
- Оожум! Дыңнай-дыр сен бе?
- Күштар алгыржып тур.
- Саасканнар! Ак-быгыннар мыжыражы-дыр. Ынчангаш бир-ле чүве шимчеп чоруп орар-дыр, оларны дүвүредип аан. Хөдөлдир, Осянина, дайынчыларны тургус. Маң-бile! Чаштынып чор, бүк дивес эвеспe! (*Б. Васильев*)

266. Немелде онаалталыг эдертиг. Номчааш, диалог хевиринде эдертигни бижицер. Сөөлгү ийи домакты кежигүннеге сайгарыңа. Диалогтун тургустунарынга қайы наклонениениң кандыг хевиринде кылыг сөстери хөй ажыглаттынганын, ооң чылдагаанын тайылбырлаңа.

- Дедир баар орукуту сактып тур сен бе?
- Ийе, эжим старшина.
- Көр: фрицтерниң солагай талазында хадылыг арыг чоруткан. Ону эрткеш, аяңнап, хөл эрии-бile чоруур сен.
- Силерниң кургаг будук чыып турган черицер бе?
- Эр хей-дир сен, уруг! Оон сепче углаар сен. Дорт, ынчалзыңца аспас сен.
- Ийе, билир мен...
- Адыр, Лизавета, далашпа. Кол чүве — тулаа, билдиң бе? Сүзүп эртер кежиг кызаа, он-солагай талаже

чандыр басса-ла — чиндиңнээш. Демдектей көрүп алыр чүвең — хадың. Ол хадыңдан дорт-ла ортулукта турар ийи хадыже углаар.

— Ындыг-дыр.

— Орта бичии тура дүжер сен, дораан кирбе. Ортулукчугаштан өртең төжекче шиглээр сен, мээн чиндиңнээшче мөйт кылынган черим аан. Дорт-ла олче шигле: ол эки көстүр чүве.

— Ындыг-дыр.

— Кирьяновага байдалды илеткээр сен. Бис борта фрицтерни кезек када дескиндир төөредир бис, ынчалзадаа үр тудуп шыдавас бис дээрзин бодуң билир сен. Ланчың, чүктешкиң, дүрүп каан тонун — шуптузун каавыт. Чииктенгеш, ыдывыт. (*Б. Васильев*)

267. Бердинген кылыг сөстерин дужаал наклонениезиниң 3-куарнынга тургузуңар, сөстерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Бус-, бас-, кас-, кес-, тургус-, чоргус-, кывыс-.

268. Шүлүктен үзүндүнү номчуңар. Шүлүктүң утказын дамчыдарынга кандыг хевирде кылыг сөстери авторга таарымчалыг болганын тодарадып, тайылбырын бериндер.

Тергиин солун чүве-дир дээш,
Телевизор дендии көрбе.
Дендеди бээр болзуңза-ла,
Тений бээр сен, аарый бээр сен:
Телевизор
Дендии көрбе!

Кижизидиг өөредиг чок
Киноларны база көрбе.
Омак-сергек, кадык боор дээш,

Олутпайың дораан соксат:
Телевизор
Дендии көрбе! (*Ч. Кара-Күске*)

§ 36. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези

269. Шұлұқтуң номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Шұлұкте кирген чагыг-сүмени илередириңге авторга қандыг кылыг сөстері таарымчалыг болғанын тодарадыңар. Кылыг сөстеринче айтырыгдан салғаш, арнын, санын тодарадыңар. Кавычкаларны чүгө херегләэниң тайылбырылаңар.

«Эртөн эрте турған кижи,
Эзерлиг аytt олчалыг боор».
Хәйнү кылыш бодазыңза,
Хөлүн эрттири удувайн көр.

«Улуг уйгу ботка халдаар» —
Улус-чоннуң угаадыы бо.
Уйгу хавы болур болза,
Уржуктүг-ла, бачыттыг-ла.

Үргүлчү-ле удуур болза,
Үүле-херек черле бүтпес:
Ажыл кылыш арга-шинек
Аартап калыш, арлып калыш. (*Ч. Кара-Күске*)

Даар наклонение ёске бир кылыг сөзүнүң кылдынының боттанырынга әргежок чугула кылдыныгны азы кылдыныг боттандыраң күзелди, дилегни илередир болғаш **канчалза?** деп айтырыгга харыллаттынар:
Кара булат келзе, чаъс чаар.

Даар наклонениениң кылыг сөзү чааскаан чо-рааш, кылдыныг боттандырап дәэн күзелди илере-дир: *Делегейни эргизе.*

Даар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүнге **-даа** деп артынчы немежир азы ооң мурнунга **-даа** деп артынчылыг сөс турар болза, ону даар наклонениениң чөрүлдәэ хевири дәэр, чуге дәэрge ооң кылдынынга өске кылыг сөзүнүң кылдыныы чөрүштүр боттаныр (азы боттанмас): *Кыш дүшсе-даа, чылыг хевээр.*

Даар наклонениениң кожумактары

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйнүң саны
1 арын	-зымза, -зимзе, -зумза, зүмзе, -сымза, -симзе, -сүмза, -сүмзе	-зывысса, -зивиссе, -зувусса, -зүвүссе, -сывысса, -сивиссе, -сувусса, -сүвүссе
2 арын	зыңза, -зиңзе, -зуңза, -зүңзе, -сыңза, -сиңзе, -суңза, -сүңзе	-зыңарза, -зиңерзе, -зуңарза, -зүңерзе, -сыңарза, -сиңерзе, -суңарза, -сүңерзе
3 арын	-за, -зе, -са, -се	-за, -зе, -са, -се

270. Даар наклонениениң кылыг сөстерин арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскертип бижиңер, наклонение кожумактарын шыйыңдар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйнүң саны
1 арын	Мен душ сумза	Бис душ сувусса
2 арын	Сен ...	Силер ...
3 арын	Ол ...	Олар ...
1 арын	Мен кеттинзимзе	Бис кеттинзивиссе
2 арын	Сен ...	Силер ...
3 арын.	Ол ...	Олар ...

271. Номчуңар. Даар наклонение хевиринде кылыш сөстерин, оларның домакта кандыг көжигүн болуп чоруурун тодарадыңар. Улегер домактарның уткаларын тайылбырлаңар. Тывызыктың харызызын тывынар.

Бак келзе, туттунма, эки келзе, салдынма.

Улуг хову чытса-даа, оъду-сигени чок,
Улуг чаа турза-даа, ханы-чини чок.

Баштак-даа болза
Баштыг, уштуг.

272. Нарын домактың бергі кезээнің сөглекчизи даар наклонение хевиринде қылығ сөзү-бile илереттинген турар қылдыр домактарны чедир тургузунар.

1. ..., улуг үер болур. 2) ..., ногаалар хөй үнэр. 3) ..., дээди өөрдилгэ черинче кирери белен. 4) ... , кат дөмей-ле хөй үнген.

273. Домактарны номчааш, даар наклонение хевиринде кылғы сөстери кандыгүтка илередип турарын тодарадыңар.

1. Сан-чурагай сөс дег чечен-мерген эвес-даа бол, кижиғе база-ла хөйнү чугаалап бээр шынарлыг чүве болгай.
2. Мацаа найыралдыг ийи капитан дугайында чугаалавас болза, эскадроннуң дайынчы чорудулгаларының дугайында чугаа кезик-чамдык болур. 3. Улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң пулеметчуларын, старшина Куулар Дажы-Серенниң автоматчиктерин Сурмичиге арттырбаан чүве болза, эскадроннуң чидириглери канчаар-даа аажок улуг турар. 4. Чеже-даа күштүг болза, арга чокта арзыланы тиилеп шыдавас-ла болгай. (*M. Сундуй*)

274. Бердинген кылыг сөстерин даар наклонение хевиринге салгаш, шын бижилгезин тайылбырланар. Оларның иштиндөн ийи кылыг сөзүн шилип алгаш, арыннарга болгаш саннарга өскерткеш, домактардан чогаадыңар.

Ас-, эс-, кас-, кес-.

§ 37. Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези

275. Номчуңар. Шүлүктүң маадыры чүгө узун болуксааныл, чылдагааңын айтыңар. Шүлүктүң утказын тодаргай илередиинге кандыг хевирде кылыг сөстери таарымчалыг болганын тодарадыңар. Шүлүктүң кол бодалын боттарыңар сөзүңер-бile дамчыдып чугаалаңар.

Буурул туман тонну кеткен,
Булуттарны куржаныпкан,
Дээрже шымнып үне берген
Дендии узун болзумза мен:
Кайды-чуде өөрүмче
Ханы, быжыг найырал дээш
Далай, хемни, арга-дашты,
Тайга-сынны ажыр-кежир
Холум сунуп, байыр тудуп,
Хомудал чок чуртталгамны —
Өөрүшкүнүң хөглүг ырын
Өткүт, чидиг ырлап бээр мен.
Ада-чуртум чырык оруун
Аялгадан билгейлер аан.
Сорук киирер, сеткил ханар
Солун ырны ырлашкай аан.

(Э. Кечил-оол)

Чөпшээрел наклонениеси кылдыныгның боттанырынга чугаалап туар кижиниң чөпшээрешкенин, чөпсүнгенин азы бүзүрелдиин илередир болгаш **-гай**, **-гей**, **-кай**, **-кей** деп кожумактарның дузазы-бile тургустунар: *бергей*, *баргай*, *ойнаай*, *көргей*.

Кижи төлү каяа-даа чораай-ла.

Чөпшээрел наклонениеси **аан**, **-ла** деп артынчылар-бile кады хереглеттинип болур: *Кырган-аваңар дыштангай аан*, *шимээргешпенәр*. Даарта солун *кинодан көргей-ле бис*.

276. Чөпшээрел наклонениезиниң кылыг сөстерин арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскертеп бижицер, наклонение кожумактарының болгаш арын көргүзүкчүлериниң адаан шыйыңдар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйнүң саны
1 арын	даңғыраглаай мен	даңғыраглаай бис
2 арын	...	...
3 арын	...	...
1 арын	киргей мен	киргей бис
2 арын	...	...
3 арын	...	...

277. Чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөстерин ажыглавышаан, домактарны төндүруңар. Чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөстеринге кандыг артынчылар немежип болурун хайгаарал көргеш, оларның аразында кандыг ылгал барын тодарадыңар.

1. Кижи төлү каяа-даа ..., күштүң төлү каяа-даа ... .
2. Сонуургаар болзуңза, чайын Москваже ... 3. Частың чылыг хүннерин чаштар амырап ... 4. Бо айтырыгны сен эки ... 5. Бөгүн бажың иштин сен аайлар, угбаң ...
6. Дунманга хумуңну тутсуп бер, ол база чечектерни ... .

278. Чогаадыкчы ажыл. «Школаны доозупкаш, кым болур мен?» деп темага угаап боданышынын хевиринге бодалыңар, күзелиңдер илередиңер.

§ 38. Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези

Кызыгаарлаар наклонение өске кылыг сөзүнүң кылдынынын үе азы хемчээл талазы-бile кызыгаарлаар кылдыныгны илередир болгаш **-гыже, -гиже, -кыже, -киже** деп кожумактар дузазы-бile тургустунар: *Хүн ашкыже, дыка-ла хөй ажыл бүдүрүп алдывыс.*

Кызыгаарлаар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүнгө **чедир, дээр** деп эдеринчи сөөстер кады чоруп болур: *Оларның барааны көзүлбейн баргыже дээр, холум чайып туруп кагдым.* (Э.Д.)

279. Нарын домактың баштайгы сөглекчилери кызыгаарлаар наклонение хевиринге турар кылдыр домактарны чедир чогаадыңар. Иий домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Дээр аяс..., дыт адаанга чаглактанып олурдувус.
2. Тоорук быш..., ацаа дээп, элекке дүжүрүп болбас.
3. Авам ажылдан кел..., бажың иштин аштап алган турар ужурлуг бис.
4. Дунмам угаан кир..., мен ацаа үлегер болур ужурлуг мен.

280. Бердинген кылыг сөөстерин кызыгаарлаар наклонениениң чаңгыстың болгаш хөйнүң санынга арыннарга өскертип бижиндер. Немешкен кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. З сөс биле домактардан чогаадыңар.

Дорук-, ажылда-, кес-, хег-, чуг-, саг-, дайнан-, ээк-.

Кызыгаарлаар наклонениениң өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
1 арын	санагыжемче	сан=a=ва=aжемче
2 арын	санагыженче	сан=a=ва=aженче
3 арын	санагыже	сан=a=ва=a же
Хөйнүң саны		
1 арын	санагыжевисче	сан=a=ва=aжевисче
2 арын	санагыженәрже	сан=a=ва=aженәрже
3 арын	санагыже	сан=a=ва=a же

§ 39. Кылыг сөзүнүң хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары

Кылыг сөзу — дылда иий кол чугаа кезектериниң бирээзи. Ооң домакка кол-ла функциязы сөглекчи болур болгаш ол домакты тургузарының бир чугула аргазы болур.

Кылыг сөзүнүң наклонениелериниң аразында болуушкун наклонениези эң-не хереглеттингир болгаш хөй уткалыг. Янзы-бүрү чугаага ооң үелеринден шагда эрткен ўе, чоокта эрткен ўе, амғы-келир ўе, келир ўе хевирлери эң-не хөй ажыглаттынар.

Болуушкун наклонениелериниң ўе хевиринде кылыг сөстеринге артынчылар болгаш модальдыг сөстер немежирге, үелерниң кол уткаларынга немей чүүл-бүрү модальдыг уткалар немежир: *Силерниинг даарта хап чеде бээр мен, ыңар. (С.) Чемненирин-даа уттуukan ойнап чораан болгай aan bo.*

Ажыглаттынгырының талазы-бile дужаал наклонениеси ийиги черде туарар. Ооң онзагай талазы — кожумактарының хөй уткалыы (арын, санның уткаларын чаңгыс ол-ла кожумак илередир).

Дужаал наклонениеси **дилегни**, **дужаалды**, **албадалды**, **даалганы**, **чалалганы**, **хоругдалды** эвилен-ээлдек азы **шыңгызы** кылдыр илередир немелде аргаларлыг: **бараалам**, **чедирип көрем**, **көр даан**, **салып каайт**, **чугаалап берем** чәэ.

Чугаа этикединге — мендилежирде азы чарлып чоруурда — кызыгаарлаар наклонение хевиринде **үжурашкы же**, **көрциккү же** деп сөстер «*Байырлыг!*» деп **алғы домаа** уткалыг ажыглаттына бәэр.

281. Номчуңар. Наклонение хевиринде кылыг сөстерин айтыңар, олар сөзүглелдиң утказынга кандыг аян-шинчи кирип турарын тодарадыңар. Кылыг сөстериниң арын, санын айтыңар. Чугааның кандыг хевирде ажыглаттынганын тодараткаш, кандыг бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

- Кажан келир сiler?
- Сөстен чорудуптар мен.
- Манаар мен. Четтиклийн манаар мен. Мен сilerниң ол Тес-Хем деп чериңерни аажок көрүксээр-дир мен.
- Ажырбас! Шупту чүве мурнувуста, Сенден! А ам байырлыг! Ужурашкы же! Оглуңну эки өстүр! Ол кончуг улуг мөге кижи бооп өзүп келир.
- Шынап бे?
- Мен канчап чазар мен...
- Ынчаарга байырлыг! Ужурашкы же! — деп, Сенден чазык апарган байырлашкан. (*И. Иргит*)

282. Номчуңар. Сөзүглелди тургузарынга, ооң утказын дамчыдарынга кылыг сөзүнүң кандыг залог, вид хевирлери, кайы наклонение

хевирлери хөй ажыглаттынып турарын хайгаарал, тайылбырдан берицеер.

Ыяш кезикчилериниң чурттап турганы демир суугулуг бичии казанакка Калга-оол акый өөрүшкүлүү сүргей апарған, сө-ле хөөрөгилей-дир:

— Силерни амыраттым, эрлер! Хөй сүт көдүрүп эккелдим! Хырныңар-ла билир эвеспел! Бугажык! — деп баштай-ла мени кыйгырып дүжүрдү. — Мындаа сүт күдүп эккелгенивис үш литр банказын ап алгаш, саап көрем че!

Банкамны солагай холумга туткаш, он холум-бile инектиң эмииниң бир дошпузун шөйбелээриниң кырында олурумда, инек бүгү дурт-сыны-бile кырлаш-ла диди! Угаан-кудум-даа чок! Инектиң мээн кырымче барып ужары ол деп бодаан мен. Бир минниң кээримге, доо-ла шөлде тур мен. Банкамны ол-ла олурган черимде октапкан болдум. Өөрүмнүң мени кыжырып, амырап, каттыржып турарлары-даа кончуг.

— Ам Кошкар-оол шенеп көрзүн. Сен черле ужур бар боор сен, Кошкар! — дәэн Кошкарны көгүткен аянныг көргүрээш чоон үн дыңналды.

Кошкар база мен дег-ле хевир-бile инек адаанда барып олурупту-ла. База-ла саарының кыры чорда, инек, кончуг моома, бо кижилерниң коргуп-сүртеп турарын-даа билбес, аажок даашкыр кылдыр хыйыладыр, улуг хырнын доддаңнадыр чөдүрүп-ле дүжүрдү дивес силер бе! Құжүр Кошкар-оол час ойта барып дүшкеш, майыктааштыг буттарының чодалары кызаңдыржып, тепкиленип-ле әгеледи. Каткы-иткивис-даа кедергей.

— Чая! Бо ийи-даа кордал чок, хей эрлер-дир мон! Ам сен саап көрем, Хунай-оол!

Та чүзү четпейн турар кончуг калбак-аас чuve, ам сөөк кудуруу-бile сө-ле шырбаныпкаш, құжүр Хунай-

ның бопугур чаактарын ана сирлеш-сирлеш күлдүр дажывышаан, ыргаш кылынгаш, ичелей бээр орта, Хунай-оолдуң база чүрээ чайлы бер часкан...

Кара шайывысты шөлүредип олурувуста, Сержин әээр уруг чеде хонуп келген.

Бо бичии казанак чанынга ийи караам-биле көрүп, ийи кулаам-биле дыңнап турдум, инектен ак сүт тө тудуп орар кыс кижииниң ажылчын шимчээшкиниңден аялганың аялгазы, эң дээди аялга оон төрүттүнер чорду. Мындыг магаданчыг, эң амыдыралчы аялга дыңнап турага инек ам каяла чылганып, шырбанып база хөккүледир чөдүрүп турага дээр сiler, ол таалааш, арта-ла caratterын шийипкен, оожу-ум кегженип турла.

— Аа-биле шай сүттээрge, аажок чаагай болур чуве — дээш, Калга акый кедергей-ле хоюг сарыг шай хайындырды. Дер-бузувус шаацайны бергилээн, аартанып олур бис.

— Тыва уруглар мал ажылының бүгү адырларынга хостуг ажылдан болур күлдүр өөренир херек! Че, ажылдаалыңар, эрлер! «Олутта олча чок» дижир болгай.

(M. Эрген)

283. Чедир бижиир чогаадыг-чурумал. Л. Чадамбаның «Аян-чорук» деп тоожузундан алдынган үзүндүнүң эгезин болгаш төнчүзүн кичээнгейлиг номчааш, «Тожуже аян-чорук» деп темага чурумал хевирингэ бижиттинген чогаадыгны чедир тургузуңар. Өөрөнгөн темаларыңарга даянып, аян-чорук үезинде уругларның солун ужууралдарын чогаадыңарга кирицир.

ТОЖУЖЕ АЯН-ЧОРУК

Тожуну көрбээн кижи Тываны көрбээн, Азасты көрбээн кижи Тожуну көрбээн дижир болгай. Ынчангаш аян-чорукчулар Азасты барып көөр дээн — сорулгазы-

ла ол. Уруглар сөөлгү сезоннуң путёвказын Кызылга-ла саттырып алган. Чоруур хуусаа-даа келген...

...Эртенинде уруглар «Заряга» олурупкаш, Бии-Хемни куду алзы ужуудуп бадыпканнар.

— Тоолзуг чарап, эргим, ынак, ногаан Тожу, база катап ужурашкы же, байырлыг, менди-чаагай!

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы:

1. Чугаа кезээ.
2. Эге хевири.
3. Тургузуунуң аайы-бile бөлүү.
4. Кылыг сөзүнүң дөзү, укталбааны азы укталганы (укталган аргазы).
5. Залог хевири.
6. Вид хевири.
7. Наклонениеэзи (булуушкун наклонениеэзи болза, үе-зин айтыр).
8. Арын, саны.
9. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазының үлегери:

Эрте частың бир чылыг хүнүнде бажың чанынга бичии эник көстүп келген. (Ш. Суван)

1. Эник (канчанган?) **көстүп келген** — кылыг сөзү.
2. Эге хевири — **көстүп келир**.
3. Тургузуунуң аайы-бile — составтыг.

4. Кылыг сөзүнүң дөзү — көстүп кел-, укталбаан.
5. Качыгдаашкын залогу.
6. Тодаргай эвес вид.
7. Болуушкун наклонениесиниң шагда эрткен үези.
8. З-ку арын, чанғыстың саны.
9. Домакта сөглекчи.

§ 40. Кылыг сөзүнге ниити катаалтаашкын

284. Номчуңар. 2–3 аңгы бөлүктөргө үстүп алгаш, бөлүк бүрүзү кылыг сөстериниң бир хевириң аңгы ушта бижиң, ооң дүрүмнерин сактып, ушта бижәэн чижектериңерге долу тайылбырдан беринер: 1) залог хевириңде кылыг сөстери; 2) вид хевириңде кылыг сөстери; 3) болуушкун наклонениесиниң эрткен үезинде кылыг сөстери; 4) келир үеде кылыг сөстери; 5) дужаал наклонениесинде кылыг сөстери.

Оолдар хаак аyttарын мунупкаш, ойнай-ла бергеннер Оолдарның бирээзиниң ады — Сүктер. Ол мунган аъдын кымчылагылааш, чииги аажок өру шурагылаан. Оон эжинге үзүүргедип* халдып келгеш, санал киирген:

- Аyttарывыс чарыштырар бис бе, Орлан?
— Че! Дөө кажаа чанынга чедир чарыштырыптаалы³!

Оолдар деңнештир турупкан. Оон удур-дедир көрүшкен соонда, маңнажыплатканнар. Кажаа чанынга чедир деңгэ барып четкеннер. Кайызы-даа өру шурагылап, эгиштыныштыг дерин чоткулаан³.

— Аyttарывыс маңы дең-дир аа — деп, Сүктер чугаалаан.

Орлан аңаа чүүлдүгзүнүп каан. Теректөр хөлөгезинге баргаш, Сүктер хаак аъдын кам чок октапкаш, чанында төжек кырынга олуруп алган. А Орлан хаак аъдын терек

чанынга камныг тургузуп кааш, бичиү хумуңга суг күдүп алгаш келген. Ону аъдыныц «бажынга» чедире берген.

— Ма! Суксай берген боор сен, ижип көрем.

— Дириг эвес, ону чүү деп суггарар чүвэл, аал — деп, Сүктер чигзинген.

— Чоп суксавас боор.

— Че. Изиг-дир, барып эштиилем, Орлан — деп, Сүктер далаштырган.

Орлан аъдын суггарып алган. Оон борбак кылаң дашты алгаш, аъдыныц «бажынга» чедире берген. Ону әргелелдиг сүйбагылааш:

— Бо сиғен-дир, ону чип, дыштан, аъдым. А мен бичии эштилкеш келийн — дээн.

Оолдар хемче маңнажыпканнар. Орлан хире-хире аъдынчэ хая көрнүп каап бар чораан⁴. А Сүктер чүнү-даа херекке албаан. Ооң аъды чергэ чыдып калган, кээргенчиг болган. (А. Шоюн)

 «Кижи болуру чажындан» деп улегер домакты оолдарныц аажы-чаңынга хамаарыштыр тайылбырлап, бодалыцарны илередицер.

285. Хыналда диктант. Хөй сектер орнунга адаанда бердинген кылыг сөстерин кииргеш, домактарны дүжүрүп бижицер. Саннар биле айыттынган даалгаларны күүседицер.

Даглар баштары шииледир . . . Удаткан чок хат бажы . . . Чоорту чүм харныц кыры-бile хоюг хар суг саарыныц бырланы дег үзүктел чок . . . Харныц агыышкыны дөштү өрү-даа шаптык чокка дески сывладыр . . . Нина дыка . . .: Нина кажан-даа суг дөштү өрү агып чытканын . . .³.

(Ф. Сегленмей)

Ажыглаар кылыг сөстери: *агып турарын, химиренип эгелээн, көрбээн, элдепсинип чораан, агып эгелээн, сывыңайынп эрткен.*

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

286. Диалогту номчуңар. Сөглекчи бооп чоруур кылыг сөстерин ушта бижиңер. Болуушкун наклонениезиниң үезин, арын, санын тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар.

Биске Кара-Богба дээр айт турган чүве.

— Кайын келген альдыл, ачай?

— Кизи бажының дүгүн үш харлыында кестирер боор чүве болгай. Ынчангаш сээн бажың дүгүн кескеш, Хөлчүк-Дүвүнге чурттап чораан кырган-аваң кап-кара богба биле чаражы кончуг ийи белдер шокар кыс дөтпелер берген чүве.

Ынчан бажымга билдинер-бидинмес бодалдар кирип, бирде хып, бирде өжүп турган чүве дег кынны берди.

Оон ачамдан айтыра-ла бердим.

— Арга-ыяш алдын-сарыг турда бе, ачай?

— Ийе, оглум.

— Мени Хоор айтка ушкaryп алчык сен бе, ачай?

— Ийе, оглум.

— Мени арганзымаар, узун, куу шырайлыг, дөңгүр баштыг кырган-авай дүжүрүп алчык бе, ачай?

— Ынчанган чүве, оглум.

— Мени чавагалыг, узун кара кежегелиг, төгерик хүрең-кызыл шырайлыг, кыдырык кара карактарлыг, холдарында болгаш кулактарында билзектер болгаш сыргалар чайнап турар аныяк угбай бажымны дөңмээнге салып алчык бе, ачай?

— Ынчанган чүве, оглум.

— Оон меңэ үстүкү барбадан чудурук дег ак чигир бержик бе, ачай?

— Бурган өршээ, утпаан-дыр сен але, оглум. Ол-ла болгай, бажың дүгүн кескен кырган-авай. (*O. Сувакпим*)

Силер бодуңарның чаш чораан үелериңде болган болууш-куннарны каш харлыңардан эгелеп тодаргай сактыр силер? Бир онзагай болуушкун дугайында сактып бижип көрүнерем.

НАРЕЧИЕ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 41. Наречие, ооң грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгелери

Наречие — кылдыныгның азы өске-бир ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередир өскерилбес чугаа кезээ: *өттүндүр, чараشتыр*.

Наречие кылыг сөзүнгө азы өске-бир наречиеге хамааржып, оларны тайылбырлаар болгаш домакка

байдал болур: *Дээр чоорту аязып эгелээн. (К.-Э.К.)*

Акым дүүн эртен чедип келген.

Бирги чижекте *чоорту* деп наречие *аязып эгелээн* деп кылыг сөзүнүң кылдынының ылгавыр демдээн тайылбырлап чоруур.

Ийиги чижекте *дүүн* деп наречие өске *эртен* деп наречиеге хамааржып, ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн тайылбырлап чоруур.

Демдек адынга чада хевириң тургузуп чорааш, ооң-бile кады *тодарадылга* болур: *Аалывыс кыштаа кедергей кадыр даглар аразында чүве. (К.-Э.К.)*

Бо чижекте *кедергей* деп наречие *кадыр* деп демдек адынга хамааржып, база-ла ылгавыр демдектиң күштелдирер чада хевириң тургузуп чоруур.

287. Номчуңар. Сөзүглелден наречиелерни хамаарышкан сөстери-бile катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгларын салыңар.

Үлегери: *улуу-бile (канчаар?)* дилеп тур мен, дүне (*кажан?*) кадарып көрем.

«Батожаб! Өңүк! Улуу-бile дилеп тур мен: чылгыны мээн орнумга чаңгыс дүне кадарып көрем. Сен мени қайын бакка сугар ийик сен. Шеригте эки турам-бile кирерим ол. Қызыл Шеригниң келир үедеги командири — Эрдени Гармаев».

Атпаң-сатпаң бижээн үжүктөр карактарга шаараңнады. Адак соонда, чылгыны мен дүне када кадарап деп эң кол чүүл хенертен башка кире хонуп келди! Эрдени чокта, кара чааскаан aan! Чажыдын ол чүгле менээ идегээн ышкожыл.

Сүрээдевезин оралдажып, дүне ажылдалп чоруурумну маажым чарладым. Колхозтуң чылгызын бөгүн Эрдени эвес, а мен, Батожаб кадарап деп чүве оларның дүжүнгедаа кирбээн болгай aan. Чүгле авам менчे кичээнгейлиг көргеш, чөпшээрежип, бажын ыйт чок согаш кылгаш, катап-ла боданы берди. (Ц. Жимбиеев)

288. Бердинген домактарны кежигүннерге сайгарыңар, наречиелерниң кандыг айтырыгга харыылаттынып, кандыг кежигүн бооп чоруурун тодарадыңар.

Күдерек ачазының ыткан тоолдарын болгаш солун чугааларын аажок сонуургап дыңнаар, а чамдызызын бодула шээжи-бile билир апарган. 2. Мен оолдарның хевин-даа ора сокпас кижи-дир мен. Чамдыкта күш шуут хереглевестир мен. Таптыг көрүп турарга, билдингир апаар чүве-дир. 3. Ол күзүн иргит сумузунуң даргазынга үжүк-бижик-даа орта билбес, әмин эрттири чалыы Оюн Кендишти олурткан.

(И. Бадра)

289. Домактардан чагырткан сөзү наречиелер-бile илереттинген сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарынар. Сөс каттыжышкынының өзек сөзүн эге хевиинге салып алышын утпаңар.

Кара-Кат ылап-ла кашпагай, белен мөгөп турбас, хүнзедир аң суруп, маң-бile чоруп болур оол. Ынчангаш аң сегиртирде, киштээрде, аңчылар ону бо-ла эдертип алыр.

Дорттап-дорттап, барық-ла үргүлчү маң-бile кадырберт черлеп хондур чорааш, кайы хире турупканын оол ам-на билип каан. Үр дыштанган ышкаш кылдыр аңаа сагындырган. Туруп чоруур дәэш дап бээрge, бүгү мага-боду шуут көжүп калган болган. Арай деп-ле тургаш, Кара-Кат улаштыр чорупкан. (*Ш. Суваныны-бile*)

§ 42. Наречиелерниң тургустунары, оларны шын бижиири

Өске чугаа кезектери ышкаш, наречиелер база укталган болаш укталбаан болур.

Укталбаан наречиелер — кезектерге чардынмас, чаңгыс дазылдан тургустунган болур: *хенертен, өрү, күдү, дыка, үр, эрте*.

Укталган наречиелер морфологтүг, синтаксистиг болаш өске-даа аргалар-бile тургустунар.

290. Номчуңар. Морфологтүг арга-бile укталган наречиелерни ушта бижээш, утказын тодарадыңар, морфемнег сайгарылгазын кылышыңар. Дақпырлаан үжүктөрлиг сөстерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Инеккилештир саап ижер,
Итпек, быштак бээр ивим.

Эңгинний^{*} дег хоюг сарыг,
Эң-не үскүр, сүттүг² ивим².

Аъткылаштыр эзер арттыр
Ачылга-хөл болган ивим.

Даглыг черге чайылбас дээш,
Даяңгыштыг мунар ивим.

(Ч. Кара-Күске)

Морфологтүг арга

Кожумактары	Модели	Утказы	Чижээ
-тыр// -дыр	д.а + кож к.с + кож	кылдыныгның шинары, бottаныр аргазы, канчаар булуру	чараши=тыр экидир дыңзыдыр чедиштир
-кылаштыр// -гылаштыр	ч.а + кож с.а + кож а.о + кож нар + кож	кылдыныгның кандыг- бир чувеге дөмейлештири, өттүндүр бottаныры	ыт=кылаштыр үскүлештир бискилештир мындаагылаштыр
-е	ч.а + кож	кылдыныгның кажан болуру	дүн=e^
Шын бижири			
Сөөлү т, г, к-бile төнгөн сөстердөн ол-ла үн- нер-бile эгеләэн кожумактар немежиргө, ук үннерниң үжүктөрин дакпырлап бижири		эрт=тир ок=кулаштыр суг=гулаштыр	

291. Бердинген сөстерден чогаадылга кожумактарының дузазы-
биле наречиелерден тургузуңдар, кожумактарның сөске немежириинىң
шын бижилигезин тайылбырлаңдар. Уш чижек-бile домактан чогаат-
каш, синтаксистиг сайгарылгазын кылышыңдар.

Чараш, багай, эки, көгер-, агар-, дыңзы-, эзил-, ок,
тук, күш.

292. Номчуңдар. Шүлүктөн морфологтүг арга-бile укталған
наречиелерни тыпкаш, илередип чоруур утказын тодарадыңдар, кожу-

мактарын шыйыцар, кандыг чугаа кезээнден укталганын айтыцар. Өске арга-бile тургустунган наречиелер бар болза, оларже өзек сөзүндөн айтырынын салгаш, ушта бижинер.

Кара далай анаа чытпас,
Дүнене, хүндүс опчоктанып,
Дүргектелдир чалгый кааптар.
Эриктерже ушта чуткээш,
Ээптерде сайның дажын
Шыңгырадыр савазынче
Чылгы мал дег хавырып аар.
А соң изиг хүнгө чайнап,
Арыг, кылаң артып калыр.
Чуртталгада чамны, хирни
Чууй шаап аппаар³ ыңдыг күш дег.

(Э. Кечил-оол)

Шүлүктүң уtkазын дамчыдарынга авторга наречиелер кандыг ужур-дузалыг болганын тайылбырлацаар.

293. Номчуцар. Сөзүглелден укталган болгаш укталбаан наречиелерни иийи аңгы бөлүкке ушта бижинер. Укталган наречиелерниң морфемниг сайгарылгазын кылгаш, кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыцар. Аңгылаан сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылышар.

Тооруктаар деп даалга билдине берген. Чодураалыг-Өзенниң улуг одаанга эртээ чеде бергеннер. Эртеш биле Машпал тайга оолдары болгаш, өөренген чаңы-бile тергииин чоон чодур пөшчө дииңгилештир дызырадыр үне бергеш, улуг тооруктарны дүжүр шывап эгелээннер. Чоон будуктарны уннаштыр чыткылапкаш, бажын ээй соккаш, хоор-сарыг тооруктарны адырып бадыргылааннар.

— Чаяңыс пөштүң тооруу үш шоодай болгаш база бир шоодайны бичии-ле долбады — деп, Анчат аажок

алгыргылаан. — Боларны одагга казырып бис. Эң улуг тооруктар бо-дур.

— Адыр, адыр! — деп, башкы үзе кирген. — Мону база мындаа чыгган каттарывыс ышкаш **коржаага** дужаагаш, акшазын фронт чорудар бис, оолдар. Хәй эвести, өйлөп казырып эвеспе.

Кежәеки чем үезинде башкы ажылды мынчаар түңнәэн:

— Тос шоодай чыгдынган-дыр, оолдар. Бөгүн тайга чурттуг улус болгаш, Эртеш, Машпал, Анчат суглар кончуг эки ажылдадылар. Эртен хұнзедир тооруктаар бис. Ам кожа-кожа чытқылапкаш, чылышыр шуглангаш удуур.

(M. Эрген)

Сөзүглелден болуушкуннарның кайы үелерде болуп турғанын тодарадып болур бе? Ол үелерни тодарадып тураң домакты, сөстерни тыпкаш, номчуңар, харыныңарны бадыткаңар.

294. **Хыналда онаалгалыг диктант.** Кичәэнгейлиг номчааш, дараазында даалгаларны күүсетпишаан, домактарны дүжүрүп бижиңер: 1) салдынмаан бижиң демдектерин салыңар; 2) скобкаларда сөстерден наречиелер тургустунар кылдыр чогуур кожумактарын немеп бижиңер.

Уруг хоюн шуудадып чорда ла хат дыңзып чиик ак хар чаап шуурган көдүрлүп келген. Ургнуң арнынче мойнунче өл харны тырый шаап шуурган (бөрү) улуп (буға) бустап (ыт) сыйгайнып ла үнген. Шуурган шугулдалап дәэрни (сирлеңне-) (хөлбене-) силгип турган. Долгандыр караңгылап дунуп кел чораан. (С. Хертек)

295. Бердинген сөстерден дефистеп бижиир наречиелерден тургузуңар, кандығ сөстерден тургустунганын тайылбырлаңар. Ии чижек-бile домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Ынаар, бээр, оон, куду, аай, мында, онгаар, кежээ, дүне, аткаар, уурук, мөлдүк, бакка.

Синтаксистиг арга

Тургустунар аргазы	Утказы, шын бижири	Чижээ
Ийи дазылдың тудушканы	1. Кылдыныгның үези, туружу, кандыг арга-бile боттаныры 2. тудуштур болгаш дефистеп бижиир	бөгүн, бертен, аажок, даарта ишкээр-дашикар, өрү-куду
Антоним дазылдарның катышканы		
Чаңгыс дазылдың катаптааны азы ону эжештири өскээр адааны		катап-катап, ылым-чылым хеп-хенертең

296. Үзүндүлерни номчуңар. Синтаксистиг арга-бile укталган наречиелерни ушта бижээш, тургустунган аргазын тодарадыңар. Наречиелерниң кандыг айтырыгларга харыллаттынып чоруурун тодарадыңар.

I.

Саян биле Енисейни
шал-бул дыңнааш, мени олар үглеп келир:
«Каксы-даа бол, хөөрөп көргер,
кайгамчыктыг оран ол деп дыңнаан бис» — дээр.
(B. Серен-оол)

II.

1930 чылда тыва бижиктиң үжүктери эц баштай «Араттың үнен*» солунга парлаттынган. Ол солун ынчан моол дыл кырынга үнүп турган. Бижик өөренириниң бөлгүмнери дораан-на тургустунуп эгелээн. Үжүглелди бакка-сокка номчуптар кижи бүрүзүн бижик башкызы деп адап эгелээн. (К. Шойгу)

III.

Бінда-мында хайнып турар
Үрліг, хөглүг шаңнар чаны одарларда
Өөр-өнер малдар сүрүү
Өрү-куду чылбас кылдыр чалгып чоруур.

(С. Сарыг-оол)

297. Номчуңар. Синтаксистиг арга-бile тургустунган наречиелерниң илередип чоруур уткаларын тодарадыңар, айтырынын салыңар.

Дугаржап өөнгө кәэрge, адазы ана амырай берген ышкаш чугаалаан³:

— Күжүр эрни ай! Кичәэлдең кааптың бе, оглум? Дем чаа-ла сени бөгүн черле кәэр боор дижип ордувус ийин харын. Кода-суур черивисте чүү хайнып тур мон?

— Та... Далашкаш, ыңай-бәэр-даа баар чай чок болдум, ачай.

— Бооп-тур харын... Шыдаар-ла болгай сен, кежәэ инектеривисти³ бөлүп, кажаалап каар сен шүве.

— Кайда хүнзәэн инектерил, ачай?

— Устүү-Коданныг ортулукка³ дозуп чорааш, чапчаа оон келдим. Хүн ашкакалакта, чеде бәэрge, бөлүү-бile чоруур чүвелер болбас ийикпе, оглум. (Б. Ондар)

Наречиениң тургустунар өске аргалары

- 1) Эрте-бурунгу түрк дылдың амғы дылда **чиде** берген **кожумактарының дузазы-бile** тургустунган сөстер: **бурунгаар, ишкәэр, дашкаар, аткаар, соңгаар, биригәэр, даңгаар, онгаар-дескәэр, часкаар** (эрте-бурунгу у.п. кожумаа); **чазын, күзүн, кыжын,**

чайын, (бо) чылын (бурунгу чепсек падежиниң көжумаа). Мындыг наречиелер кылдыныгның **үг-шиин, туружун, үезин** айтыр.

2) **Кожумак чок арга** — чүве адынга, чүве адын-че шилчий берген демдек адынга **-бile** деп эдерин-чи катышкаш, кылдыныгның **шынарын, аргазын, сорулгазын** илередир наречиелер тургузар: **маадырлысы-бile, шиитпирлии-бile, чөптүң-бile.**

3. Өске чугаа кезектериниң наречиеже шилчири:

а) Турагының падежинде чүве аттары, айтылганаңың ат оруннары, причастиеден укталган чүве аттары наречиеже шилчири: **шагда, биеэде, ында, мында, ча-даарда. А даң хаяззы дээрге мында шыпшың-на** чүве, **чүгле бөгүн эскердим.** (Б. Васильев)

б) Үнериниң падежинде **ол, бо** деп ат оруннары наречиеже шилчий бээр: **оон, моон. Моон көөргө, дыка чарааш чер-дир.**

в) Хамаарыштырарының падежинде **хүн, дүне, чыл, эртөн, кежээ** деп сөстер наречиеже шилчий бээр: **хүннүң-(не), дүнениң-(не), чылдың-(на), эртеннин-(не).**

г) **Ден, бак, бүдүн, элек** деп демдек аттары бээриниң падежинге тургаш, наречиеже шилчири: **денгө, бакка, бүдүнгө, элекке.**

д) **Катай-хаара, катап** деп сөстер амгы тыва дылда чүгле наречие кылдыр ажыглаттынар: **Катап кээриңде, мәэн чагыым утпа.**

298. Номчуңар. Укталбаан болгаш укталган наречиelerни бөлүктей ушта бижиңер, домактың кандыг көжигүнү болурун тодадыңар. Укталган наречиelerниң тургустунган аргазын тайылбырлаңар. Аңғылаан сөстериниң лексиктиг сайгарылгазын кылышар.

Чылыг үеде лаптуулап ойнаары сургуулдарга дыкасолун. Бо оюнну аамай-шүшпец кижилер эки ойнап шыдавас.

Эртеш хат-салгын ышкаш аажок кашпагай болгаш белен-не кактырбас турган. Өрү кагарга, чыда дүжер; хөленинчे* хөме кагарга, былдай халыыр; куду кагарга, кожаш кынныр, черле алдырбас — сугда байлан-на.

Артынчы бо оюннарга база шиштеңнедир маңнагылаан турар. Ынчалза-даа ооң ойнаары пат. Часкы түлээн* инек дүгүндөн борбайтыр өйүп каан бичии мячыкты ол каккашла, чазып алыр. Былдай дүжерин база билбес, дораан-на кактырып алыр.

Дүк мячыкты Машпал кончуг часпас болгаш эң ырадыр кагар. Борбак ыяш-бile ооң каккан мячыны Буян ашактың сургуулдарга шай хайындырып берип турар борбак бажыңчыгажын-даа, оон арай бедик садыгнадаа, оон-даа бедик школаны-даа бора-хөкпешкилештир борбаңнадыр ужугуп ажа бээр. (M. Эрген)

299. Номчунар. Укталган наречиelerни тывыңар, кандыг аргабиле укталганын айтыңар.

Какпак көк дээр, харлыг сүүрлер делгеминде
Кадыр-Ужу, хомду ышкаш Дөң-Шөл бо-дур.
Алдын хүн ооң эртениң-не сиртин шонар,
Ажарда-даа кежээниң-не херел чадар.

(C. Молдурга)

300. Наречиelerже айтырыгларны салгаш, домактарны кежигүннерге сайгарыңар. Укталган наречиelerниң тургустунган аргазын тайылбырлаңар.

1. Шаанда маңаа, бо сүүр тей баарынга, кызыгаар шерии турган чүве. 2. Маңнай-оол олче бүзүрелдии-бile көрүп,

бұғу боду-біле сиңигип турған. 3. Ашактың арнынга қандыг-ла-бир өөрүшкү чуруттунуп, оолдуң соонче сеткил ханышышқын-біле көрүп орган. 4. Ол дураны-біле өрүкүду, арты-мурнунчे кичәэнгейлиг көргүләэн. (О.С.) 5. Салбак-оол Эзирикти база катап бар шаа-біле әргелеткен. (С.С.)

301. Номчуңар. Чагырткан сөзү наречие-біле илереттинген сөккеттыжышқыннарын ушта бижәеш, сайгарыңар.

Чазын хұн дурту узап, чылып кәэрge, терең харның кыры хұндус шылбыртыңнап эрәеш, дұне чөремелендір* доңа бәэр үези тайганың дуюглуг аң-менинге кончуг багай. Олар чидиг мыйыс дуюглары-біле хар кырының мындығ кадығ картын оя базып кылаштажыр чүве болғанда, оларның хол-будун ол доштар ханын төгүлдүр-ле чара өржүп, балыглап кааптар. Хол-буду кезик-балығ мындығ аңнар бөрүлерден ырадыр дезип шыдавастар. Ынчанғаш часкы үеде аңныыр хайгаракчылары хайгааралын сулададыр болза, хамық аңны бөрүлер кырып кааптып болур. Ынчаарга бистиң ивилеривиске болза, бо харын-даа кончуг әки үеге санаттынар — оларның хүректер дег, калбак дуюглары бир-ле лыжалар болбас ийикпе, кыры бичии-ле быжый берген хар иштинче кирбес, а кыры-біле чүңгулап чоруй баар. Ынчанғаш чазын оларны әки кадарбас болза хоржок, бир-ле черже бажының уу-біле узудадыр* «коңыкилеп» чоруй баарлар. А дожаң* хар кырынга оларның истери база әки билдинмес болур чүве — деп, Самбууевич чугаалап орган. (М. Эрген)

1. Аңныыр хайгаракчылары деп кымнарыл, сөзүглелден оларның дугайында чұнұ билип алғаныңарны тайылбырлаңаң. 2. Иви дугайында чұнұ билир силер? Тываның кайы кожуунунда оларны өстүрүп туарыл, олар чүге чүгле ол кожуунда барыл?

Утка талазы-бile наречиеге хамааржыр **быжыг** сөс каттыжышкыннары таварышкылаар: *хол даяң, арай боорда, ыя аразында, баш удур, ала-чайгаар, арга чадаарда, ак-кара чокка, сарыг хүннү бадыр, адар даңны атсы, чылды өттүр, думчук кырында, дужа келбиже, кайы хамаанчок, кулак дыш, наршээр чок, серт чок, соон ызырты, таваан карапты, тос башка, уш-баш чок, ци дүн ортузунда, хөлүн эрттирир (эмин эрттирир), хыл (бис) кырында, ша-даа четпес, хей черге, чер ара, бир катап, биче када, оода чадаарда.*

Аржаанга кижи ала-чайгаар ^{канчаар?} сергей бээр.

302. Номчуңар. Наречиеге хамааржыр быжыг сөс каттыжышкынын сөзүглелден тыпкаш, айтырын салыңар, домактың кандыг кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар. Сөзүглелде ажыглаттынган еске наречиелерни тыпкаш, укталбаан азы укталганын тодарадыңар.

Эртине кырган оожуму кончуг чортуп олурган. Улуг аң оруу-бile чоруп орарга, хеп-хенертең аъды тура дүшкен. Топтап көөрге, бир улуг пөш сыйын оруун кежилдир барып ушкан чыткан.

Туристер дээр кижилер ацаа чораан хире. Пөштүң кедергей үнген тооруун дүжүрүп аар дигеш, чидиг балдызы-бile кам-хайыра чокка одура шаапкан. Черниң чеरинге чорааш, белен-селен ыглавас Эртине кырган эзим иштинге саваажок^{*} кижиниң балды-бile ужурууп каан чоон пежүн көргеш, чүрээ бырлаңнадыр дывылап, холдары сириңейнип, карааның чажы төктуп келген...

Эртине кырган ушкан пөштүң дөңгүр төжээнин чанынга дүшкеш, ооң дөзүнгө келир чылын үнер хензиг чочагайны чөргө хандыр хөөп каан. Оран байлаан четтирип

чораан кырганның сеткили-дир ийин, ол хензиг чочагай бир шагда улуг пөш кылдыр өзе бээрин күзээн күзели-дир ийин. (*M. Кенин-Лопсан*)

Сөзүглелди эдерти бижицер.

303. Наречиеге хамааржыр фразеологизмнерни тыпкаш, өзек сөзү-бile катай ушта бижицер, харылзаалыг айтырыгдан салыцар. Баштайгы үш домакты кежигүннөргө сайгаргаш, фразеологизмнерниң кандыг кежигүн болуп чоруурун, канчаар шыярын дөлгөрөнгөй тайылбырлацар.

1. Бистиң аравыска чугаа-соот, агым суг дег, ала-чайгаар-ла куттула берди. (*O.C.*) 2. Кадай ашактың азыранды уруун ала караа-бile көрбес кижи чуве-дир. (*Тоолдан*) 3. Уруг ам сыр өскээр боданып олурган. (*C.X.*) 4. Хой чылыг чыдынындан хөңнү чок туруп, тап-билээ шөйлүпхерлип, силгиленип каап, чүстерин дазырадыр ийи-бир баскылааш-ла, ойттай берген. (*C.X.*) 5. Казыргыланган дүвү оңгар иштин бир кылдыр бөөлдени-даа бергилээр. (*C.X.*) 6. Хөй-ниитиниң херээ боттуң хууда херээнден бедик деп чүвени медереп билиримни авам, ачам билбес эвес, таан дыка дүвүревес-ле ыйнаан. (*C.X.*) 7. Агаарның кандыг болуурун база кырган-авам баш бурунгаар чугаалап бээр. (*M. К.-Л.*)

§ 43. Наречиelerниң уткалыг бөлүктери

304. Аңгылаан сөстерже айтырыглардан салыцар, домакка кандыг кежигүн болуурун айтыцар, өзек сөстери кандыг чугаа кезээ биле илереттингенин тодарадыцар.

1. Оргулааштың кыдынында хаяларның аразындан кара суг сыйстып үнүп, чоорту дамырак бооп, мээсти

куду шулурадыр агып бадып чыткан. (Ш.С.) 2. Кежээки сырынның эзининге ыяштарның будуктары шимчеп, дүлейзимээр шиилээн. (Ш.С.) Оолдар шупту ыыт чок барганнар. Кижи бүрүзү хем дүвүнче кичээнгейлиг көрүп турган. (Ш.С.)

Наречиelerни утка талазы-бile (кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередиrin барымдаалап) дараазында бөлүктөргө чарап: *ченiң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның, сорулганың, хемчегниң.*

305. Тывызыкты тывыцар. Наречиelerни тыпкаш, өзек сөзүнден харылзаалыг айтырыгдан салындар.

Шаккыңайндыр, тиккиңейндиr соксаал чокка чарыштырып келир узун, чолдак согуннар бар. Ханаларда-даа аскан боор, карманнарда-даа ал чоруур, холдарда-даа баглаан боор. Элдептиг эт. Карактар олче эпти-ле көөр. Каас боорга ындыг деп бе? Кайын ындыг, шынчы боорга, кайгаарлары ол-дур ийин! (А. Шоюн)

Үениң наречиези

306. Номчуцар. Кылдыныгның үе талазы-бile демдээн илереткен наречиelerни тывыцар, айтырыын салындар, домакка кандыг кежигүн болуп чоруурун тодарадындар.

Шала кежээ хүн даглар бажынга олуруп чорда, кыдыгларын долгандыр² хоюг-кызыл хаяя¹ соргакталы бээр. Часкаар чазын кежээкиниң ыржым өйүнде кызыл хүннү көргеш, эмин эрттир амыраар мен, чуге дээрge кыштагдан чазагдыва² көжер өй келгени ол-ла болгай. (М.К-Л.)

Үениң наречиези кылдыныгның **кажан** болурун **илередир** болгаш **ка жан?** деп айтырыгга харылышышаан, домакка **байдал** болур: **чайын, даарта, ам, эрте, хүнзедир, хондур.**

Даарта көлир, күскээр дииңнээр.

↑^{кажан?} ↓^{кажан?} ↑[×]

307. Номчуңар. Кылдыныгның үе талазы-бile демдээн илереткен наречие кирген сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарыңар. Үениң наречиелери домактарда кандыг кежигүннер болуп чоруурун тайылбырлаңар. Сөзүглелде чуве аттарын темалыг бөлүктөр аайы-бile ушта бижинер.

ӨГБЕЛЕРГЕ ТУРАСКААДЫГ

Алдан-маадырларның хосталга ужур-уткалыг демиселиниң дугайында төөгүчүлөр, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар хөйнү сөглээн. Виктор Кек-оолдуң «Самбажында», Степан Сарыг-оолдуң «Алдан дургунунда», Алексей Чыргал-оолдуң «Маадырлыг симфониязында», Сергей Ланзының төөгүлүг чуруктарында каракка көзүлдүр, кулакка дыңналдыр сирип, сицирип кааннар. Оларның овур-тураскаалын уран-шеверлер дашка сиилбип, шой-хүлдерден шуткуп, мөңгежидип каарынга шагда-ла беленнер. «Алдан дургун» деп атка кирген маадырларның сорук кирикчи, хосталгага чуткүлдүг ырлары хову-шөлдерде, хоорай-суурларда, театр, клубтарның сценаларында ам-даа чаңгыланышаан.

Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Чүге дээрge алдан-маадырлар хамыктың мурнуунда бөдүүн чоннуң оолдары, каш дакпыр дарлал, мөлчүгделгө удур тура халышкан эрниң эрестери-дир. Ынчангаш олар төрээн чоннуң ырларында, каргыраа, хөөмөй сактышкыннарында ам-даа чурттап чоруурлар. А чоннуң сеткилинде, тоол-домаанда чурттап

арткан маадырлар кажан-даа кагдынмас, оларның чаагай овуру кажан-даа уттунмас — салгалдарга тураскаал бооп мөңге артар. (*Ч. Чүлдүм*)

Алдан-маадырлар деп кымнарыл, оларның дугайында номнардан, интернет четкизинден кыска медәэлерден чып тургузуңар, эштерицерге таныштырыңар.

308. Номчуңар. Үениң наречиелерин айтыңар, харыялattyнار айтырынын, домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыңар. Сөзүглелде хөй уткалыг сөс, омонимни айтыңар, харыңарны бадыткаңар

Мен бичии чордум. Сылдыстар дүнеб⁶ көзүлгеш, хұн-дұс чиде бәәрин дықа кайгаар чордум. «Сылдыс караа чидип тур, соок дунеб⁶ болур боор» — деп, қырган-авам чу-гаалаар.

Шала часкаар койгун «хамнаарын» кара чаштан дың-нап чордум. «Койгун «хамнай» берди, хар эриир дей берди» — деп, қырган-авам омак-хөглүг чугаалаарын ам-даа сактып келир мен. (*M. Кенин-Лопсан*)

Бурун шагдан тура агаар-байдустуң байдалын тыва чон баш бурунгаар канчаар тодарадып ап чораанының дугайында медәэлерден чып, кыска дыңнадыглардан белеткеңер.

§ 44. Туруштуң наречиези

309. Номчуңар. Сөзүглелден наречиелерни тывыңар. Қыл-дынығның туруш талазы-бile демдәэн көргүзүп турар наречиени айыткаш, тургустунгган аргазын, харылаар айтырынын тодарадыңар.

Шуурган үшкү хұннұң дүнезинде барып соксаан. Туяның сагыш-сеткили оожурғап, шөләэжирей берген. Чогум халалыг уйгу ам-на кәэп, уругну сы баскаш туруп-

кан. Туяа ооң-бile чөрүжер дээш танцылап, ыңай-бээр халыгылап, шүлүк чугаалап, ырлап, алаагып-ла турган...

Менгилиг мөкүлчек тайгалар бажынга хүннүң алдынсарыг херели хона каапкан. Уруг бедик черге үнүп келгеш, черниң уун тып алгаш, хоюн аалының уунче ээлдир дозупкан...

Ол аразында ырак эвес кырландан альттыг улус хенертен көстүп келген. Оларның аразында ачазын танып қааш, Туяаның чүрээ дүрген-дүрген сога берген. Сеткилиниң дүвүрелиниң доңу хенертен чазылгаш, караанга изиг чаш мөндүйүп үнүп келгенин уруг боду безин билбээн.

Коргунчуг шуурганга үш хондур колхозтуң хөй малын менди камгалап келген маадырлыг бичии төлдүң караңы дүне безин кургаг турган карактарындан ам кээп шалыңың арыг дамдызы дег чаштар борбаңдыржып бадып турарын көргеш, кым-даа кайгаваан. Харын-даа магадап, эргеледип турган. (С. Хертек)

Туруштуң нарчиези **кылдыныгның** болур черин, **уг-шиин** айтыр болгаш кайда? каяа? кайыны? кайнаар? деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка **байдал** болур: **дашкаар, ишкээр, ыңай-бээр.**

каяа? *кайнаар?*

Даштыгаа ойнаар, ыңай-бээр կөөр.

310. Домактарны кичээнгейлиг номчааш, кылдыныгның туржун илередип турар нарчиелерни айтыңар. Оларның укталбаан азы укталганын тодарадыңар, укталган болза, тургустунган аргазын айтыңар.

1. Ам мурнумда шилги айт шивеңнедип олур⁴. Бурунгаар көрген — аттыг-чарлыг Чүгүрүк-Сарала дагдан баткан дукпурту дег, чүгле доозуну бурулаар, дуюглары караңаар, хартыга дег кылыйтып бар чыдыр. (О. С.) 2. Дол-

гандыр узун-узун сыралар саглагар-саглагар будуктарын чалгыннандыр чада тутқулап алган, удаан чүве дег турлар. А демин чаа-ла бистиң хөлзеп турганыбыс хөглүг алаак ыржым-на чүве. Өрү көөрге, дээрде сылдыстар, мөңгүн шуруулар дег, чивенейнчип, карак басчып турган дег, кылаңажыр, аткаар Чадаана хем шала оожум шиммәэргеп ағып чыдар. (О. С.) 3. Хенертен Көстүкпен ишкәэр көрнүп, шала хөлзей берди⁴. А мен ынаар анаа-даа, дээр актайдаа көрзүнеримге, чүве билдиртпес болду. Кезек болганда, куду чугаалар үнүп, шиммәэн дыңналы берди. (О. С.)

311. Номчуңар. Шүлүктүң маадырының аажы-чаңының кандағ талаларын көргүзеринге туруштуң наречиелери ужур-дузалыг болғанын тайылбырлацар. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстеринин кандағ хевирлерде турарын тодарадыңар

Хаван шаанды селбегер ак
Карыш ажыг дүктүг турган.
Хоюг, чымчак чылыг дүгү
Хойнуу-били дөмей турган.

Бир-ле хүндүс өөнгө хаван
Бичии хирлиг чанып келген.
Ээзи «Ооңну аштап ал» деп
Ээрежип чадажып каан.

Четпестерин айтып бээрge,
Черле ындыг: эдип алыр.
Удурланыр болзуңза-ла,
Улуг чазыг кылганың ол.

Хаван ынчан өжешкештиң,
Хаайы дыртык болу берген.
Аажы-чаңы өскерилгеш,

Ай-хай деп сөс дыңнавастаан.

Өөнчө кирбес, өскээр халыыр,
Өл-шык, малгаш, шалбаа сүзер.
Кулактарын халбайтыпкаш,
Куду-ла көөр, куду-ла көөр.

Хаван ынчап чорза-чорза,
Хамыктың-на багы болган.
Чүнү, кымны бактаар дээнде,
Чүгле ацаа демейлээр бис.

(Ч. Кара-Күске)

312. Номчунар. Хөй сектер орнуунга тааржыр наречиelerни адаанда бөлүк сөстерден тывыңар, айтырынын салгаш, бөлүүн тодадардыңар.

Аңгыр-оолдуң шагдагы күзели ... бүткен. ... бир аңнап келгеш, эдертип алыр мен деп даайы аазаан. Ол хүн ... келген. Аалдың чанында тейжигештиң бажынчे үне маңнап, каш-даа катап харап көрген. Авазының аайы-бile Аңгыр-оол тей бажынче үнмес деп шиитпирлеп алган. Ыңчалза-даа бар-ла сагыжы ... тырткаш турар. Эгерек ээрерге, Аңгыр-оол ... үне-ле халаан.

Даайы шыкты кежир саяктадып олурган. Уткуй маңнап келген чээнин чииги кончуг ... октай аарак көдүрүп, хөрээнгэ ... куспактап, ... ушкарып алган.

— Чиде бээриндэ, келбес деп бодадым.

Эр кижи сөглээн сөзүнгэ ээ болбаска, сөөлүнде барып дөңгүр көк буга бооп хуула бээр хоржок болгай. Сөглээн сөс — керткен ыяш. Чедип келгеним бо-дур. (Ш. Суван)

Ажыглаар наречиeler: *ам*, *бөгүн*, *даштыгаар*, *амна*, *мурнунга*, *бедидир*, *ынаар*, *чыпшиыр*.

§ 45. Кылдының аргазының наречиези

313. Номчуңар. Аңгылаан сөстерниң кайы чугаа көзээнге хамааржып, кандыг айтырылгарга харылып чоруурун тодарадыңар. Олар домакка кандыг көжигүннер болурул, шыйыңар. Сөзүглелде еске-даа наречиelerниң ажыглаттынганын тодарадыңар.

Бир-ле часкаар чайын Оюн Чааш Алгый-Хөлгө чылгы хавырып чоруурга, хөл кыдынында иийи аңгыр оолдары элеңейндирик кылаштажып чорааннар. Ол чудурук дег сарыг күш оолдары Чааштың аъдының соондан эдергеш, черле чыдып калбас болуп-тур. Чааш пат-ла алаң кайгай бергеш, аъдындан дүжүп, олуруп алган. Чинчикигештер дег, дозур кара карактарлыг алдын-сарыг күшчугаштар ацаа чедип келгеш, ону долгандыр чем дилеп, мыжырткайнчып кылаштажыр болган. Ам канчаар, Чааш ол амытаннарны кончуг хумагалап туткулааш, хойлагылып алгаш, аалынга чортуп чанып келген.

— Оо! Күжүр чаш чүвелерни! Иезинден кандыг-бир чылдагаан-бile чарылган амытаннар хире-дир. Байлан, шыйлашкыннардан чып берип, сүттү үргүлчү ижиртир сiler. Кырган кижиғе-даа дузалаарга, буяны чедер, качыгдаан амытанны-даа карактаарга, буяны чедер чоор. Ол бичии күш оолдарын бак чаңнаваңар, оглум — деп, адазы мынча деп-тири.

Таңды эдээнге күс тыныжы кирип келгенде, Чааш ам база-ла адазының чагыы-бile аңгыр оолдарын хойлагылып алгаш, биеэги-ле хөлүнгө аппарып салгылаан чүве-дир.

Аңгыржыгаштар хөл кыдынга кезек кылаштажып чоруй, сүгже кире халышкаш, чалгыннарын сүгга чазылдаыр шаптагылып, «Ава-ава!» кылдыр алгыржыптарга, кайыны-на ийик, бир-ле черден аңгыр үнү дыңналып келген.

Чааш аалынче чанып ора, хая көрнүп кээрге, салыпкан аңгыржыгаштарының кырында улуг-ла сарала-сарала ийи аңгыр **кылыйтыр** киискип турганнар. (M. Эрген)

Бичеледир, чассыдар хевирде сөстерни тывыңар, олар кандыг чугаа кеззэнге хамааржырын тодараткаш, хевир тургузар кожумактарын шайыңдар.

Кылдыныг аргазының наречиези кылдыныгның кандыг янзылыг, кандыг арга-бile боттанаңын илөредир болгаш канчаар? канчалдыр? деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка **байдал** болур: *дыңзыдыр, аяар, чоортu, ыткылаштыр.*

канчаар? *канчалдыр?*
Төндүр кылыр, чараشتыр бижиir.

314. Бирги одуругда сөстерге наречие тургузар чогаадылга кожумактарындан немевишаан, кылдыныг аргазының наречиелерин тургузуңар. Тургускан сөстериңерни ажыглап, ийиги одуругда наречиелер-бile домактардан чогаадыңар. Наречиелерже өзек сөзүнден айтырынын салгаш, домак кежигүнү кылдыр шайыңдар.

- I. Дартай..., багай..., хат..., хөлүй..., чындый....
- II. Таваар, дужа-келбиже, бакка-сокка, дегийт.

315. Домактарны номчуңар. Кылдыныгның кандыг янзылыг болуп турарын илереткен сөс каттыжыышкыннарын домактардан ушта бижээш, сөс каттыжыышкынын эгэ хевириңге салгаш, сайгарыңар.

Үлегери: Убса-Нур ыйғылаажы — бойдустуң ёзуулугла чайгаар бүткен эртем лабораториязы.

канчаар?
чайгаар бүткен

1. Улус ыңай-бээр үзүк чогу-бile шуужуп-ла турган.
2. Дыштанган чон чоортu эвээжеп, сайгылгааннар чайын-

нандыр хып әгеләэн. 3. Күулар өөрүнчө бүдүү имнепкеш, дорт-ла базыпкан. (О.С) 4. Оолдар хончуларын уламдыңзыдыр дагдынгылап, хүрешке белеткени бергеннер. 5. Чирбәэжин саглаңадыр кезек девигиләэш, Аңчат Чылбай-оолга самнаап чеде бергеш, хүрежиили дәэрge, оозу калбаш чыда каапкан. (М.Э)

316. Сөзүглелди номчунар. Чогаалдың маадырының кандыг онзагай талазын чуруп көргүзеринге наречиелер ажык-дузалыг болганын чижектер дузазы-бile бадыткаңар. Наречиелерниң тургустунган аргазын тодарадыңар, тайылбырлаңар. Сөзүглелдиң кыска утказын эдерти бижиңер.

ҮЯШ АЯККА ШАЙ ХАЙЫНДЫРЫП...

Алдан дургуннар Амбын шериинге бастырган соонда, Улаастайның кара кинданындан (кара өгден) хосталып үнген кара чаңгыс кижи Монгуш Садыяжык болган. Төрел чону ону Сарыылдыг Садыяа деп адап алган.

Сагынгыр-тывынгырының ачызында кандыг-даа берге байдалдан уштунуп үнүп чораан эр чүве-дир. Дамчыыр чугаадан алырга, күжүр Сарыылдыг бир аал өдәенден үяш аяк тып алган дәэр болгай. Ол падар аяанга шайны хайындырып ижип чораан дәэр-дир. Ооң тывызыы мындыг турган чүве-дир. Ол одаг салгаш, сайның чудуруук хире борбак даштарын чарлып чаштап тураг кылдыр изиткеш, белен суглуг аяанче улай-улай суп, удаа-дараа солуп туруп, сугну шуут-ла шайгылаштыр хайындырып аар. Ону чемнәэрде, черлик-шай, ыт-кады, шенне дәеш ажыглавас-ла оъду чок, кат-чимис аймаан шуптузун ын-чаар хайындырып ижип чораан кижи-дир. (Ч. Чүлдүм)

317. Чагырткан сөзу наречие-бile илереттинген сөс каттыжыышкыннарын ушта бижәэш, сайгарылгазын кылыңар. Сөс каттыжыышкыннарын эге хевиринге салыңар. Сөзүглелде кайы

бөлүктүң наречиелери ажыглаттынганын айтыңар, тургустунган аргазын тодарадыңар.

Амыдыралында баштайгы кышты Азыранды өөрушкү-били уткуп алган⁴. Кыжын оолдар, уруглар-били ойнаарга, аңаа дыка солун болган⁴. Шанактыг, хаактыг уругларны хала чокка сөөртүп, чунгуну куду оларның-били шивеңнедир чаржып бадып, харга таалал-били андаштанып, мага хандыр Азыранды ойнап турган. (*Ш. Суван*)

§ 46. Чылдагаанның, сорулганың наречиелери

318. Номчуңар. Аңгылаан сөстерже тааржыр айтырыглардан салыңар, оларның илередип чоруур уткаларын тодарадыңар.

Сенгин чаңгы адашкыларга көзүлдүр өш-били адисураа үнген кайгалдарның баштыңчыларының өглерин Кара-Даг кырынга аппарып хондурган. Дөртөн-бежен шаа кончуг чөлөр, маңнаар аyttарын шилип мунгулаан кайгамчык ырлаар кыстар болгаш эрес, кайгал оолдар өнедиин-не шүглүп, болчажып алгаш, ойнап үнген.

Чылдагаанның, сорулганың наречиелери **кылдыныгының** кандыг чылдагаан азы **сорулга-били** болуп турарын илередир болгаш чүгө? кандыг чылдагаан-били? кандыг сорулга-били? деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка **байдалдар** болур: **баш үдүр, дуюкаа, сагыштыы-били, күзелдии-били.**

Өөренири-били чоруур, өмегерәэн үрээр.

319. Домактарны номчааш, кылдыныгының чылдагаанын азы сорулгазын көргүскең наречиелерни айтыңар, тургустунган аргазын

тайылбырлацар. Наречиелерже айтырынын салгаш, домакка кандыг кежигүннер болурун тодаадыңдар.

1. Оюмаа бир-ле эртен чечээн даштыгаа эде олуртуруубиле үнүп келген. 2. Национал школа хөгжүдер институт «Тыва дыл — чаштарга» деп төлевилелди боттандырашибиле чаштарга таарыштыр кылдынган тыва дылда мультфильмнерни белеткеп үндүрген. 3. Кымның эрткенин шиитпирләэри-били оолдар катап-катап, дыка үрчарышканнар. (М.Э.)

320. Номчуңдар. Сөзүгледен наречиелерни тыпкаш, бөлүүн тодаадыңдар, морфемнег сайгарылгазын кылыңдар. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлацар.

Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи уран-шеверлерни ыяштан чазанып-сиилбииринин «Уран балды» мөөрейинге киржири-били чалаан. Бо чылын мөөрейни Россияда чоннарның күлтүрлүг өнчүзүнүң чылынга тураскаадып эрттирер. Найысылалдың чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга боттарының уран чогаадылгазын бодараткан ус-шеверлерниң канчаар ажылдап туарын көргүзөр сорулга-били мөөрей музейниң девискээринге ажык дээр адаанга эртер.

Эрткен чылын Тыва Арат Республиканың 100 чыл оюнга тураскааткан мөөрейге 15 мастер киришкен. Ын-чан Очур Аракчаа Комбуевич «Сүбедей маадырның сүлдесүзүү» деп ажылы-били тиилээш, 60 000 рубльдиг шандналга төлептиг болган.

Эрткен чылдарның мөөрей киржикичилериниң ажылдары музейниң делгелгезинде салдынган, а чамдыктарын найысылалдың булуңнарын каастаары-били Кызыл хоорайның мэриязынчे шилчиткен.

(«Тываның аныяктары» солундан)

321. Мурнунда сөзүглелде ыяштан чазанып-сиилбиир ус-шеверлерниң ажылының дугайында бижээн. Дараазында бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, наречиelerни ажыглап тургаш, кыска чогаадыгдан бижиндер. Чогаадыңарга наречиelerни ажыглараын утпаңар.

1. «Хуулгаазын будуктар» (чурукчу, чурулга);
2. «Чымчак даш» (чонар-даштан дурзүлөр);
3. «Элдептиг дой» (керамика, дойдан кылышлар).

§ 47. Хемчегниң наречиези

322. Домактарны номчааш, ангылаан сөстерже айтырыглардан салыңар, оларның илередип турар утказын тодарадыңар.

1. Анчат дээргесекпилдерлиг қалбак ак арынныг, **аажок** сыгыртыр оол чүве-дир. Кайы класстың өөреникчилири эң эки ырлаар болгаш хөөмейләэрил дээн маргылдаалар үезинде күжүр Анчат ындынналдыр сыгыртыптарга, зал ишти чаңгыланып турган ышкаш сагындырыар. (*M.Э.*) 2. Ол шагда улуг улус айбылаарга, эң ылаңгыя улуг кижилер кылсыр ажылчे чорударга, **хөлчөк** өөрүүр чүве болгай. (*K-Э.К*) 3. Бис бызаалыг мыйгакты **кезек** көрүп олура, оюп чоруй барган бис. (*K.A.*) 4. Кадыргылар сыйрткышка **аажок** туттунар болду. (*K.A.*)

Хемчегниң наречиези кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң шынарының хире чергезин, хемчээлин көргүзөр болгаш кайы хире? чүү хире? деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка байдал азы **тодарадылга** болур: **аажок**, **дендии**, **көңгүс**, **шору арай**, эң.

кайы хире? *кайы хире?*
Көңгүс шимчевес, дөндии улүг.

323. Бердинген наречиелер-бile домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылынар.

Кайгамчык-ла, дыка-ла, аажок, көңгүс, арай, эң, дендии.

324. Сөзүглелден хемчегниң наречиелерин тывынар, олар домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурун тодарадынар.

Школадан чанып ора, Эрес-оол кудумчуга эникке таваржы берген. Эниктиң чаражы кончуг. Бүгү боду дас кара, чүгле хөрээнде чурек хевирлиг ак чер бар. Эрес-оол эникти дораан-на Чүреккир деп адап алган. Эник кырган-ачазының сеткилинге дыка таарышкан.

— Эр хей, оглум. Ёзуулуг-ла биске херек кадарчы ыт эккелген-дир сен.

Чүреккир мал кадаар кадарчы уктуг, кырган-ачазы, кырган-авазынга херек ыт болганынга Эрес-оол дыка-ла ёөрээн. (*Ш. Суван*)

1. Ыт — кижиниң шынчы өңүү дээрзин шупту билир сiler. Кандыг кижилерниң амыдыралы ыт-бile тудуш холбаалыгыл?
2. Кандыг ажыл-агыйлыг кижилериниң ажылы ыт-бile дорт харыл-заалыгыл, медээлерден чыып, кыска дыңнадыглардан кылынар.

325. Номчунар. Сөзүглелден хемчегниң наречиелерин хамаарышкан сөстери-бile ушта бижээш, харылзаалыг айтырыглардан салынар. Оларның домакка кандыг кежигүннер болурун тодарадынар.

Тулаа күштарының эң-не эрес-омаа болгаш ыраажызы — дуруялар. Улгадып келген эр дуруялар чоолбургай кара чогдурларлыг, кара-көк өңнүг апаар. Оларны кара-дуруялар дээр. Кары-дуруяларның үнү кедергей өткүт.

Дуруялар бир черге бөле олургуулапкаш, чиртиледир³ эде бээрge, оларның чидиг үннери арга-даш сыңышпааже

чаңғыланып-ла үнер. Ниити аялганы кым-даа үревес — шупту деңге эгеләэш, деңге доозар.

Дуруялар ынчаар хөгжүмнеп-хөгжүмнеп, дээр хин-диинче талыйтыр-ла ужуп үне бергиләэш, ында узу-ун, суук аялга-бите «Крю-ю-юх! Крю-ю-юх!» кылдыр үзүк чок эткилеп, таваар салдал чоргулаар.

Дуруяларның аажок бедиктен дыңналып кээп тураг мындыг өткүт-чиdig аялгаларын кырган-авам амырал болгаш таалал-бите дыңнаар:

— Оох, экизин, ажы-төлүм! Қара-дуруялар бертен чай бажын чара алгырыптылар! Ам-на агаар-байдус чылып, чымчап, оран-таңды орталаныр³ боор!

Оон, шынап-ла, чылыг болгаш қааң хүннер улаштыр шуушкаш туруптар. Дуруялар, кырган-авамның бодалы ышкаш, чай бажын чара алгырар эвес, а чылыг дүжерин энdevес күштар болганы ол-дур ийин. (M. Эрген)

Агаар-байдустуң байдалының өскерлирин энdevес кандыг дириг амытаннаар, күштар билир силер, ол дугайында материалдардан чыып, кыска дыңнадыглардан кылып, эштерицерге сонуургадыңар.

326. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Хемчегиниң наречиелери кандыг айтырыгларга харыылаттынып, домактың кандыг кежигүннери болурун тайылбырлаңар.

1. Удуур дээш кежээ чыдып алгаш, чайгы аяс дээрде кылаңнашкан сылдыстарже, хола тавак дег айже Сылдыс дыка үр-ле көрүп чыткан. 2. Корабль эләэн дүрген чавызып баткаш, чаңгыс черге астына берген. 3. Чүү деп харыылаар аайын тыппайн, оол кезек када аңгадай хона берген. 4. Черниң бичиизин Сылдыс кайгаан. Чинчи ышкаш, мырыңай бичии ынай. Чер Сылдыска кедергей улуг ышкаш кылдыр сагындырар чораан. 5. Хенертен Сылдыска аажок-ла чааскаанзыргай апарган. (Ш. Суван)

§ 48. Наречиелерни өске чугаа кезектериinden ылгап алры

327. Домактарны номчааш, аңғылаан сөстерже айтырыгларны салып, кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар. Домактарны кежигүннерге сайгарыңар. Түңнелден үндүрүүцөр.

1. Чайның изии бергедедип-ле келди.
2. Изиг шай аартап олур бис.
3. Изиг-изиг базыптыңар, чедер черивис ам-даа ырак.

Тыва дылда чамдык сөстер чүве ады-даа, демдек ады-даа, наречие-даа бооп болур.

Чүве ады	Демдек ады	Наречие
чувени илередир	чүве адынга хамааржыр болгаш ылгавыр демдек илередир	кылыг сөзүнгө хамааржыр болгаш кылдыныгның ылгавыр демдээн илередир
Кижиниң экизи (чүү?) оон эртпес.	кандыг? ↓ эки кижи	канчаар? ↓ эки өөрөнүр

328. Домактарда аңғылаан сөстерже айтырыглардан салып, кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар.

1. «Вз-во-од, чыска-алыңа-ар!» дээн кончуг чидиг алгы аал кырынга чаңгыланы берген. (*М.Э.*) Одагда кезектер дөгере хып, көстели берген. Көстерниң чалынының чидий кончуг. (*Ш.С.*) 2. Шериг кезээнин чыскаалының шынарын көргеш-ле, бо быжыг чурумнуг, тиилээринге бүзүрелдиг солдаттар-дыр, азы шеригниң уран аргазынга ам-даа чедир өөренмээн, боттарынга быжыг бүзүрел чок солдаттар-дыр деп билип ап болур. (*М.Э.*)

329. Бердинген сөстерден дарааында модельдер ёзугаар сөс каттыжышыннарындан тургузунар: *д.а + ч.а* (чувениң демдәэ); *нар + к.с* (кылдыныгның демдәэ). Аңгылаан сөстер чүве ады уткалыг ажыглаттынган домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *томуаанныг кийжи* — *томуаанныг олурар*

Хөглүг, чиик, быжыг, чиг, дүрген, соок, чылыг, күштүг.

330. Таблицада бердинген үлегер ёзугаар *өрү*, *куду*, *өттүр*, *дескиндир*, *долгандыр*, *бәэр*, *дургаар*, *чедир*, *удур*, *ажылдыр* деп сөстер наречие болгаш эдеринчилер болур кылдыр эжеш домактардан чогаадыңар. Чогааткан домактарыңарның синтаксистиг сайгырлазын кылышыңар.

Наречие	Эдеринчи
<i>өрү, куду, өттүр, дескиндир, долгандыр, бәэр, дургаар, чедир, удур, ажылдыр</i>	
<i>Долгандыр</i> <i>херимнәэн</i> <i>бажыңга</i> <i>келдивис</i>	<i>Бажың, долгандыр</i> <i>тарып</i> <i>каан</i> <i>чечектер.</i>
Ылгалы	
<i>Айтырга</i> <i>чааскаан</i> <i>харылаар</i>	<i>Өске</i> <i>сөс-бile</i> <i>кады</i> <i>айтырга</i> <i>харылаар</i>

 Домактарыңарда ажыглаан наречиелер болгаш эдеринчилерге хамаарыштыр кандыг кежигүн болғанын, кандыг айтырылгарга харылаттынганын тайылбырланар.

331. Аңгылаан сөстер кандыг чугаа кезээ бооп чоруурун үстүнде таблицага даянып тургаш, тодарадыңар. Ол сөстер наречие болуп чоруур кылдыр домактардан чогаадыңар.

1. Эдирленчек булут *өттүр* ээтпек ай-даа эштип чору.
- (O.C.) 2. Хар чаггандан *соңгаар* малды хөй маңнадып, одар шыырландыр бастырып болбас.
3. Хар-бile хана

ортузу чедир хөөп каан өг дүндүүнден ыш буруцайнып тур. (С.) Аяңың ортузунда улуг майгын тип, ону долгандыр шериглер тургузуп каан. (Ш.С.)

332. Номчуңар. *Өрүү, куду* деп сөстер кандыг чугаа кезээ бооп чоруурун тодарадыңар, харыңаңынды бадыткаңар.

— Черге чип чоруур силер, оолдарым¹ — дээш, авазы хапка быжырган далган суп, бичии көгээржиккө³ хойтпак кудуп берген.

Хойну канчаар кадаарын кырган-ачазы эрткен чайын-на өөредип каан. Ойнуң² хевис ышкаш ногаан көктүг ийинге⁴ олуруп алгаш, оолдар чемнени бергеннер.

Сылдыс хеп-хенертен ийни куду чуглуп-ла баткан⁴.

— Чүгэ кижи чууктай идип турар сен?! — деп, ол дунмазынга хорадай берген.

— Бодуң чуглуп баттың чоп. А мен сээн соондан...

— Соондан, соондан... — деп, Сылдыс химириенип чоруй, ийни өрү холу-бile айыткан. Оолду чууй үстүрүпкен кара баштыг ак хуна хап иштинче бажын суп алган, далганны чиген турган. (Ш. Суван)

Наречилерниң морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Укталбаан, укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы).
3. Утказының аайы-бile бөлүү.
4. Домакта синтаксистиг ролю.

Наречиениң морфологтук сайгарылгазының үлгери

Дамырак мээсти куду шулурадыр агып бадып чыткан. (Ш. Суван)

Шулурадыр — наречие. Укталган, морфологтук арга. Кылдыныгның болур аргазын илередир болгаш канчалдыр? деп айтырыгга харыылап чоруур кылдыныг аргазының наречиези. Домакта байдал болуп турар.

§ 49. Наречиелерге ниити катаптаашкын

333. Номчунар. Сөзүглелдиң утказын тодаргай илередиинге кандыг бөлүктүү наречиелери делгереңгей ажыглаттынганын тодардыңдар. Укталган наречиелерниң тургустунгандар аргазын айтыңдар. Алдан-маадырларның бирээзи Сарыылдыг деп шолалыг Садыяажыктың одаг салыр арга-дуржуулгазының дугайында чүнү билдицер, чугаадан чорудуңдар.

ЫШ ЧОК ОДАГ

Садыяажык истеп-сүрүүшкүнде, дилээшкүнде турар болганда, ол онза оваарымчалыг болур ужурлуг. Ынчангаш кайы-хамаанчок одаг кыпсып, ыш бургурадыр³ болза, ол кайы оранчоктан эскертинер болгай. А Сарыылдыг одагны ыш бурт кылбайн кыпсып ап, одунуң чылышынга дөгеленип чораан кижи-дир. Ыш чок одаг канчап турар боор деп кижи кайгаар чүве.

А ындыг ыш чок одагны³ салып ап база болур чүве бооп-тур. Ол салырда, одаг чәэргенин кончуг хынамчалыг³ шилип аар: черде чыткан чәэрген ап болбас (ол бичии-даа бол, черле шык чыдар, ынчангаш ышталышычал), а турган ыяштың кургаг будуун алыр, бир эвес ол хараган болза, картын аштап каапкаш одаарга, ыжы барык-ла көзүлбес боор чүве-дир.

А ол ыштың көстүр-көзүлбези агаарның байдалындан кончуг хамааржыр⁴. Бир эвес агаар шык болза, ыш дыка тода көстүр, а каян агаар кургаг турда, ыш барык көзүлбес³, көзүлзэ-даа, агаарже бедип үнмес.

Кижилер караандан чаштынып чораан Сарыылдыг алыс төрүмелинден хайгаараачал кижи болгаш, черниң черинге аштап-суксап, доңуп-дожап өлбээни чогум-на ооң шак ындыг сагынгыр-тывынгыр чоруунуң ачызында болган. (Ч. Чүлдүмнүү-бile)

334. Домактарны номчуңар. Уткалыг бөлүктөриниң айы-бile наречиелерни аңгылай бижиңер. Укталган болза, тургустунган аргазын айтыңар. Аңгылаан сөстерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Аалывыс-бile кожа Очур-оол дээр кижи чуртташ турган. Ооң оолдары мээн-бile шоолуг ойнавас, ырадыр баарындан коргар улус. 2. Доржу удуур серивисче-даа барбайн, ишкээр шиглей углапты. Акым мээн-чанымга чедип келгеш: «Дөө ол хараган дөзүнде отту көрүп тур сен бе?» — дээш, холу-бile бурунгаар айты-дыр. 3. Ак-Чүрек хенертен чирти-ле берди. Дүрген-не үне халыдым. Кудууртан акым чортуп олур. Ак-Чүрек мени мурнай акымны ээртинип, доза туруп, эргеленип ойнап-ла чор. (O.C.)

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

335. Тайылбырлыг хыналда ажыл. Хөй сектер орнунга турза чогуур үжүктөрин салбышаан, сөзүглелди дүжүрүп бижиңер. Наречиелерни ушта бижээш, бөлүүн, тургустунган аргазын айтыңар.

— Эх, Кара! Сен ...аптыг билип ал. Мен ышкаш мындыг, бойдуска хумагалыг бол. Бо т...рук сайын мен сайл...р дээш эвес, а бо Хемчик у...унга ...арып өстүрөр дээш э...елдим. Маңаа бо тоорук сайын тарып каар бис. Оон пөшчүгештер өзүп үнүп кээр...

Оон бээр үр-ле ўе — чартык чүс ажыг чылдар эрткен. Д...йм ашак шагда-ла чок. А Хемчикте ооң тарып каан тоор...нуң сайындан пөштер өзүп үнгеш, мырыңай шыргай арыг а...арган. Сөөлүнде ону улус «Пөштүг-Арыг» деп а...ай берген.

Бойдуска хумагалыг ол кижи бо...унга дириг турас-каалды ынчаар ...ургузуп каан. (К. Аракчаа)

§ 50. Ат оруннарының уtkазы болгаш грамматиктиг демдектери. Ат орнуң бөлүктери

Ат орну — чүвелерни, оларның ылгавыр демдектерин, саң-түңүн, кылдынынын дорт адавас, оларны чугле айтыр **тускай чугаа кезээ**.

Ат орну чааскаан тургаш, тодаргай утка чок болур. Оон уtkазы сөзүглелден азы чугаадан билдинер. Эжим кончуг *сонуургак кижи*. *Ол* кандыг-даа номну номчаан болур. Баштайгы домакта **эжим** деп чuve адын дараазында домакта **ол** деп ат орну солуп чоруур. Бир эвес **эжим** деп чuve ады чок турган болза, ийиги домакта кымның дугайында чугаалап турары билдинмес болур.

336. «Кара-Бай» деп тоожудан үзүндүнү кичээнгейлиг номчааш, ында ат оруннарын тывыңар, оларның уtkазын тайылбырлаңар. Бойду-Хам Ыңаажыктың чөр сүггарар дуржулгазын чүге ажыглаар деп бодап алганыл? Силер огородунарны, чечектерицерни канчаар өстүрүп турарыңарны таныштырып чугаалаңар.

Бойду-Хам аъдындан дүшкеш, Ыңаажыктың чанынга сөгедектей* олуруп алган. Даңза хавын уштуп, таак-пылашқаннар.

— Эртежинди але. Хамыкты мурнай сүгара берген ышкаждың чул.

— Ыңчанмайн канчаар. Черни, хар суу кепкелек чыдырда, сүггарарга, суг эки сиңер болбазыкпе. Чер кургап калганда, олче суг бадырарга, суг орта сиңмес, ында-мында хөөлбектелип чыткаш, анаа-ла бусталып үне бәэр. Ыңчаар сүггарган ажыны чок ийин.

— Оо, шынап-ла але. Ону бодаа¹ дег чuve-дир моң. Черле тыппазы-ла чок ийин моң. Мен бичии черимни база

шык чыдырда, сүггарып алыйн адырам. Сээц бо аргаңы ажыглап көөр-дүр. (*E. Танова*)

Ат оруннарын утказының айы-бile дараазында белүктөрge чарып турар:

Арынның ат оруннары: *мен, сен, ол, бис, силер, олар.*

Айтырыгның ат оруннары: *кым, ҹүү, кандыг, кайы, кайзы, каш, чеже, кашкы, чежеги, кымныы, кайы хире, ҹүү хире.*

Айтылганың ат оруннары: *бо, ол, дүү (доө, доо), мындыг, ындыг, мынча, ынча, ол хире, ук, мүн, демги.*

Тодаргай ат оруннары: *бүгүү, шуптуу, хамык, дооза, дөгөре, бот, бүрүү, кым-даа, ҹүү-даа.*

Тодаргай эвес ат оруннары: *бир, бир-ле, кым-бир, ҹүү-бир, кандыг-бир, кайы-бир, чамдык, каш.*

Ат оруннары белүктөриниң айы-бile аңғы-аңғы айтырыгларга харылаар болгаш аңғы-аңғы домак кежигүннери болуп чоруур.

337. Сөзүгледи номчааш, аңғылаан ат оруннарының утказын тайылбырлаңар. Бодуңарны чүү чүвеге сундулуг азы салым-чаяанныг кылдыр санаар силер? Кымны кончуг салым-чаяанныг деп санап чоруур силер, оон дугайында эштериңерге сонуургадыңар.

Кажан бис кым-бир кижиниң дугайында «салымныг уруг», «салымныг кижи» деп чугаалап тура, **оон кандыг-бир** чүвени өске улустан артык кылышп билирин чугаалап турарывыс ол. **Ол** өске улустан эки чуруур, чарааш танцылаар, ... бодалгаларны чииги-бile бодап кааптар. **Бо бүгүнү** кылышрда, ол улустан артык кызышп өөренип азы тренировкалап турар эвес, а чүге дээрge **ол** салым-чаяанныг бооп турар.

Кижилер чүгле салым-чаяанны-бile ылгалып турар эвес, а ол салым-чаяанының **кайы хире** сайзырааны-бile база ылгалыр: «чайынналчак салым-чаяанныг», «эки салым-чаяанныг», «багай эвес салым-чаяанныг». **Ол бүгү оларның** аразында арга-мергежилдерге салымнының деңнелиниң дугайында чугаалап турары ол.

Бодунуң салым-чаяанын сайзырадыр аргалары кижи **бүрүзүнде** кызыгаар чок дәэрзин билип алышы чугула.

(«*Психология*» номундан. 5 кл.)

338. Сөзүглелди номчааш, ында ат оруннарын тыпкаш, бөлүктөрин айтыңдар. Ат оруннары кайы чугаа кезектерин солуп чоруурдур, тодарадыңдар. Диалогта каш кижи киржип турарын тайылбырлаңдар. Тожу улузунуң чугаазының онзагайын көргүзүп турар диалект сөстерни тыпкаш, литературлуг дылдың сөстери-бile солуңдар.

Ол аразында Илдирмааның иези шуглаанды чыда:

— Оо, болар Салдыма ирги бе таң, таа кым ыйнаан?
— деп айтырган.

— Ийе, мен мен иен. Эки беңер! Силерни удуп чыдар деп билдим.

— Пох, хейт! Сээн үнүң танып чадааш, бужар-ла болдум, йоону берген хайдыл! — деп, кадай Салдыма-бile чугаалажы берген...

— Кожуунувус черинде солун дыңнаар база чүү туруптур, соодап көрем, оглум.

— Онза-солун чүве чок, тайбың-дыр. Дүүн кожуун төвүнгө орай келгеш, демги Ондарай бажыңынга хондувус.

— Оо, ол Ондарай күжүрүвүс чааже аyttтанган дәэн. Кадайы уруг чүнү дыңнап олур ыйнаан? Бо чоокта дылдашпаан, чүнү-даа дыңнавадывыс иеэн — деп, кадай улам сонуургап айтырган.

— Ийет-ийет, соодап олурду харын. Дайын черинге баргаш, дораан-на маадырлыг болган деп бижик келди

дээш, ол кадайы уруг өөрүшкүлүү сүргей биске бижик көргүстү. Бис ону номчуп билир эвес, ол уруг боду ужурун чугаалап берди. (*С. Сарыг-оол*)

§ 51. Арынның ат оруннары

Чугаалап тураг кижииниң бодун, чугаада киржип тураг өске кижиини, улусту азы чүвени, чүвелерни айтыр болгаш кым? кымнар? чүү? чулер? деп айтырыгларга харыылаар *мен, сен, ол, бис, силер, олар* деп сөстерни **арынның ат оруннары** дээр. Олар чүве адының орнуunga ажыглаттынып тураг болгандა, чүве ады ышкаш саннарга, арыннарга болгаш падежтерге өскерлир. Домакка олар *кол сөс, сөглекчи, немелде, тодарадылга* болур: 1. «*Кыргыстарның башкы дос-куулу хенертен халдан келди*» — деп, *ол* (кым?) эгииштевишаан чугаалаан. (*К.-Э.К.*). 2. Оларны (чүлөрни?) хөлечичк Төмүр кадарып чораан. (*О.С.*)

Арынның ат оруннары сөглекчиниң составынга кирип турда, оларны арын көргүзүкчүлери деп адаар:

1. *Иий ай бижик бөлгүмүц башкылаар сен.* (*Л.И.*).
2. *Частырыгны эдип алыр болган-дыр бис.* (*Л.И.*).

Бо домактарда кылдыныгны күүседир кижииниң адын арын көргүзүкчүлери солуп чоруур. Үндиг домактарга колдуунда кол сөс турбас.

Чугаалап тураг кижи бодун *мен* деп, өске улус биле бодун катай *бис* деп, чугааны дыңнап тураг кижиини *сен* деп, а хөй улусту *силер* деп, чугааны дыңнавайн тураг кижиини азы чүвени *ол* деп, улусту азы чүвелерни *олар* деп айтып адаар.

Улуг улусту хүндүлээнийн илередип, *силер, болар* деп ат оруннарын чугаага чангыс кижиге хамаарыштыр ажыглаар.

339. Чангыстың болгаш хәйнүң санында арынның ат оруннарының падежтерге өскерлирин сактып алышар. *Ол* деп ат орнун падежтерге өскертип турда, кандыг үн өскерлиишкиннери болу бээрин хайгаарацар.

Падежтер	Чангыстың саны			Хәйнүң саны		
	1-ги арын	2-ги арын	3-кү арын	1-ги арын	2-ги арын	3-кү арын
А.п.	мен	сен	ол	бис	силер	олар
Х.п.	мээн	сээн	ооң	бистиң	силерниң	оларның
Б.п.	менээ	сенээ	аңаа	биске	силерге	оларга
О.п.	мени	сени	ону	бисти	силерни	оларны
Т.п.	менде	сенде	ында	бисте	силерде	оларда
Ү.п.	менден	сенден	оон	бистен	силерден	олардан
Ү.п.	менче	сенче	олче	бисче	силерже	оларже

340. Лингвистиктиг сөзүглелди номчааш, арынның ат оруннарының илередип чоруур уткаларын сактып алышар.

Чугааның эвилен-ээлдек болуру **сен, ол, бо, силер, олар, болар** дээн чижектиг ат оруннарын таарымчалыг ажыглаанындан база улуг хамааржыр.

Сен деп бирги арынның чангыстың санының ат орнун тывалар назы-хары дец, эки танытыры кижизинге, эжинге азы чоок кижилеринге база бичиилерге хамаарыштыр чугаалаар. Танывазы, ылаңгыя улгады берген кижилерни, сен дээри канчап-даа таарышпас. Ол культур чок, кижиттинмээн чоруктуң херечизи.

Силер — танывазы кижилерге база улуг назылыг болгаш өске-даа хүндүткелдиг кижилерге хамаарыштыр ажыглаар сөс⁴. Чаңчылчаан тыва кижизидилге ёзугаар өг-бүлеге уруглары ада-иезин, бичиилери улугларын безин силер деп хүндүлөп адаар турган.

Силер деп сөсте -лер деп хөйнүң санының кожумаанга өске -лер деп кожумактың немешкенинден **силерлер** деп онзагай ат орну тывылган. **Силерлер, оларлар, боларлар** дээн чижектиг ат оруннары эц дээди хүндүткелди илередир бедик стильдин сёстери болур. (*Ч. Доржу*)

§ 52. Айтылганың ат оруннары. Айтырыгның ат оруннары

 341. Сөзүглелди номчааш, ат оруннарын тывыңар. Оларның аразындан чүвелерниң ылгавыр демдээн айтыр ат орнун аңгылап тывыңар. Найырал темазынга хамааржыр үлөгер домактардан тывыңар.

Адаа эц чоок, төрээн акызы дег кижи — Маадыр. Боду шыырак эрес эр чүве-дир. Ол база-ла хөлечич кижи. Төмүр биле Маадыр байның ажылын кады кылыш, оон аажылаашкынын кады дыңнаар, дүне кады удуур, хүндүс кады чоруур — мындыг эжишкiler-дир. (*О. Саган-оол*)

Айтылганың ат оруннары чүвелерни (*бо, ол, дүц* (*дөө, доо*), *ук, мүн, демги* — *кайы?*), оларның ылгавыр демдектерин (*ындыг, мындыг* — *кандыг?*), сан-түңүн (*мынча, ынча* — *каш?*), хире-шаан, хемчээлин (*ол хире, бо хире, мындыг* — *кайы хире?*), кылдыныгларын (*мынчалган, ынчалган* — *канчалган?*) айтыр. Домакка **тодарадылга** болгаш

сөглекчи болур: 1. Ындыг (каньыг?) мээстерниң бирээзинде Көкей байның хойлары оғттап чоруур. (О.С.). 2. Оон чаңы (каньыгыл?) чөрле ындыг. (С.С)

Оон аңгыда кылдыныгның: аргазын (ынчаар — канчаар?), үезин (ынчан, мынчан — кажан?), ылгавыр демдээн (ынчалдыр — канчалдыр?) айтыр болгаш домакка **байдал** болур: 1. Ынчан (кажан?) 1945 чылдың май 9 цве. (В.Б) 2. Белдир-оол маргылдаага ынчаар (канчаар?) тиилен үнген. (Ч.К)

342. Ол, бо деп айтылганың ат оруннарының падежтерге өскерлирин сактып алышар.

А. п.	ол	бо
Х. п.	<u>ооң</u>	<u>моон</u>
Б. п.	<u>аңаа (aa)</u>	<u>маңаа (маа)</u>
О. п.	<u>ону</u>	<u>мону</u>
Т. п.	<u>ында</u>	<u>мында</u>
Ү. п.	<u>оон</u>	<u>моон</u>
Ү. п.	<u>олче</u>	<u>боже</u>

Айтылганың ат оруннарының арыннарга өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
Чаңгыстың саны		
	бо	ол
1 арын	<u>моом</u>	<u>оом</u>
2 арын	<u>мооң</u>	<u>ооң</u>
3 арын	<u>моозу</u>	<u>оозу</u>
Хөйнүүң саны		
1 арын	<u>моовус</u>	<u>оовус</u>
2 арын	<u>мооңар</u>	<u>ооңар</u>
3 арын	<u>моозу</u>	<u>оозу</u>

Ол деп ат орну омонимнер болуп чоруур. Оларның уtkазын өзек сөстен айтырыгны салып тургаш, тодарадып алыр.

Ол деп сөс чаңғыстың саны, 3-кү арынга тургаш, **арынның** ат орну болур. Ыңчан ол кылдыныгның боттандырыкчызы апаар болгаш домакка **кол сөс** болур: *Меңниг-Сегел! Меңниг-Сегел! — деп, ол (кым?) кийигырган.* (Э.Д.)

Чувени айтып тургаш, ол-ла сөс **айтылганың** ат орну апаар болгаш домакка **тодарадылга** болур: *Оон ол (кайы?) моортайжыгажын канчалган?* (Э.Д.)

Ол деп айтылганың ат орну домактың сөөлүнге чорааш, **сөглекчи** болур:

Шыңганнарны дадыктырар

Шынап эки оюн (кайыл?) ол боор! (К.О.)

Чамдыкта кылыг сөзүнүң соонга бадыткаан утка кирип чорааш, сөглекчиниң составынче кирер:

Хөртүк харлар эстип калган —

Хөглүг частың келгени ол (канчалганы ол?). (К.О.)

343. *Ол* деп сөс кайы таварылгада арынның, а кайы домактарда айтылганың ат орну болуп чоруурун өзек сөзүндөн харылзаалыг айтырыглардан салып тургаш, тодарадыңар.

I. 1. Ол Ленин кудумчузунда турага. 2. Ол дээрге кыш, час, чай болгаш күс. 3. Бажым дүгү база кара өннүг. Ол чолдак болгаш дыдыраш. 4. Бо бистиң бажыңызыс-тыр. Ол улуг болгаш чарааш. (А. Адыгаева)

II. 1. Бир катап ол аңнап чорупкан. Ол болуушкун чайын болган. 2. Дөө ховуда чаңғыс айтты көрүп тур сен бе? Ол чаңғыс айт ышкаш, кара чааскаан чурттап, бүгү назыныңда сарынналдыр киштеп чоруур бооп тур сен

ийин — деп, күш хааны чарлық болган чүвең иргин. 3. Кажан ол Ай-бile месилдежип турда, караңғы дүжүптер. Ол үени «Ай туттуруушкуну» дээр. (*Тоолчургу чугаадан*)

344. Сөзүглелди номчааш, айтылганың ат оруннарын тывыңар. Домакта аңғылаан сөстерни айтылганың ат оруннары-бile солуп бижээш, ук домактың утказы канчаар өскерли бээрин тайылбырланар. Эргижирийн сөстерниң утказын сактып алышар.

Төп хоорайдан келген сургакчы дээр: **кара** тоннуг, **сарыг** дордум курлуг, **кара хром** сапыктыг, бажының дүгүн **селбейтири** үндүргеш, бир талазынче **чамдыйты** дырап алган, **узун ак** эр бар болду. Ол долгандыр олурган аныяктар ортузунга ол-бо девиржиidi қылаштап тургаш, илеткел қылды. Холунда моол бижик-бile бижип каан дүрүм-саавыыр дээр бижии-даа бар. Чамдык уругларның сымыражырын дыңнаарымга: «Орган-Улуг-Хүрээден бээр сургуулдап чораан, моолдаары дээрge мырай суг^{*}, моол бижикке дегбес чүве дидир»-даа дижирлер. Дараазында кожуун сургакчызы^{*} чугаалады. Оон чугаазында бир онза чүве чүл дээрge Ары Амырактың эвилел кежигүнүнгэ кирип болур кижилер бар дээш, чээрби шаа оолдар, кыстарның адын саазында бижээнинден кыйгырды^{*}. Оларның аразында Ангыр-оол база бар болду. (*C. Сарыг-оол*)

345. 3–4 дугаар домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылышар. Хөйнүүс санында ажыглаттынган айтылганың ат оруннарын тыпкаш, оларның кандыг чугаа кезээнчэ шилчий бергенин тайылбырланар.

1. Демгилери корткаштың чук быдарады салчыпкан. (*С.С.*)
2. Киржикчилерниң кайылары тиилеп үнгени ол? (*Л.И.*)
3. Ол дагааларының иштинден арбай, актараазын үндүр суйбап турган дээр⁴. (*Ч.Ч.*)
4. Чaa үениң

ыры ынчанғы аныяқтарны әртем-билиг чедип алышынче chalgyinnalдырып турған⁴. (Т.-С.Т.) 5. Дөө ол кодан кежи уктарны иштинден кедип алгаш, соң соонда идиктерин кет, оглум. (М. И.-С.)

346. Сөзүгелден айтылғаның ат оруннарын хамаарышкан сөзү-бile катай ушта бижәеш, харылзаалыг айтырығдан салыңдар. И. Репин дугайында медәден белеткәеш, презентация ажыплап, дыңнадығдан кылыңдар.

Оларның ус-шевер кылыгларының делгелгези каяадаа четкен.

Байыр СарыговиЧ Байынды — Тываның сураглыг ус-шевер даش чонукчузу, ачазы — Илья Репин аттыг Россияның Құруне шаңналының лауреады. Ооң ажы-төлү шупту адазының изин истәэн алдар-сураглыг даш чонукчулары. Магалыын көр, оларга канчап чоргаарланмас бис. Чамдық ховар эм үнүштер чанғыс дазылдан бөкперлештири үнүп келир, кижи база ындыг-дыр⁴. (Л. Иргит)

347. «Сөөскеннер чечектелип турда» деп шииден үзүндүнү номчааш, ат оруннарының солуп чоруур сөстерин тывыңдар. Аңгылаан сөстер чүнү илередип туарын тайылбырланың.

Чамзы: Сөөскенингде сөөлгү чылдарда геологтар эңдерлип келди. Оларны мурнай бөдүүн кадарчы кижи оларның дилеп туары бүдүмелди чүге тып албас деп? Боларның аал артында бузуп ап туары ак хаяларны чажымдан тура тудуп, көрүп, чарапсынып келдим, а чогум чүл дээрзин ам безин билбес-тир мен. Шынап-ла, ол **кандаай** даштарыл, Василий Семенович?

Павлов: Ол ак даштар — бистин әң улуг идегеливис, ажылывыстың түңнели болуп туарар. Ооң адын кварц дээр. Кварц-бile кады алдын, чес, олово, вольфрам, молибден

болгаш өске-даа металлдар бо-ла таваржыр. Силерниң аалыңдар чанында дамырда бис оларны тып алдывыс⁴. Ол бар-даа. Ам чүгле ооң курлавырын келир чылын бұдун техникалыг келгеш тодарадыр бис. (В. Серен-оол)

1. Геолог мергежилди сонуургаар силер бе? Ооң қылыш чорудуп туар ажылының дугайында чугаалаңар. 2. Тываның девискәэринде кандыг эртинелер бар деп бодаар силер? 3. «Тыва-асбест», «Тыва-кобальт» комбинаттары Тываның кайы кожууннарынга турғаныл, оларның дугайында дыңнадыглардан қылыштар.

348. «Тыва дылдың тайылбыр словарындан» бо деп сөстүң уткаларын номчұндар.

БО, ат, ар., айтыл. 1. Чугаалап туар кижиңинде чоогунда, өскелерден чоок чүвени айттыр. — Этот. **Бо чагааны ... солунга ңндцерин силерден идегеп диледим**⁴ (Д.Сарықай). **Ховунуң бо charisma қызынга кандыг-даа берге оруқ коргунчуг эвес**⁴ (Ч. Лодойдамба). 2. Амгы үеге хамааржыр. — Нынешний, сегодняшний, современный. **Бо шагда әртем өзін кижи согур кижиден дора.** (А. Даржай). **Бо чылын кыштың тынышы соок болур хире**⁴ (О. Саган-оол). 3. Мындыг, шак мындыг. — Вот такой. **Бо соокта өзін үруг черниң черинге алғырып чыдырда, каапкаш баар мен бе?** (К.-Э. Кудажы). 4. нареч. **Ырак** әвесте болуп туар азы бар чүвени айттыр. — Вон, вот. **Ужен маадыр** чоруй баары билек-ле, Чуру бо кирип кәэп-тир (Тоолдан). **Ары чарықта чоннуң аргыжар чанғыс оруу бо** (М. Қенин-Лопсан). **Бо чүң одул?** (Е. Танова).

349. Сөзүглелди номчааш, ында айттырыг илереткен сөстерни тывынар.

Ол, **бо** деп айттылғаның ат оруннарын танывазы кижи азы улуг назылыг кижиғе хамаарыштыр хұндүткел уткалыг қылдыр хейнүң санынга ажыглаар:

«Болар кайын моорлап үнген чоор, кайы сунуп бар чор ирги? — деп, ашак өгге кирип келгенивис соонда, айтырадыр. Кайын келгенимни, чүге чоруурумну чугаалап бердим.» (С. Пюрбю. «Кадарчы дугайында баллада»).

Сөзүглелде бердинген чижектерге немей чижектерден тывыңар.

Яңзы-бүрү айтырыглар илередир сөстер турар, олар **айтырыгның ат оруннары** болур:

кижи, чүве дугайында — кым? кымыл? кымнар? чүү? чүл? чүлер? чүлерил?; олар падежтерге, хамаарылга хевирлеринге өскерлир;

чувениң ылгавыр демдээнин дугайында — кан-дыйг? кайы? кайызы? кашкы? чежеги? кымнысы?;

чувениң сан-түңүнүң дугайында — каш? чеже?;

чувениң хире-шааның, хемчээлинин дугайында — кайы хире? чүү хире?;

кылдыныгның үезиниң — кажан?, туружунуң — кайда? каяя? кайнаар? кайын?, аргазының — канчаар?, чылдагаанының азы сорулгазының дугайында — чүге?

Олар домакка кандыг-бир айтырыг утказы кирип чорааш, **кол сөс, сөглекчи, тодарадылга, байдал** болур: 1. Кымның кандызызын (чүнү?) кым (кым?) билген боор. (Л.И). 2. Кижи чүгө (чүгө?) сиген чивес чүвел, кырган-авай? (С.). 3. Хыналда ажылга кайы хире (кайы хире?) белеткенип алдыңар?

350. Сөзүглелди номчааш, ат оруннарын өзек сөзү-бile катай ушта бижээш, айтырыын салыңар. Бир домактан шилип алгаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылышар. Чугааның киржикичилеринин

бот-боттарын хұндұлежип турарын илереткен сөстерни тывыңар. Силер үе-черге әштериңер-бile араңаарда қанчаар чугаалажыр-дыр силер, чугаалаңар.

Ол-ла үеде КУТВ*-тан үнүп кәәримге, ында өөренип турар тывалар чыглып келген турган. Бир аныяқ оол чедип келгеш, хұлұмзұруп айттырган:

— Мени Степан Сарығ-оол дәэр. Силерни кым деп адаарыл?⁴ Кайда өөренип турар силер?⁴

— Авам мени Таки-Сұруң деп адаан чүве⁴. Долузубиле Қырғыс Таки-Сұруң Намбырал уруу дәэр ийин. Эмчи техникумунда өөренип турар мен — деп харыыладым.

— Каш чыл өөренир силер⁴?

— Беш чыл — дәэштиң әжим-бile chargalaштыр деңге харыылапкаш, чаза каттыржыпкан бис.

Шак ынчаар аныяқ чылдарымда Тываның сураглыг чогаалчызы Степан Ағбанович Сарығ-оол-бile база ужураштым⁴. (*Л. Иргит*)

351. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын чугаалаңар. Айттырыгының болгаш өске-даа ат оруннарын өзек сөзү-бile тывыңар.

Хаилино — Чукотка-бile кызыгаарлаан ырак эвесте турар коряқ суур. Корякияның бо суурунда тус черниң чурттакчыларының колдуунда чартық кезии — чукчалар. Сан талазы-бile оларның соонда — эвеннер. Хаилинога, Камчатканың кайы-даа суурунга ышкаш, кайыын келген кижиге ужурашпас дәэр: орустарга, татарларга, дагестаннарға, чуваштарға, көрейлерге... Чижәэ, Виктор борта Смоленскиден келген. Хаилинога бызаңчылаандан бәэр, он чыл ажа берген. Ол бо коряқ суурда шуут ижииккен, чукча кадайлыг, чодураа дег карактарлыг ийи қыстыг. Чукча дылга хостуг чугаалаар, коряқ дылды дыңнааш, билип аптар. (*Ю. Пишонкин*)

352. Номчуңар, ат оруннарын тыпкаш, бөлүүн айтыңдар.

Авам ынаар, кажаа иштинде туруп алган:

— Хойт, бо кандаай инегил! Кижээ инек-даа сагдырбас. Хүндүс-ле үскүленип маңнап турбайн, чүнү көрүп турган бо. Кончуг мoomаны, үндүр ойлат, оглум. Бо инектиң ол шиши мыйыстарын сый шаап кагбас болза, черле айыылдыг-дыр — деп чугааланмышаан:

— Кадарчы кайы хире хүнзээн чүвел?⁴ Сүксаан боор сен. Хөнекте шай соок чүве. Киргеш, ижип көрем — дээш, ачамны өгже киир үдепти.

Мен ачамның соондан кирип келиримге:

— Акыларың кайда барды, оглум?⁴ Каям, ол шайдан кудуп эккелем — деп.

— Дем-не сыйрткыштар туткуулап алган, хем кирип чытпадылар бе. Мени-даа эдертип албадылар — деп хоптаны аарак, харыылап кагдым. (*H. Монгуш*)

§ 53. Тодаргай ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннары

353. Сөзүглелди номчуңар. Чүвелерни бөлүктеп айтыр сөстү тывыңар.

Тываның Чазаа баштайгы сургуулдарны өске хоорайларже 1925 чылда өөредип чоруткан. Ийи бөлүк сургуулдарны өөредири-бile Москва хоорайже, Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының университетинче болгаш Моол Арат Республиканың төвү Улан-Баатор хоорайның партия школазынчы айткарған. Ол бүгүнү төөгүде мынчаар бадыткап бижээн:⁴ «1925 чылда Тывадан эң-не баштай КУТВ-че болгаш ССРЭ-нин өөредилгө черлеринчे 10, 1927 чылда 50,

1928 чылда 60 болгаш 1929 чылда 156 аныяқ тываларны чоруткан. 1925–1929 чылдарда 35 тывалар Улан-Бааторга Моол араттың революстуг намының Төп Комитетиниң чанында партия школазын дооскан». (С. Комбу).

Тыва улустуң эртем чедип ап эгелээн үезинден бээр кайы хире үе эрткен-дир, амгы үеде кандыг эртемниг тывалар барыл? Силерниң бодалыңцар-били Тываны моон-даа сонгаар сайзырадырынга чүү херек деп бодаар сiler, чугаалацар.

Тодаргай ат оруннары чүвелерни дөгерезин бөлүктеп айтыр.

Бүгү, шупту, хамык, дооза, дөгере деп ат оруннары чаңгыс аай чүвелерни дөгерезин бөлүктеп айтыр: *Маргылдааның киржикчилери шупту* (дөгере, дооза, дөгере — кымнар?) өөрүшкүлцүг *тарааннар*. (М.О.). *Бүгү-делегейниң* (чүнүң?) *төрээн дылдар хүнүн* демдеглеп эрттирген. (Л.И.). *Хамык аң-мен* (чүү?) аргазынче *шимеш дээн*. (К.-Э.К.)

Бот, бүрү, кым-даа, чүү-даа деп ат оруннары чаңгыс аай чүвелерни тус-тузунда аңглаанын айтыр: 1. Эмчилер *боттарының* (кымнарын?) ажылын эки *күцсөткөннер*. 2. *Онаалганы бодум* (кым?) *кылып алыр мен*. Бирги домакта *боттарының* деп ат орну эмчилер деп сөс-били харылзашкан болгаш, соонда туар. Ийиги домакта *бот* деп ат орну чааскаан хамаарылга кожумактыг ажыглаттынган (*бодум*), кылдыныгны кымның-даа дузазы чокка күү-седиптерин көргүзүп туар. Ук ат орну саннарга болгаш падежтерге өскерлир. Домакка *кол сөс, сөглекчи, немелде, тодарадылга* болур.

Бүрү деп ат орну чааскаан хереглеттинмес, черле хамаарышкан сөзүнүң соонга хамаарылга кожумактыг

чоруур: Кижи бүрүзү (кым?) хууда бодалдыг. Школа бүрүзүңүң (чүнүң?) тергинин дээн өөреникчилери бар. Ук ат орну падежтерге өскерлир болгаш домакка **кол сөс, сөглекчи, немелде, тодарадылга** болур.

Кым-даа, чүү-даа деп ат оруннары «кижи бүрүзү» азы «чүве бүрүзү» дээн уткаларны илередир: Кым-даа (кым?) уттуундурбаан. Дунмам чүнү-даа (чүнү?) сонуургаар болган. Ук ат оруннары падежтерге өскерлир болгаш домакка **кол сөс, сөглекчи, немелде, тодарадылга** болур.

354. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Ат оруннарын тыпкаш, бөлүктөриң айтыңар.

— Хамык аң-меңниң, мал-маганның ыыт-шимээнин чидир Иnek бустагылап турал халаан. (*К.-Э.К.*) 2. Дунмазы бодунуң хензиг үлүүн куруг иштинче ажырыпкан. (*М.Э.*) 3. Чартык арбайның үнезин билбейн, чалыы назынымдан чарлырым бо-дур! Мээн бо частырымын кижилерниң шуптузунга чугаалап берип чоруур сен. (*М.Э.*)

355. Тоожуушкун хевириnde сөзүглелди номчааш, хөй сектер орнунга ат оруннарын утказының аайы-бile немеп бижицер. Оларның бөлүктөриң айтыңар. Арын көргүзүкчүлөриң тодарадыңар.

1985 чылда школаны доостувус. Кижи ... шылгалдаларны эрткеш, улуг чуртувустуң аңгы-аңгы булуңнарынче аyttанып турган. ... база бухгалтер эртемни чедип алышы-бile Москваже чоруур үем келген. Ачам аалындан албан-бile ... самолётка олуртур дээш чедип келген. Аэропортка бир-ле дугаар барганывыс ол. .... олуарын орта билир эвес, девидеп-ле турган бис. Ачам бажым чыттааш, «эки өөренир сен, уруум» деп холун чайып чыдып калды.

Көрүп олуарымга, самолётта ...-ла мен хире оолдар, уруглар. Узун орунка чоруп ора, кады өөренир эштегим-били база таныжып алдым. Москвандың аэропортунга дүшкеш, хоорайже кириптевис. Трамвайга олуар дээш, кудумчу эртип чадааш, пат болган бис. Оруктарның калбак деп чүвези кончуг, туткан чемоданнары выстың аарыдаа кончуг. Бай-Тайгадан келген Уранның чугааланыры дыйылааш, үнүнүң чидии кончуг:

— Дуу черниң адаанда орук бар, ... эртер чүве — деп.

— Чер адаандан канчап эртер чүвел? — дээш, кашдаа катап машиналар аразындан эртер дээш, дап берген — хей болган. Бистиң алгы-кышкы выс-даа аттыг, улустуң ... кайгаары-даа кончуг. Уранның чугаалааны шын болган. Ынчап чорааш, Большая Черёмушкинская кудумчузун тып алган бис. (Д. Банзай)

Ажыглаар ат оруннары: мен (*падеж хевирлери*), *бүрүц, каяа, канчаар, шуптуу, ол, бис.*

Тодаргай эвес ат оруннары

Бир, бир-ле, кым-бир, чүү-бир, кандыг-бир, кайы-бир, чамдык, каш, эләэн каш деп сөстер **тодаргай эвес ат оруннары** болур. Олар чүвелерни, ылгавыр демдектерни, сан түңнерни орта билдинмес, тодаргай эвес кылдыр айтыр: *Ол херекседерни кым-бир кижи (кым?) сонуургай бээр чадавас боор. Кандыг-бир чылдагаан-били (чүге?) келбейн баар таварылгалар* черле турбазын. *Эләэн каш* (кайы хире?) *шериг улус* арыгдыва углавкан. Домакка кол сөс, байдал **тодарадылга** болур.

Ийиги кезээ бир деп сөстен тургустунган тодаргай эвес ат оруннарын дефистеп бижиир.

356. Тодаргай эвес ат оруннарын өзек сөзү-бile кады ушта бижицер. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылындар.

1. Доктаамал кандыг-бир ажылды чорудар ужурлуг. (*Л.И.*) 2. Оол, кыс уруглар аразынга чамдык чүүлдерни чугаалаары болдуунмас. (*В.М.*) 3. Бир-ле черге чоруп олур мен. (*О.Т.*) 4. Барыкта бир-ле черде чаштынып чыдар ийи барба мөңгүн, чудурук дег алдын дугайын безин арттырбааннар. (*К.-Э.К.*) 5. Элээн халаан соонда, автобус бир-ле бедик куу бажың чанынга турупкан. (*К.-Э.К.*)

357. Сөзүглелден тодаргай эвес ат орнун өзек сөзү-бile катай ушта бижицер. Тыва улустуң оюну — тевектиң кандыг хевирлерин билир сiler, эштерицерге таныштырындар.

ТЕВЕКЧИ

Үе-чергем аразында черле ат-алдарым алгаан тевек тевикчиizi кижи мен. Чиңнеп, кызыл чиңнеп, далгып турумда, олар чүгле сан санаарынга өй. Үш чүс, дөрт чүс чедир тептер мен. Өөрлерим шуут туруптар, мээн шууткан тевээм тудар дээш, көрбээн хинчээн көөр. Оюн шуудап, изий бергенде, чырык өртемчайде чүнү-даа уттууптар мен. Тевек тевери — менээ бир-ле таалал. (*А. Даржай*)

358. Сөзүглелди номчааш, утказын эдерти чугаалацаар. Долузубиле болгаш кызырып бижээн ийи сөзүглелди деңнеңер.

I.

Артас Валентинович Саная — Россия болгаш Казахстанның хостуг хуреш мөгези. Ол Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана хоорайга төрүттүнген.

2012 чылда Иван Ярыгин аттыг делегей чергелиг маргылдаага баштайгы үнүүшкүнүн кылгаш, 3-ку черни ээлээн. Россияның чыынды командазының составынга

ат-алдарлыг делегей чергелиг маргылдааларга киржип, асаа мөңгүн медальдарны чаалап ап турган. 2014 чылда Динмухаммед Кунаевтиң шаңналдары дәэш әрткен делегей чергелиг маргылдаазының түңнелдери-билие Казахстан биле Россияның Хүреш федерацияларының арасында Казахстанның чынынды командазы дәэш Артас Санааның хүрежириниң дугайында керәге ат салдынган. 2015 чылда Казахстанның Президентизиниң Кубогуның хулер медалының эдилекчизи болган, а ол ышкаш делегей чергелиг чемпионатка 5-ки черни ээләэш, 2016 чылдың Олимпий оюннарынче Казахстанга кара чаңгыс лицензияны чаалап берген.

Рио-де-Жанейро Олимпиадазынга Казахстанның чынынды командазының составынга ойнаарының бетинде бүгүн делегей рейтингизинге 8-ки черге турган. Олимпиаданың бодунга чүгле 12-ги черни ээләэн. 2017 чылда Азия чемпионадынга хүлөр медальды апкан, а 2018 чылда Азия чемпиону болган. 2018 чылда Будапешт хоорайга болган делегей чемпионадының финалынга россий спортчу Заур Угуевке аштыргаш, мөңгүн медальды чаалап алган. 2019 чылда Нур-Султан хоорайга әрткен делегей чемпионадының хүлөр медалын чаалап алган. 2021 чылда Токиога болуп әрткен XXXII чайгы Олимпий оюннарының хостуг хүрешкө 57 кг чедир деңзилиг мөгелер аразынга хүлөр медальдың эдилекчизи болган.

Сөзүглелдиң кызырып бижәэн үлгерин номчааш, ында ат оруннарын тывыңдар. Оларның бөлүктөрөн тодарадып, ужур-дузазын тайылбырлаңар.

II.

Артас Санаа — Россия болгаш Казахстанның кайызының-даа хостуг хүреш мөгези. Ооң чурту — Чадаана хоорай. Ол Россияга болган чеже-даа маргылдааларның тиилекчизи. 2014 чылда Казахстан биле Россияның Хүреш федерациялары Артас Санааның Казахстанның чынынды командазы дәэш хүрежириниң дугайында керәени чарган. Ынчанғы 2016 чылдың Олимпий оюннарынче Казахстанга кара чаңгыс лицензияны ол чаалап берген.

Рио-де-Жанейро Олимпиадасынга Казахстанның чынынды командазының составынга ойнаарының бетинде бүгү делегей рейтингизинге 8-ки черге турган. Мындыг шыырак тыва мөге 2021 чылда Токиога болуп эрткен **XXXII** чайғы Олимпий оюннарының хостуг хүрешкө 57 кг чедир деңзилиг мөгелериниң аразынга хүлер медальдың эдилекчизи болган.

(Интернет четкизинден)

Ат оруннарының морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезәә, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыры;
2. Эге хевири (бар болза);
3. Утказының аайы-бile бөлүү;
4. Ат орнуунуң арын, сан, падежи (бар болза);
5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Ат оруннарының морфологтук сайгарылгазының үлгери

Бо ыяштарны бөгүн кым тарырылы, уруглар?

Бо (кайы?) ыяштарны — ат орну, эге хевири: бо, кайы?, айтылганың, тодарадылга.

Кым (кым?) тарырылы — ат орну, эге хевири: кым, айтырыгның, адаарының падежи, чаңгыстың саны, кол сөс.

§ 54. Ат оруннарынга катааптаашкын

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Ат орнуунуң тодарадыын чугаалаңар. Ол кайы чугаа кезээ-бile сырый харылзаалыгыл?
2. Ат орну болуп чоруур сөстер кайы чугаа кезектерин солуп болурул? Оларны чижектер-бile бадыткаңар.
3. Ат оруннарының морфологтук демдектерин тайыл-бырлаңар.
4. Ат оруннарының синтаксистиг хүлээлгезин, дылга оларның ужур-дузазын түңнеп чугаалаңар.

359. Сөзүглелди номчааш, утказын эдерти чугаалаңар. Ында ат оруннарын тыпкаш, бөлүктөрин тодарадыңар. Ат оруннарының морфологтук сайгарылгазын кылыңар. Табу сөстү айтыңар, оон эвфемизмнерин санап чугаалаңар.

Кежээки чөмни хем кыдырынга кылыш чиир деп шиитпирледивис. Виктор ша-даа четпейн, ыяш чаргаш, одун сала каапты. Удаваанда ... амданынг чыт думчуктарывыска кәэп какты. Балык мүнүн ишкеш, сагыш хандыр шайлап алдывыс.

Чүге-ле ийик, шала кырынга чыткан бөрү кежин сактып келдим.

— Бөрү кежи сәэн олчаң бе? — деп Виктордан айтырдым.

— Чок, кырган-ачаның-дыр — дээш, Виктор олче имнеп калды.

— Бөрүнү силер адып алдыңар бе, кырган-ачай?⁴ — дээш, Авъеже көрнүп келдим.

— Улуг оглумнуң чүве. Ол хартаачы бөрүнүң кежидир.

— Кырган-ачай, ындыг бөрүлерни дыка угаанныг араатаннар дээри шын бе? — деп кырганның киргирээштиг үнүн дыңдааш, айтырдым.

Авье харыылавады. (Ю. Пишонкин)

360. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Аңгылаан сөс каттыжышкыннарын эге хевиинге турар кылдыр ушта бижээш, оларның чагырткан сөзүн ат оруннары-бile солуп бижинер.

I.

Кандыг-даа кижи уктуг дижир. Алекпейниң авазының-даа, ачазының-даа талазындан кырганнары шевер улус. 1970 чылдар үези. Ачазының адазы — Өшкүлүг кырган-ачазы чазын бүру үнмээнде, оран-таңдызынга чалбарып турғаш, арыгның чыраазын тараазын өргүп турғаш, аралаштыр дилеп кезип алыр. Тал картын шылбалааш*, хүн караанга кургадыр салып каар. Чамдык ыргак ыяштарны шык турда, дортталдыр бир чүвеге быжыглааш, каш хонук кургаарын манаар. Өгнүң тербелерин*, ынааларын чазаарынга ажыгlaары ол. Хараачаны хадың, а эжикти чымчак пөш ыяжы-бile эптей чазаар. Молдурга кежин эттээш*, оон дилиндектей кескен баг-бile тербелерниң аразын көктээр*. Кырган-авазы айттың чели азы өшкү дүгү-бile чепти* шевергин эжип каар. Ынааның салдырыктарын* болгаш өгнүң курун белеткээри ол.

II.

Кырган ада-иезиниң салгакчызы 2014 чылдан бээр өгну оолдары-бile чазап, шывыгларын өөнүң ишти-бile кады даарал эгелээн. Оларның демнежип чазаан өглери Наадымнаarda Тываның аңгы-аңгы булуңнарынга өске ушшеверлерниң чазаан өглери-бile катай чыскаалыптар. ТАР-ның 100 чылдаанынга Таңды кожуунга база бир өөн

тиккеннер. Үениң аайы-бile шеверниң киирген чаартылгазы — тускай узун демир иштинге талды чүгле кургадыр эвес, а буска шығыпканының соонда, ыяштың ыргак черлерин дүргени-бile әдип алыр чаа арганы чогаатканы. **Өгбелеринден дамчып келген үндезин культураны уламчылап, бодунуу-бile сайзырадып чорууру ооң амыдыралче чаа көрүжүн бадыткап туар.** (*A. Ооржак*)

1. Сөзүглелдерден чүнү билип алдыңар? Силерниң билириңер өг чазаар шевер улус дугайында чугаалаңар. 2. «Алгыны канчаар эттээрил?» деп темага тоожуушкун хевирингэ тайылбырлыг сөзүглелден бижиңер.

361. Таблицаны чедир долдуруңар.

Ат орнуунуң бөлүктери	Утказы	Чижектери
арынның		
айтылганың		
айтырыгның		
тодаргай		
тодаргай эвес		

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы

362. Тайылбырлыг сөзүглелди номчааш, сактып алдыңар. Бодунарның ынак дириг амытаныңарның овур-хевирин сөс дузазы-бile чуруп бижиңер.

Дириг амытаннарны чуруп көргүзерде, оларны бодунуң көрген, хайгаарааны-бile бижиир. Дириг амытаннарның аажы-чаңы, ооң-бile болган болуушкуннар шимчээшкин-бile холбашкан болур. Ынчангаш чурумалды сөзүглелдиң

тоожуушкун хевирингэ сактыышкын аянныг бижииргэ, овур-хевир тода болур. Бир-ле болуушкун үезинде эскерген чүүлүн дамчыдар.

Дириг амытаннарны чуруп көргүзүп тура, ооң бир-ле онзагай талазын демдеглээр.

363. Сөзүглелди номчуңар. Чогаалда эникти канчаар чуруп көргүсken-дир, даштыкы овур-хевири, аажы-чаңын көргүсken домактарны аңгылап ушта бижиндер.

АЗЫРАНДЫ

Эрте частың бир чылыг хүнүнде бажың чанынга эник көстүп келген. Сүүр-сүүр кулактарлыг, угаанныг, эрес карактарлыг, а кежи кап-кара, чүгле быктында мең ышкаш ак чер бар. Оолдар-бile ойнап, ыңай-бээр маңнаарга, кежи хүнгэ кылаш кыннып тураг. Оолдарның сеткилингэ эң таарышкан чүве — чамдык ыттар дег кортук, чашпаачы эвес болганы. Кый дивээн кижиже чоокшулавас. Кый дептер болза, дораан-на маңнап кээп, оюн эреп долгандыр маңнагылап, ийи холунуң кырынга чыда дүшкүлээр. Эргеледип суйбаарга, кулактарын сүвүрертипкен, дөрт будун хере тепкен, арай-ла тоомча чок, чоргаарзымаары сүргей тураг. Эргеледиишкингэ харыылап, чассый бербес. Чүгле кудурууун чайып каар. (*Ш. Суваң*)

364. Сөзүглелди номчааш, аңаа аттан чогаадыңар. Мында альттың кандыг демдектерин көргүсkenин тайылбырлаңар.

Делегейде эң-не бичии альтка Тумбелина дээр бичии бени хамаарыштырар. Ол 2006 чылда Гиннестин^{*} рекорд номунче кирген. Ооң узуну амгы үеде 43 сантиметр, деңизизи — 26 килограмм. Ындиг-даа болза 1975 чылда

төрүттүнгөн фалабелла уктуг аъттың узуну 35 сантиметр, деңизи 9 килограмм бичии-ле ажып турар болган.

Тыва аъттың уксаазын тыва араттар боттары үндүрүп алганнар. Ол моол-калга аът-бile дөмей, ацаа чоок болуп турар. Ынчалза-даа тыва аъттар моол аъттан бедик, дооразы узун. Ооң ортумак бедии 141 сантиметр, ортумак деңизи 280 килограмм чедип турар. Тыва аът өске уксаалыг аъттарга бодаарга, чолдак. (*Интернет четкизинден*)

365. Бажыңыңарда кандыг дириг амытаннар азырап турар силер, оларның дугайында тоожуушкун биле чурумал катай кирген чогаадыгдан бижицер. Чижээлээрге, «Мээн ыдым», «Шилги бызаам», «Дииспейим».

Үлегери: *диистин мага-бодунүң кезектериниң чурумалы, өң-чүзүңү, аажы-чаңы дээш оон-даа өске тала-ларын тайылбырлап болур.*

1. Кирилде сөс: Дириг амытанның бажыңга канчаар тыптып келгени.

2. Дириг амытанның даштыкы дүрзү-хевири, аажы-чаңы.

3. Түннел.

ШОКАРАН

Бир катап авам, ачам суг-бile Анивага агаарлап чораан бис. Ыяштар аразында саазын хааржакта бир-ле чуве шимчеп турар ышкаш болган. Чеде бээривиске, бичии дииспек болду. Чаптанчыын! Бичии-ле хензиг чуве! Хөөкүйнү та кым ында аппарып каапкан! Угбам Шуру,

дуңмам Оюуна-бile ону чарапсынып туруп бээривиске, ававыс «баштай дииспейлер эмчизинге хынадыылыңа» дээн. Ветеринар эмчиге баарывыска, «кадык» деп харыы берген. Амыраар деп чүвөвисти. Бажыңывыска эккелгеш, чөмгергеш, арыңыр чуп каапкан бис. Ол ам өзүп келген.

Дииспейивис сарыг-шокар, бир-бир көрүп турарга, парга-даа, дырбактыгга-даа дөмөй апаар. Ынчангаш ону Шокараң деп адап алдывыс. Ол дыка чарап, чаптанчыг. Дүгү чымчак, хоюг. Боду өске диистерге бодаарга, улуг шыырак. Арын-шырайы калбаксымаар, кара-хүрең сыгыгларлыг. Мурнуку холдары узун, калбак борбак, соңгу буттары чолдак, кудуруу узун. Оон дурту узун болгаш ала-шокар. Карактары дүне хып турар, ногаан. Кулактары дырбактыгдан ылгалдыг. Шокараңың аажычаңы чаптанчыг. Чассыдарга, дыка амыраар. Чурумнуг. Хүндүс чылыг соңга караанга чыдыксаар, чамдыкта бистиң-бile ойнап халыыр, шураар. Таваанда чемин чип алгаш, арыгланыр — холдарын арыңыр чылгап кааптар.

Шокараңга шупту дыка ынак бис. Ол бистиң өңнүүвүс.

(С. Лаажап)

СИНТАКСИС

§ 55. Синтаксистиң грамматиканың кезээ болуру

Морфология биле синтаксис дылдың грамматиказын тургузуп чоруур.

Синтаксис грамматиканың кезээ болур болгаш сөс каттыжышкыны база домакты шинчилеп өөренир эртем.

366. Лингвистиктиг сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ооң утказын сайгарып чугаалажыр мурнунда дараазында айтырыгларга харылацаар: 1. Сөс деп чүл? Сөс дугайында дылдың кайы адырынга өөренирил? 2. Чугаа кезээ деп чүл? Тыва дылда каш чугаа кезээ барыл?

Лексикага сөстерниң уткаларын өөренип көөр, морфологияга сөстерниң кандыг чугаа кезээнге хамааржырын өөренирил, а синтаксиске бир сөстүң өске сөс-бile харылзажырын, оларның чугаага сөс каттыжышкыны болгаш домак кылдыр канчаар каттыжып, холбажырын өөренирил.

Сөстүң аңғы-аңғы хевирлеринден сөс каттыжышкыннары тургустунар: *аяс дәэр, катты чыыр, суг* *кыдыынга дыштаныр.*

Сөс хевирлеринден болгаш сөс каттыжышкыннарындан домак тургустунар: *Дәэрниң хиндинде хир чок.* Домактың иштинге сөстүң янзы-бүрү хевирлери домактың кежигүннери болур.

Бөдүүн домактардан нарын домактар тургустунар: *Час — шагның дөрт эргилдезиниң эң-не онза цези дээрzin кым-даа билир.* Оон *кайгамчык чаражын кижи сөс-бile четче сөглээр аргажок,* *кончуг чурукчу кижи-ле чуруп,* *көргүзүп шыдаар боор.* (*О. Саган-оол*)

Бөдүүн болгаш нарын домактардан сөзүглел тургустунар: *Хүн дүртүү узап, дүн дүртүү кыскалап, чылып* *эгелээн.* А *хүн эрткен түдүм,* *Хүн дээрже улам бедип,* оон *черже дүшкен херелдери дортталып,* *харны улам күштүү-* *бile соп* *эгелээн.* Хар *шөлдерден дезип,* *дамырактар бооп* *маңнажып,* *хүн караандан чоогаларже чаштып,* *хемниң* *быжыг дожунунадаанче кирип турап.* (*В. Бианки*)

Ынчангаш синтаксистиң өөренирил кезиктери — сөс каттыжышкыннары, бөдүүн домактар, нарын домактар,

сөзүглел болур. Олар аразында харылзаалыг, системалыг. Синтаксистиң кезик бүрүзү база бодунуң ээлчээнде иштики янзыларлыг, иштики системалыг. (*Ш. Саттыы-бите*)

367. Номчуңар. Бирги домак кандыг сөс каттыжышкыннарындан тургустунган-дыр, тодарадыңар. Сөзүглел бөдүүн болгаш нарын домактардан тургустунган деп бадыткаңар. Кыска сөзүглелде чылдың кандыг үезин чуруп көргүскенил, тайылбырлаңар.

Шөлдерде⁶ ам харның изи-даа чок. Хектер⁶ эде бээр, арга-арыглар ногаанзымаар³ апаар, хараачыгайлар көстүп кээр, сөөлгү соок-бите капсырлаштыр, чодурааның ак чечектери саглайып келгилээр. Хамык ыраажы күштар төрээн чуртунче чанып келир⁴. Арга-арыг ногаан хевин кеттиниптер³, айланц-куштар чаагай чыттыг чечектер аразынга ырлажы бээр. (*В. Бианки*)

368. Адаанда бердинген сөстерден утказының тааржырының аайы-бите сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар, олар кандыг чугаа кезээ-бите илереттингенин айтыңар.

Чай, суг, дыштанылга, ада-ие, хем, ногаа, изиг, эки, хөглүг, агаарлаар, эштир, ойнаар, дузалажыр, суггарар.

369. Устунде мергежилгеде сөстер болгаш тургусканыңар сөс каттыжышкыннары-бите «Чайгы дыштанылгамда» деп темага тоожуушкун хевиринге кыска сөзүглелден тургузуңар.

370. Бердинген домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайтарылгазын кылышар.

Бистиң төрээн черивис кайгамчык каас-чараш бойдус-чурумалдыг. Тыва хуулгаазын эм шынарлыг аржаан суглары-бите сурагжаан. Ам сорулгавыс — черивиске ёзулуг ээ болуру. (*Н. Конгар*)

§ 56. Сөс каттыжышкыны

Сөс каттыжышкыны — утка болгаш грамматика талазы-бile харылзашкак ийи азы оон-даа хөй сөстерниц каттышканы.

Утка талазы-бile каттышкан сөс каттыжышкыннары:

беш ^{каш?} салаа^х, чараشتыр ^{канчалдыр?} бижиир, бышкан ^{кандыг?} кат

Грамматика талазы-бile каттышкан сөс каттыжышкыннары:

чечекти ^{чинц?} сүггарар, эжи-^{кым-бile?} быжыг ойнаар

Сөс каттыжышкыннарын быжыг болгаш хостуг деп аңгылаар.

Быжыг сөс каттыжышкыннарының кезектери чардынмас, олар чаңгыс лексиктиг утка илередир, чаңгыс айттырыгга харылап, чаңгыс домак кежигүнү болур: *аксында сүдү кеппээн* — чаш. *Сүттү саарар* — хостуг сөс каттыжышкыны, чүге дээргэ кезектерин өске сөстер-бile солуп болур: *сүттү ижер, шайны саарар*.

Фразеологизмнерни дылдың «Лексика» деп адырынга өөренир, а хостуг сөс каттыжышкыннарын дылдың «Синтаксис» деп кезээнгэ өөренир.

Сөс каттыжышкынның сөстен болгаш домактан ылгалы

Сөс	Сөс каттыжышкыны	Домак
чүвени, шынарны, кылдыныгны чүгле адаар	чүвелерни, ылгавырлыг демдектерни, сан-түңү, кылдыныгны тодарадып адаар	Төнген уткалыг, тускай интонациялыг, арын, сан, уелиг, домак кежигүннерлиг
күс	алдын күс	<u>Алдын күс дүшкен.</u>

371. Бердинген сөстерден сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар. Өзек болгаш чагырткан сөстерниң канчаар каттышканын тайылбырлаңар.

Үлегери: *беш ном* — утка талазы-бile каттышкан сөс каттыжышкыны; *номну номчур* — грамматика талазы-бile каттышкан сөс каттыжышкыны.

1. Чечек, салғын, булут, айт;
2. Маңнаар, чуур, ижер, садар.

372. Бердинген домактардан сөс каттыжышкыннарын дараазында таблицада бердингенин ёзугаар ушта бижинер.

Чыылган эрлерни Күдүргү ам-на топтап, эргий көрген. Хөй кезии ооң танысыры, тулчуушкуннарга кады каш удаа киржип чорааны, көрбәэн чүвези чок, көдүрбәэн мезизи чок эрлер болган.

Быжыг сөс каттыжышкыннары	Хостуг сөс каттыжышкыннары	
	Утка талазы-бile каттышкан	Грамматика талазы-бile каттышкан

§ 57. Сөс каттыжышкында өзек болгаш чагырткан сөс

Сөс каттыжышкыны өзек болгаш чагырткан деп кезектерден тургустунар:

чагырткан сөс

айтырыгга харыылаар
чагыртыр, тайылбырлаар

өзек сөс

айтырыг салыр
башкарап

Чагырткан сөс өзек сөстен үнген айтырыгга
харылап, ол сөстү тайылбырлап чоруур:
ак-көк дәэр, бедидир шұраар, кедергей қарааш

373. Номчуңар. Аңғылаан сөс каттыжышкыннарын дүжүрүп бижәеш, чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстерин тывыңар, оларның кандыг чугаа кезәә-бile илереттингенин айтыңар. Сөс каттыжышкыннарының сөстен болгаш домактан ылгалын тайылбырлаңар.

Ус-кушқаш дәэрге әргек ышқаш **бичиизинге-даа** 乍лынимас, **кайғамчык уран-шевер**, кажар амытан боор: ооң **уязының** ак болғаны база ужурлуг, ак хадың унунга уя беленде-ле дәәрбечи **хартыганың** караңга эскертінмес. Ооң оғлу дың 乍ңғыс чуурга болтур. Ус-кушқаштың **уязы**, **тыва кижи**ниң уруг кавайы ышқаш, хөй-ле **ада ызыгуурун** дамчып келир. Салгал бүрүзү ону **чаартып, шеверлеп, ус*** дарғаннар ышқаш каастаар. (*К. Черлиг-оол*)

Сөс каттыжышкынның эге хевири

Сөс каттыжышкыннары база **эге хевирлиг** болур. Ону тодарадырда, өзек сөзүнүң кандыг чугаа кезәә-бile илереттингенин көөр:

Өзек сөзү чuve ады (азы чuve ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезәә) болза, **эге хевири** 乍ңғыстың санының адаарының падежинде хевир болур: **мәэн әштеримниң — мәэн әжим**.

Өзек сөзү **кылыг** сөзү (база ооң хевирлери) болза, **эге хевири** **ка** **н** **ч** **а** **р?** деп айттырыгга харылаттынар келир үениң причастиеzininiң хевири болур: **чараشتыр** **бижиндер** — **чараشتыр** **бижиир**.

374. Сөс каттыжышкыннарын эге хевиринге салбышаан, дүжурүп бижинер. 4 чижек-бile домактардан чогаадынар.

Хоорай чурттакчыларынга, солунче бижиирде, дыка чарап, беш кижииниң, сугга эштирде, әммишаан удууп чыткан, дагже үнери, келир үениң.

375. Номчуңар. Сөзүглелден өзек сөзү чuve ады-бile болгаш кылыг сөзү-бile илереттинген сөс каттыжышкыннарын иий әңгү бөлүкке ушта бижээш, эге хевиринге салыңар. Сөзүглелдин адынга болгаш утказынга дүүштүр ажык чугаадан чоргузунар.

ТАЙГАГА СЕРЕМЧИЛЕЛ ХЕРЕК

Белим хемден үш мыйыт тудуп алган мен. Арыг агаарга балык мұну ижерге, магалыг чuve болгай. Паштаныр дей берген бис. Саваар-оол тургаш:

— Сайга одаг кылып алыр — деп мындыг.
— Эл кырынга таган* шанчып алышылы — дидим.
— Мен орта ыяш дазылынга хеп үттээш, коргулчун эзилдирип, кылаңнааш чүткү күдуп алыйн.

— Өрт үндүрүп албас бис бе?

Ооң чугаазын хаайымга-даа какпадым.

— Үш-дөрт базым черде хем-далай чыдырда, ол дугайында чугаалаан-даа херээн чок.

Эжим мәэн аайымга кирип берди...

Оон санаторийже ээп чоруур шагывыс чедип келди. Катап-катап суг дажып тургаш, одаавысты ыяк өжүруп кагдывыс.

— Тайга чер-дир, бичии-ле от дээр болза, хаг*-бile дөмей, хүрт дээр — деп, Саваар-оол катап-катап домактанып чор...

Даартазында база балыктаар дижи бердивис. Мен ескээр баар бодалдыг турдум, ынчалза-даа Саваар-оол алаң кылып туруп берди:

— Дүүнгү одаавысче бараал...

Дүүнгү одаавыстың ынча-мынча бертинче-ле ынаар эрик кырында көк ыш турганын көрүп кагдывыс. Дүүн паштанган черивиске чеде бергеш, аазады берген тур бис. Одаавыс оду ам-даа өшпээн, буруңайнып чыдыр. Канчап чаяан болган чоор, от харын-даа хемче углай хып чоруткаш, кадыр элден үттеп чип үне берген. Тайгаже углуг кыпкан болза, ону кым-даа өжүрүп шыдавас турган...

Мынча ботка кара чажымдан тайга кезип келгеш, төрээн черимниң тургузуун билбес чораан болган мен. Тайга иштиниң херзүнү довурак эвес, күзүрүм* болур чүве-дир. Ынчангаш тайга өрттенгенде, чыл-чылы-бile буруңайнып чыдар, ону чаъс-балар-даа, хар-хыраа-даа өжүрүп шыдавас. (*К.-Э. Кудажы*)

Дараазында кичээлде сөзүглелдин утказын эдерти кызыра бижинер.

Сөс каттыжышкыннарының тургузуу

Бөдүүн	Нарын
Долу уткалыг чүгле иийи сөстен тургустунган	Ийиден хөй долу уткалыг сөстерден тургустунган
чодурааның чечээ хөнү дыттар даштыгаа ойнаар маргылдаага киржир	солагай талакы карак школаның дуржулга шөлүц чоннуң шиштирилиг базымы

Быжыг сөс каттыжышкыны (*ак сагыштыг, баарын кадыр каттырар*) болгаш грамматиктиг каттыжылга (*чуруп олур, ажылдан каапкан, кызырт дээн*) **чанғыс долу уткалыг сөс** кылдыр санаттынар.

376. Номчуңар. Сөзүглелден 2 бөдүүн, 2 нарын сөс каттыжышкыннарындан ушта бижээш, схемазын тургускаш, өзек сөстен чагырткан сөсчө харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Сөс каттыжышкыннарын эге хевиинге салыңар.

Аяс караңғы дүнелерде дээрже көөргө чарап-ла! Түмен, сая сылдыстар чивенешкен, оларның чамдыктары тода, чырык, көскүлең, а артканнары чоорту булурерип алгаш, хемнерни, ховуларны, тайга-сыннарын ажылдыр имистелип алгаш, ынчаар чоруй баар. Оларның аразында «Дээр Оруун» сактырга, кандыг-бир чүвелерниң дурзу-хевирин чуруп көргүскен чuve дег, ында-мында оюк-делик болу берген, дээрниң бир кыдышындан эгелээш, өске кыдышынче угулзаланып алгаш чоруй барган болур.

Сылдыстар чүгле онза-чараш болуп, дээрде көстүп тураг эвес, а харын Чер қырында ажыл-амылдыралга эргежок чугула хамаарылгалыг. Үе-шагны, чүктерни, чүвелерниң аразында хемчээлин, агаар-байдустуң өскерлиишкенин кижилир сылдыстарны барымдаалап, оларның дузазы-бile билип ап чораан. (*M. Сат*)

377. Бердинген сөс каттыжышкыннарының тургузуунга хамаарыштыр тайылбырдан бериңер. Олар-бile домактардан чогаадыңар. Бир домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Аас-кеҗиктиг чурттаар, ынак чуртум, чырык хүн адаа, эң-не үнелиг эртине, өпей ыр, чырык өртемчей, угаан-сарылдыг амьтана, оруун уламчылап чоруур.

Сөс каттыжышкыннарының сайгарылгазы

1. Домактан сөс каттыжышкынын ушта бижип алыр.
2. Схемазын тургузар.
3. Өзек болгаш чагырткан сөзү кандыг чугаа кезектери-бile илереттингенин айтыр, харылзаалыг айтырыгдан салыр.

4. Эге хевирге салыр.
5. Өзек болгаш чагырткан сөстерниң чүнү илередип турарын тодарадыр.

Сөс каттыжышкыннарының сайгарылгазының үлегери

Оолдар суг кыдыынга шыкка ойта чыдып, дээрде ак-ак буулуттарны көрүп чытканнар.

Ак-ак буулуттарны — ак-ак буулут, өзек сөзү **буулут**, чүве ады-бile илереттинген. Чагырткан сөзү **ак-ак**, демдек ады-бile илереттинген. Кандыг? деп айтырыгга харылап турар. Эге хевири — ак-ак буулут. Чувениң демдээн илередип турар.

378. Номчуңар. Домактарның кайы-бирээзин шилип алгаш, сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, эге хевиринге салгаш, сайгарыңар.

Үш-Белдир аржааны — изиг сероводородтук сүгнүүң агып үнген чери. Аржаан-бile атташ курортту Россия Федерациизының күрүне курорттарының даңзызынче киирген. «Үш-Белдир» Кызыл хоорайдан 360 км, Россия биле Моолдуң кызыгаарындан 1,5 км ыракта турар. Үш-Белдир аржаанының турар чери далай деңнелинден 1120 м, а бедик даглыг сыйнары 2600–2800 м бедик.

(*K. Аракчаа*)

1. Үш-Белдир деп сөстү сөзүглелде иийи аңгы бижээн чылдараанын делгеренгей тайылбырлацар. 2. Россия девискээринде кандыг изиг аржааннар барын билир силер, Интернет четкизинде медээлдерден чыyp, кыска дыңнадыглардан тургузуңар.

ДОМАК

§ 58. Бөдүүн домак дугайында билиг

379. Домактарны номчуңар, олар кандыг бодалдар илередип туураын тодарадыңар. Домактарның чугула болгаш ийиги черге кежигүннерин шыйыңар.

Ам чай. Делегей бодунун каас-коязында болгаш бай-байлаанда эштип чыдар. Черниң болгаш ооң бүгү чурттакчыларының мага-бодун кыштың болгаш частың кадыг-дошкунундан арыглап чуур сүггүр чаъстарның таптыг-ла кудуп кээр үези. Кижилерниң сагыш-сеткилиниң чажыт арыннарын ажа соккулап кээр ырларның таптыг-ла куттулуп кээр үези. (Ч. Галсан)

Сөстер болгаш сөс каттыжышкыннары каттышкаш, домак тургузар. **Домак** — синтаксистиң кол кезии. Ооң эң кол шынары — кандыг-бир бодалды дамчыдып шыдаары, бадыткаары. Домакта кирип туар долу уткалыг сөстер болгаш сөс каттыжышкыннары домактың кежигүннери болур. Олар тускай уткалыг, кандыг-бир айтырыгга харыялattyнар болгаш чугула болгаш ийиги черге кежигүннер деп бөлүктөргө чарлыр: Хүн даглар артындан бакылап орган.

Домактың утказын чугула кежигүннер (кол сөс биле сөглекчи) азы оларның кайы-бирээзи илередир болгаш олар домактың грамматиктиг ооргазын тургузар. Грамматиктиг оорганың санын барымдаалап, домактарны **бөдүүн** азы **нарын** деп аңгылаар.

Домак бүрүзү арынныг, санныг, үелиг. Ол тускай тургузулуг, төнген уткалыг болгаш интонациялыг

(аялгалыг). Интонация домакты тургузарының болгаш утказын долу четче илередириниң бир аргазы. Домак бүрүзү **дамчыдар, айтырап, кыйгырап, албадаар** дээш өске-даа аялгаларлыг:

— *Бай-Бег, бо қызыл-кат ышкаш чараши кат сээн چуртуңда бар бе?*

— *Ийе — деп, оол чугаалаан. — Чүгле бо черниң қызыл-кадының өңү соок ышкаш-тыр.*

— *Соок? — деп, Довук кайгай берген. — Соок өң база бар боор чүве бе!* (Ш. Суван)

380. Номчуңар. Домактарның грамматиктиг ооргаларын тып-каш, қыска сөзүглөл бөдүүн домактардан тургустунган деп бадыт-каңар. Бирги домакта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Чингे-тараа — чыллыгга ынак, кандаашкынга шыдамыккай культура. Чинге-тарааның чыллыгга негелдези чазын тарыыр қызыл-тас, сула, арбайдан артык. Чингетараа часкы кандаашкын үезинде бодунун өзүлдезин оожургадып, када бәэр, а чайгы чатьстар үезинде катап хөлчөк өзүп эгелээр.

Чингетараа хөрзүнгө негелделиг үнүш. Ол кара хөрзүнгө, кур болгаш куруккан черлерге эки өзөр. (А. Аханянова)

381. Номчуңар. Сөзүглелде ажыглаан домактарның грамматиктиг ооргазын тодарадып, бөдүүн азы нарын деп аңгылаңар. Бөдүүн домактар кандыг чурумалды көргүзеринге авторга таарымчалыг болуп турарын тайылбырлаңар.

Тестиң унунга чайын магалыг-ла. Ак-көк дээр арыг-кылан шил-ле. Таңды-Уула қырында хөвөң дег ак булуттар чыглы берген, шимчеш дивейн турар. Черде чаттыла берген ойт-сиген биле ногаан арга-арыгның холушкан чыдын тыныш-ла туруксанчыг. Частып келген айыран-шокар

чечектерниң бүрүлериниң кырында эртенги шалыңың дамдылары, мөңгүн суу дег, кылаңнашкан. Көгере берген чыдар Хайыракан даан көөрге, суг ишкен күчүтен мажаалай-ла. Мурнуу чүкче, Моолче, чиргилчинниг хову чаттыла берген. Ак-көк Тес Успа-Хөлче далажып, көк удазын дег, шөйлүп чыдар. Сайгын, Агар ховуларында өөр-өөр чээреннер шуушкан. (*Б.-Б. Тараачы*)

382. Кыска сөзүглелди номчааш, ооң кол бодалын тодарадыңар. Домактарның грамматиктиг ооргаларын тургузуп чоруур чугула кежигүннерин шыйыңар. Сөзүглелдин үтказынга даянып, «Дыл — чоннуң өртөк чок эртинези» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижицер.

Чоннуң дылы — ооң байлаа, салгалдан салгалчедамчып келген өртөк чок дириг эртинези болур. Ону садары-даа, солууру-даа болдунмас. Төрээн дылы дег үнелиг, эргим, чарап чүүл чок. Ооң эгээртинмес чаражы, байлаа чоннуң угаан-медерелиниң болгаш сагыш-сеткилиниң көрүнчүү.

(*C. Комбуу*)

383. Номчуңар. Сөзүглелде ажыглаан нарын домактарны бөдүүн домактар кылдыр өскертицер, түңнелден үндүрүңер.

Мөңгүн ак бөргүн бажындан кажан-даа уштуп көрбээн Мөңгүн-Тайганың сураан дыңнаваан кижи Тывада ховар. Ооң агаар-байдузу ыглаган чаш уруг дег, хуулгаазын! Алдын хүн бедик-бедик даглар ажыр кезек када каан, аяс бакылап кээр. Оон удаваанда, көк дээрge кара-кара булуут диргелип келген соонда, дүвү-шуурган оруун дозуп, кум-сайын карак-кулакче кам-хайыра чок үргүлей каггылаптар. Шагның дөрт эргилдезинде Мөңгүн-Тайга орта черле туарар эвес. (*C. Күүлар*)

§ 59. Чугаалаар сорулгазының айы-бile домактарның хевирлери. Медээ домаа

Чугаалаар сорулгазының айы-бile домактар медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары деп бөлүктөрлиг.

Медээ домаа — кандыг-бир чуулдуң, болууш-куннуң дугайын дыңнадып, медээлеп турар. Медээ домактарының сөглекчилири болуушкун наклонениезиниң үелериниң бүгү хевирлери-бile, чuve ады, демдек ады, сан ады, наречие, ат орну-бile илереттинер: *Кижиниң сагыш-сеткили шагның дөрт эргилдезиниң айы-бile өскерлir. Мээн дунмам ам-даа чаш. Оон хары чаа-ла беш. Чаңының чаптанчыны аажок.*

Медээ домааның соонга **улуг сектi (.)** салыр.

384. Домактарны номчуңар. Медээ домактары кандыг бодалды дамчыдарынга таарымчалыг болуп турарын хайгаараңар. Домактарның грамматиктиг ооргаларын айтыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. Бажыңыңарга келген аалчыны дөрже чалап, шай кудар-дыр сiler бе?

«Аалга келген кижи аяк эрии ызырар». Өгге келген кижины тывалар албан шайладыр чораан. Аалчы кижиге ижиртир суксун-даа, чиртир чем-даа тыва өгге баш бурунгаар белен турар. Черден үнер чаагай чыттыг, суксунга четчир үнүштерни бистиңиң ада-өгбелеривис шаг-шагдан бәэр билир чораан. (*M. Кенин-Лопсан*)

385. Номчуңар. Сөзүглелде чугаалаар сорулгазының айы-бile кандыг домактарны ажыглаанын хайгаараңар. Медээ домактарының дузазы-бile автор сilerге чуну чугаалаксааныл, тодарадыңар. Сөзүглелде берген медээлерни кысказы-бile эдерти чугаалаңар. Сөөлгү domina илереткен бодалга хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар.

Сөөлгү үш улдуңда үш болганым-бile санга чыл демдээм үш апарган. Мен Өдүгенче чүткээн, а бо үш дээрge, бирле тенекпей дег, мээн эдээмден халбактангаш чыдыпкан:

— Өөренири база сулараан кижи ышкажыл бо — деп, авам меңээ хөнү чогу кончуг чугаалай-дыр. — Мындыг кижини канчап ёске чонче чорудар боор — ыянчыгыйнаан. Өдүгеннинц уруглары шупту дөрт, беш өөренген тураг, чүгэ дээргэ ажылгыр-кежээ, аңчы-меңчи эрес чоннуң ажытөлү база ада-иези ышкаш ажылгыр-кежээ, эки өөренир ужурлуг. А Өнер-оол хоорай кижизи кандыг өөрендиц дижип сонуургаарлар болгай, а моозу чугле үшке өөренген болур. Бодуңга ыянчыг эвес-тир бе?...

Оске оолдар сагынмайн орда-ла, ырбыска Нурзат мынча деп айтырар болбас ийикпе:

— Каш дугаарны доостуң?

Биеэги-ле хайлыг үжүм ам база башта чык-ла диди. Бо оолдар дугаарга кээн үсken болганда, демдекке ыяапла чедерлер. Авамныц ыянчыг деп чугаалааны кончуг-ла шын-дыр ийин. Бээр келбес-даа чүвемни.

— Бешти дооскан мен.

— Демдектериц дөрт, беш ыйнаан — деп, Артыш бо.

— Шупту беш-даа боор ийин оң — деп, Сергей немеди.

Мээн ам чүү деп харыылаар харыымдан бодумнуң эки азы багай өөреникчи болурум шуут хамааржыр апарган: «Дөрт-беш өөренген мен дизимзе, хоорай кижизи, өөренири кончуг деп мактадыр мен, а үш өөренген мен дизимзе, черле угааны кыдыра, өөренири багай, өөдежок чоруумну чечекте хонган арылар дег бо чанымда мени үглеп алган олуурар, мырыңай чаа танышкан өөрүмгэ ажыдып бээрим ол. Мегелептер чоор бе дээш, «эки өөренген мен» деп домак мырыңай ааска тырлып келгеш, дыл бажынга кээр орта, пат боорда дедир тыртып алдым. Кажан-бир билдине берип болур дээш сезиндим. (M. Эрген)

386. Айтырыгларга харыылавышаан, сөзүглелди чедир тургузунар. Ону тургузарынга сilerге кандыг домактар таарымчалыг болганын тайылбырлацаар. Тургускан сөзүглелиңерде бижик демдектерин тайылбырлацаар.

- Келир үеде кым болуксаар сiler?
- ...
- Амыдыралыңарның оруун шилип алышынга сilerге үлегер-чижек болуп турар кижи бар бе?
- ...
- Кайы чурттарже аян-чорук кылышаар сiler, чүгө?
- ...
- Делегейниң кайы булуңунга чурттаксаар сiler, чүгө?
- ...

387. Тываның 100 чыл оюн демдеглээн байырлал дугайында медээден «Сылдысчыгаш» солунунчье белеткецер.

§ 60. Айтырыг домаа

388. Номчуңар. Сөзүглелде болуушкуннарның утказын тодаргай билип алышынга кандыг домактар ужур-дузалыг болуп турарын делгеренгей кылдыр тайылбырлацаар. Бо домактар чугааның кандыг хевириниң үезинде ажыглаттынып турарыл, айтыңар, ындыг чугаа үезинде бижик демдектериниң ажыглалын база тайылбырлацаар.

Хенертен:

- Хем дүвүнде чүү боор ол? — деп, Кара-Кат чугаалаан.
- Кайы, кайы? — деп, эштери соңнуг-мурнуг айтырганнаар.
- Дөө ол. Хемниң мырыңай дүвүнде — дээш, Кара-Кат холу-бile ынаар, мээс баарынчье айыткан. — Одаглардаа ышкаш...

- Кымнар ирги? — деп Кара-Кат чугааланган.
- Барып кедеп көөр-дүр — деп, Кара-Баштыг сүмелээн. — Мээнц-бile кады кым баарыл?
- Кашпагай кижи мен барайн — деп, Кара-Кат эжиниц аайы-бile сымыраны берген...
- Кашпагай кижи бисти мурнай алга медээ чедирер сен — деп, Кара-Баштыг Кара-Катка чугаалаан. — А бис баргаш келиил...
- Дорттап-дорттап, барык-ла үргүлчү маң-бile кадырберт черлеп хондур чорааш, кайы хире турупканын оол ам билип каан. Чүгле сөөгү сирилээр. Аалдың ыттары ооң чанынга ээрип маңнажып келгеннер. Үттарның соондан эр кижилер маңнажып келгеннер
- Чүү болду? Эштериц кайыл? — деп, оларның бирээзи дегийт-ле айтырган...
- Тайганың аар ийинде шериглер — деп, оол шагжок чугаалаан. — Моолдарның чаа* шерии. (*Ш. Суван*)

Кижиниц кандыг-бир билдинмес чувени, болууш-кунну билип алыхсап турарын **айтырыг домаа** илөредидir.

Айтырыг домааның онзагайы — харыы негээри болур: *Кичээлиңер доосту берди бе?*

Чамдыкта айтырыг домаа ханы боданышкын үезинде база ажыглаттынар: *Ам канчаар кижи боор мен?*

Айтырыгга харыы негевес, харын бадыткаар уткалыг домакты риториктиг айтырыг домаа дээр: *Төрээн чурту айыылда турда, ону камгалаарындан кым ойталаарыл?!* (*К. Сат*)

Айтырыг домааның соонга айтырыг демдээ (?) салыр.

Айтырыг домактарынга айтырыг илередир аргалар:

1. Айтырыг наречиелериниң дузазы-бile: *кайын? кажан? кайыыртан? кайыже? кайнаар? каяа чедир?* *Кайының үндүңдер, каяа чедер сilerер?*
2. Айтырыгның ат оруннарының дузазы-бile: *кым? чүү? каш? чеже? чүгө? кайы? кандыг? канчаар?* *Бөгүн кандыг демдектер алдың, оглум?*
3. Айтырыг артынчылары, айтырыг сөстер дузазы-бile: *бе, але, (эле), аа, ийик бе, ирги бе, че, дәә:* Силерниинде бо кыжын хар улуг болду бе? Чаңс соксай берди де?
4. Айтырыг кожумааның дузазы-бile: *-ыл:* Дал-гандан цүңү кылырыл?

389. Номчунар. Сөзүглелде айтырыг домааның кайы хевири ажыглаттынганын тайылбырлаңар. Кандыг байдалда кижи мындыг уткалыг домактарны ажыглап болурул?

Эзерни аңмаардан алган санымда-ла, шаандагы уран-шевер кижииниң ажылын магадап ханмас мен. Қудуп сиилбип каан мөңгүн, эргижириән кара хөм деспе*, хадың эзерни кызыл шекпен-бile шып каан, эңмек* иий бажын сөөк-бile хыраалап* каан. Ах, шевергин чаражын чүү дәэр! Дөрбелчин, чес толдарны*, мөңгүн базыткыштарны* далаш чок кылайтыр аштап-чүлгүп алгаш, колун-чиirim*, шавылсырны*, дергилерни* хынап көрдүм. Бүгү-ле чувени әмгелеп, чурумчудуп ап, ырак-узак орукка кичәэнгейлиг белеткенип тур мен. Орук мени каяа чедирерил? Мурнумда мени чүү манап турагыл?

(Ц. Жимбиеев)

390. Номчуңар. Чогаалдың маадыры чүге бодунче айтырыг салып турарыл? Ол айтырыгларга харыны херек бе? Чогаалдың автору чүге айтырыг домактары ажыглаанын тайылбырлаңар.

Дүне чылгы кадарары амыр эвес, улуг кижилерден безин кым болган ону шыдай албас. Дүннү өттүр эзэр кырынга оруп, чылгыда мал бүрүзүн караптап харыылаары амыр эвес болбайн аан. Ону чүгле чылгы малга ынак, оларның аажы-чаңын эки билир кижи-ле кадарып шыдаар.

Биеэги дег чоргаар, турамыккай аажымның изи безин артпаан. Аът кажаазынчэ чоокшулааным тудумна коргунчуг апарган. Шыдаар мен бе? Эрдениниң менәэ өөреткен чүүлдерин шуптузун уттупкан ышкаш болдум. Аъттар мени ээзи деп хүлээп алырлар ирги бе? Өңнүү деп билип алырлар ирги бе? (Ц. Жимбиеев)

391. Шулукту болгаш сөзүглелди номчуңар. Шулукте ажыглаттынган домактарның чугаалаар сорулгазының аайы-бile хевирлерин тодарадыңар. Чогаалдың утказын дамчыдарынга оларның кандыг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Ийиги сөзүглелде кымның дугайында чугаа чоруп турарын айтдыңар. Сөзүглелдин маадырының дугайында медәни илередиинге кандыг домактар авторга таарымчалыг болганын тайылбырлаңар.

I.

Аржаан черге бир-ле кежээ
Аялгалар дыңналы-дыр.
Чоокшулаап чеде бердим,
Шоваа оолак баяннап оп.

Кандыг кончуг уяранчыг
Дүймединтер аянныг чоор?
Кайыын келген, кымның оглу
Чүректерни хөлзедир чоор? (В. Саарымбуюу)

II.

Владимир Саарымбуунуң «Аялгалар дыңналы-дыр» деп шүлүүнде баяннап орар бичиي оолак — онзагай хөгжүмчү салым-чаяанныг, ыр-шоорунга чоннуң сонуургалын хаара туткан композиторларның бирээзи — Борис Чамбыт ол-ла болгай. Ол өөренип турган элээди назы-харының үезинде баянга ойнап өөрени берген. Оон бээр-ле композитор Борис Чамбыт 300 ажыг ырларны бижээн. Ырыларының 7 чыныздызын парлап үндүрген. (*Ш. Монгуштуу-бile*)

Композитор деп кымыл, делгеренгей тайылбырдан берицер. Тыва композиторлар болгаш оларның чогаадыкчы ажыл-ижинин дугайында чүнү билир силер, оларның дугайында қыска дыңнадыглардан белеткеңер.

392. Номчуңар. Сөзүглелден үзүндүде болуушкуннарның байдалын илередиинге чогаалчы кандыг домактар ажыглаанын делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Чогаалдың маадырының иштики сагыш-сеткилини илередиинге айтырыг домактарының ужур-дузазын тайылбырлаңар. Бижиңк демдектеринин ажыглалын тайылбырлаңар. Айтырыг домактарының тургустунган аргазын тодарадыңар.

Дажы-Сегбе кезек херилгеш, дээрже көрген. Ында эңме-тикчок сылдыстар чивеңейнип-ле, чивеңейнип-ле тургулаан. Оларның аразындан Чеди-Хаан сылдысты Дажы-Сегбе дилеп тыпкаш, олче көргеш, чалбарып тейлээн. Харызынга Чеди-Хаан: «Көрем, Дажы-Сегбе! Кады чораан өөрлеринден чүге аңгы чоруптун? Чорук чорааш, кижи черле далажып болбас чоор. Ол канчаарың ол?» дигензиг, сылдыстарының чырыы аажок чивеңнээн.

Бөрүлөр ам мырыңай ырак эвесте улаан. Дажы-Сегбениң чүрээ дыңзыг тиккилээн. «Калчан-Шилгим! Ынак аъдым! Ам чүнү канчаар бис? Айылдыг халап диргелип чоруп олур. Ат болдувус. Аалывысче аппар дээш

дының сула салырымга, ол канчаарың ол? Мээн дилээмни күүсетпээнинд дээш мында бис бе? Азы? Мээн кады чорук чораан өөрлеримни манавайн, далашкан хайым-бите мында бис бе? Чүнү канчаар бис?» деп, ол чугаалангаш, айдының мойнундан куспактаныпкан. Айды былгырыпкан, бажын саваан. (А. Шоюн)

393. Оюн «Тележурналист». Алдарлыг спортсменден азы политиктен интервью алыр деп даалга алган телевидение ажылдакчызы дижик силер. Ужуражыр кижицерниц мергежилин азы сонуургалдарын ёзугаар салыр айтырыгларыңын данзызын тургузуңар. Танывазыңар кижи-бите чугаа үезинде кандыг хүндүткел сөстери ажыглаарыңарны сактыңар. Тургускан айтырыгларыңарга эштеринер-бите демнежип тургаш, харылаңар.

§ 61. Кыйгырыг домаа. Алгы домаа

394. Номчуңар. Шүлүктүң одуругларында кирген бодалдарны илередирингэ кандыг домактар таарымчалыг болуп турарын айтыңар. Бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар. 2 сес каттыжыышкынындан ушта бижэеш, сайгарылгазын кылышар.

Эжицерни эник дивейн,
Бодуңарны Богда дивейн,
Эрткен-дүшкен кижилерни
Бодуңар дег хүндүлеңер!

Аскак-бұскек, бертиқ-межел
Азы дүлей, хааш-даа болза,
Танывас-даа кижилерни
Даады-ла хүндүлеңер!

Акшый берген өгбелерни,
Аныяқ-даа кижилерни,

Ылым чашты, эрни, кысты
Ылгал чокка хұндулеңер!

Кандыг кижи турбас дәэрил,
Кажанда-даа чектевендер.
Киштен кара киш-даа турар,
Кижилерни хұндулеңер!

(Ч. Кара-Құске)

Кыйғырыг домактары — қылдынығны боттандырарынчे кыйғырган, албадаан, дужааган, диләэн, чалаан аянығ домактар. Кыйғырыг утказы қылығ сөзүнүң дужаал, чөпшәэрел наклоненилериниң хевирлери-бile, интонация болгаш өске-даа аргалар-бile илереттинер:

*Хайыралыг Төрәән чұртум эки хүнц —
Хаяланган келир це делгерезин! (Ю. Кюнзегеш)
Күжүр ачай, чоруп-ла көрейн. Ам-на чөпшәэреп көр. (С. Сарыг-оол)*

Кыйғырыг домактарының соонга **улуг сек (.)** азы **кыйғырыг демдәе (!)** салыр.

395. Номчуңар. Чугааның хевиrin тодарадыңар, аңаа хамаарышкан бижик демдектерин тайылбырлаңар. Медәә, айтырыг, кыйғырыг домактарының сөзүглелге ажыглалын тайылбырлаңар, чогаалдың утказын илередиrinге оларның ужур-дузазы кандығыл? Аңылаан сөстерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Ол хұнден әгеләәш, школада өөрүмгө **чапсар** санында-ла хөөрәәр-ле чүвем бо: ивилер-ле, ивилер. Өдүген-не, Өдүген. Оолдар мени долгандыр хүрәлей тургулапкаш, таалай берген дыңнап тургулаар:

— Бо чайгы дыштанылгада Тожу баар мен. Өдүгенге чедер. Ивижилерниң бригадириниң аалынга чайлаар мен. Силер ону көрген болзуңарза, қайгай бээр силер: кедергей улуг мөге кижи. Холу база хөлчок улуг. Үнү дээрge, дыка чоон! Хөөлээр чүве!

— О-о-о! Үнү бистиң башкывыстан-даа чоон бе?

— Чүү дижип турагыңар ол чүвел! Бистиң башкывыс чүгле класска четче дыңналып турар кылдыр чугаалаар кижи ышкажыл, ынчангаш ооң үнү шоолуг эвес, а бо бригадир болза, тайгада ивижилер дыңнап турар кылдыр чугаалаар кижи-дир. Үнчангаш ооң үнү кончуг чоон.

— Үнчагарга холдары канчап кедергей улуг апарганныны ол?

— Авам ынча дээр чорду, оолдар: ажылчын кижииниң холу — улуг, мөге. Салаалары, дыт будуктары дег, чоон болур, а ажыл кылбас кижииниң холу биче, күш чок, салаалары чиирбейлер ышкаш, чиңгэ болур дээр чорду.

— Сен Өдүгенге баргаш, чүнү кылыш кижи боор сен?

— Мен аңаа баргаш ивилер мунаар мен, иви сүдү-билие сүттеп каан шай ижер мен. Чүнү-даа көөр мен, оолдар! Чүнү-даа!

— Өнер, бисти база эдертип алган болзуңза! Бис база ивилер муунуксан тур бис, иви сүдү ижиксеп тур бис! Бисти эдертип алганың-на эки боор...

Чайгы дыштанылга чоокшилаан тудум-на, мен адайемни бужургандырып, оларның адыр қулаан амыратпайн туруп берген мен:

— Самбууевичиниң Артыш-оол дээр оглу каш класс кижи ирги? Оларның бажыңы база бистиң ышкаш улуг ирги бе? Ивилер үзэр чүве бе, азы тевер бе? Өзөр болза, мыйыстары коргунчуг аа? Үнда Артыш-оолдан өске оолдар бар ирги бе? (*M. Эрген*)

396. Бижик демдектерин салырынга хыналда ажыл. Номчуңар. Сөзүглелдиң бирги болгаш үшкү абзацтарында салдынмаан биженк демдектерин шуптузун салыңар, чүге оларны салганыңарны тайылбырлаңар.

Че, аъш-чем сооду, шымдалаңар Чеже манаар чүвел деп Апак ирезиниң үнү ырак эввесте дыйылаан. Оолдар тура халышкаш, одаже далажылканнар.

Улуг кара паш долдур дүлген хой эъди-даа, ооң чаатараа-билие быдаалаан мұнұ-даа ша^{*}-даа четпейн, кончуг аныяқ, мәге-шыырак, мөгадыр ажылдаан эрлерниң хырнынче арлып кире берген...

Дыштаныңар дыштаныңар оолдарым Бөгүн-даа шыырак-ла ажылдадыңар. Черле таптығ бастырып аар болза он барба ажа бәэр боор. Ол безин бистиң кезек аалдың чонун кыш орту чедир **чемгериптер**. Чүгле чаңғыс тараа кырынга туар эвес этт чаг чөкпек быштак-билие холуп чиирге тодуг-ла болгай. (*И. Иргит*)

1. *Быдаалаан, мөгадыр, хырын* деп сөстерниң синонимнерин айтыңар.
2. Профессионализм сөстү айтыңар, утказын тайылбырлаңар.
3. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг вид хевиринде туарын тодарадыңар, вид кожумаан шыйыңар.

Алғы домаа

Медээни, айтырыгны, кыйгырыгны дыңзыг аян-били илередир болгаш кижиниң сеткил-сагыжын — өөрәэниң, магадаанын, кайгаанын, kortканын, дувүрәэниң, хомудаанын база минниишкіннерин илередир домактарны **алғы домактары** дәэр: *Мында каттың хөйцн* (медээ домаа) — *Мында каттың хөйцн!* (магадаан уткалыг алғы домаа). Уё, холум!

397. Сөзүглелден кыйгырыг болгаш алғы домактарын аңылап номчааш, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңаң. Домактарны чугаалаан аяныңда ылгал бар-дыр бе, тайылбырлаңаң. Кыйгырыг болгаш алғы домактарында ажыглаан бижиқ демдектерин тодарадыңаң.

Мунуп көрзе дәэн күзел-бile чарылыг оолдар чанынче чызаалаксааш-ла аажок мен. Мәен күзелимни Артыштың авазы билип каапкан:

— Эжиңерге дөө чааш чарыны — Уялыг-Мыйысты тудуп бергеш, чарыдан мундуруп өөредиңер. Чарылыг оолдар чанындан ыравас, чары мунуксал тур ыйнаан...

— Эжиңерни баштай кезек чедиңер — деп, Артыштың авазы харын-даа оолдарны чагыды, оон башка мен та канчап баар мен ыйнаан.

Оолдар мәен мунган чарымны чедип-ле эгеледилер. Кончуг хайлыг, демги каткыжы Оля биле Чойганмаа база бо чеде халыдып келдилер.

— Дыка ыргайба даан! Мырыңай чары кырынче калбарып чыда бәэр кижи-дир! — дишиш, база-ла каттыржып эгеледилер. — Будун дыка кыспа даан...

— Ам дынынны будуң тудуп алтыр сен бе? Бо уруглар-бile чарыштыр — деп, Артыш-оол бо ийин.

— Чок, чок! — деп-ле, мен-даа шымдай-дектей алгырдым.

— Дыка сирбектенме! — диҗип, ааспырак уруглар алгыржып чорлар. — Дерин бо оолдуң! Хөктүүн але! Мунуп алган чарызы деритпейн чорда, буду деридип чоруур...

Ам мени чарылыг Оля чедип алды.

— Аяар, аяар! Оожум-оожум! — деп чорбужемчеле, уруг мени дыңнаваан-даа чүве ышкаш, кара өжегээр саяктадып-ла кагды. Ам мырыңай ыглаар чыгыы чанны бердим:

— Чайылдым-чайылдым! Чортуп көр, чортуп көр!
Халый бээр мен! Эй, уруг!

— Көрдүң бе, Чойган! Мен чедеримге шору өөренип чор.

— Ам-даа эленейнип-ле чоруур-ла чүве-дир. Кажан-бир андарлыр-ла боор. Мырыңай бош!

— Чок, ам өөрени берген-дир ийин. Ындыг але... адың кым ийик?

— Өнер-оол.

— Хи-хи! Эмер-оол че?

— Өнер-оол дидир мен! — деп дыңзыздыр-ла алгыра кааптым.

— Ойт, чаңчанып билир кижи-дир але, Оля? Арта-ла аажок алгырып.

— Адын эки дыңнап алдың бе?

— Эмер-оол дидир бе?

Мээн чары мунуп билир апарғанымны Кызылда оолдар көрген болза, та канчап турарлар ыйнаан. Алгыржып-кышкыржып, бис база мунаалы дижип туруп бээрлер болгаян олар. Ах, кулугурлар мени көрген болза аар!

(M. Эрген)

398. Тайылбырлыг хыналда диктант. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктерни кирибишаан, дүжүруп бижицер. Чедир салдынмаан дефис, биче сек, тире демдектерни салыңдар, оларны чүгэ ажыглаанын тайылбырланар.

Часкаар чайын. Хөлчок кааң эртен. Өгнүң кидис эжин ажа каап каан. Эргин кырынга дашкаар көрүндүр ийи-бу...ап тургаш, солагай холум биле эжик кастыындан ту...унуп алган мен. Ой, бедиин чүү дээр сен Балдырым ырбаңайнып турар. А ынаар аал мурнунда Арыг-Бажы шынааны, оон ындында бедик дагларны көөрүмгө,

ырак, делгемин, улуг магалыын чүү дээр ону өрү дээрже көрүпкеш, бажым дескинип, эргин кырындан чайлы бер часкаш, инек саап турган авамны кыйгырып алгыра берген мен:

Авай-о-ой Мени көре-э-эм Бээр кел мени тут шымда деп kortкан, өөрээнимден үнүм база сирийнип кыйгырдым. Ол душта хамык улус мени көрген болза деп, дыка-ла күзээн мен. (*С. Сарыг-оол*)

399. Эдертиг. Номчааш, утказын эдерти бижинер. Бижик демдектерин шын салыңар. Сөзүглелдиң сөөлгү домааның утказын эдертинерге чедир тайылбырлаңар.

— Өдүгэнде адыглар харын ондагайлыг. Ол черде дыка элбек болгай олар — деп, ачам бо.

— Адыг де даан! — дээш, авам арта сырбаш кынны берди ышкаш. — Ой дадайым! Ол кончуг араатаннарны уттуп алган турганывыс бо ышкаждыл! Бар-ла чувези адыг, бөрү оран дээни ийик. Өнер-оолду ынаар чоруткан херээ чок боор. Хай-бачыт болза, канчаар!

Бак чаяанныг, ачам дээрge авамның аайындан черле эртпес, хайлыг кижи боор. Ынчангаш база авамның талазында барды:

— Харын aan. Чүү-даа чувени канчалза экил дээрзин авазы эки билир-ле болгай. Шынап-ла, чувени канчап билир де даан, авазы.

Мен шыдаар шаам-бile удурланы берген мен:

— Бир баар сен, бир барбас сен дээр! Кижи мегелээр улус сiler! Бодум-на чоруй баар мен, ол-ла!

— Че, баштай клазыңы доозуп ал! Оон көөр бис.

— «Көөр бис, көөр бис» деп чүү чүвел? Чүнү көөр чүвел? Мен чүнү-даа көрбес мен!

Авам черле шугул кижи болгай:

— Че-че! Чоруур-даа сен ыйнаан! Кижи кулаа дыка конгалава, оглум! Улуг апарган кижи.

Ооң соонда мени аажок эдерип тураг өөрүмге мынча дидим эвеспе:

— Силер хоржок силер, оолдар! Ында адыглар, бөрүлөр кончуг хөй! Олар ондагайлыглар болгай!

— Сен бодуң канчаар сен ынчаш? Ол хөй адыг, бөрүлөрден кортпас-тыр сен бе?

Мен чүү-даа дээр аайын тыппайн, тула бержик мен. Чувени бодамчалыг-ла чугаалааны эки ышқаш.

(M. Эрген)

Чугаа үезинде домакта қандыг-бир сөстүң утказын онзалап көргүзөр дээш, ол сөстү (азы сөс каттыжынышкынын) күштелдир адаар. Ону **логикиг ударение** дээр:

↓
Бис аргадан каттап чордувус.

↓
Бис аргадан каттап чордувус.

↓
Бис аргадан каттап чордувус.

400. Номчуунар. Сөзүглелдиң домак бүрүзүнде кайы сөстерге логикиг ударениени күштелдирип номчуурун тайылбырланар. Чүгэ албан-билие ол сөстерни онзалап номчууру чугула болуп туарыл, ол дугайында ажык чугаадан чорудунаар.

Чецимден кижи тырта каапты. Көрүп кээримге, кара чаштыг узун угбай болду.

— Мартан-оол акыйның оглу сен бе, дунмай?

Мен бажым согаш кылдым.

— Ачам сени уткуп алзын дээш, мени порт* таңныылдадып каан кижи. Чүге саадап турдуңар? Азы шааңар ол болду бе?

Мен «Шаавыс-ла ол болду» дээн хевирлиг бажымны согаңнаткыладым.

— Че, доо автобусче базып олураалы. Кижиге уткудуп туар мырыңай чаш кижи деп бодаан мен, шору улгады берген кижи ышкаждыл, дунмай.

Мен эгиннерим кызып харыыладым.

— Дадайым ыңай! — деп, угбам алгыра берди. — Бажын-на согаңнадыр, эктин-не кызар, тывалап билбес кижи сен бе моң?

— Билир-ле кижи мен.

— Дадайым ыңай! Тывалап билбес кижи ирги бе дээш, корга бердим ышкаждыл!

Бистиң-бile кады автобусче бар чораан улус дыка каттыржы бердилер.

Менээ ыядынчыы кончуг апарган. Чамдык оолдар ёттүнгеш, бажым согаңнадып, эктим кызып өөренип калган кижи-дир мен ийин, ядараан. Ам черле бо бак чаңчылдарны каар мен деп, бүдүү иштимде даңгыраглап чор мен. Кижи багай чаңчылга бир-ле өөренип каарга, ол элеп-чук* дег, кижиден дек-ле адырылбас боор чүве-дир. Кижи боду билбээнде-ле, баш-даа согаш кынны берген боор, эгин-даа кыстылаш кылынган боор. (*M. Эрген*)

«Кижи багай чаңчылга бир-ле өөренип каарга, ол элеп-чук дег, кижиден дек-ле адырылбас боор чүве-дир» деп домактың утказын канчаар билип туар силер, тайылбырлаңар. Бодалыңарны амыдыралдан чижектер-бile бадыткаңар.

§ 62. Домактың грамматиктиг ооргазы

Домактың грамматиктиг ооргазы чугула кежигүннерден азы оларның бирээзинден тургустунар болгаш домактың утказын илередир:

Баазаңай он харлыында-ла тоолдап эгелээн.
16–17 харлыында дуржуулгалыг тоолчу апарган.
(С. Байыр-оол) Бо домактарның грамматиктиг утказы — эрткен үеде херек кырында болган кылдыныглар дугайында дыңнадыгларны илередип турары. *Каттаар, тооруктаар це дүрген келзе.* — мында кылдыныгны боттандырашының күзенчиин илереткен.

Домактың грамматиктиг ооргазын тургузуп чоруур чугула кежигүннерни кол сөс биле сөглекчи дээр. Олар кандыг-бир чугаа кезээ-бите илереттинген болур.

401. Номчуңар. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаа чоруп турарын билип алры-бите домактарның грамматиктиг ооргазын тодарадыңар.

Хевек келген аалчыны өөрүшкүлүг уткуп алгаш, бажыңчे киир чалап эккелген.

— Чүнү канчап чор сен, кызым? — деп, кадайы аяктарга шай куда бээр аразында ашак айтырган.

— Чизе кылып чор мен ийин. Ам силерде келгеним бо, силерни бүрүткеп алыр дээш. Фамилияңар, адыңар, ачаңар ады херек.

— Ийе, ийе, билдине берди, мен Ховалыг омактыг Соруктунуң оглу-дур мен, мээн адымны Хевек дээр,

кызыым, ёзулуг шыны-бile адаары мындыг: Ховалыг Соруктуг оглу Хевек.

— Кырган силерниң документилерицер бар бе?

— Бар, бар, уруум. А чул, документ ёзугаар бижиир чүве бе? Эйт, кадай, мээн алтара иштинде адым кым ийик? Бээр эккелем...

— Ой, та, та, кым билир ону, бодуң көрүвүт.

Хевек ашак дыка үр дилеп келгеш, адак соонда пөстө ораап каан, көңгүс чаа олчаан, безин хирленмээн иий херечилел уштуп эккелген.

— Кырган, а мында Алексей Ховалыгович Хертек деп бижип каан чүве-дир.

— Ийе, ийе, ам-на сактып келдим, ындыг янзылыг чүве-ле болгай. Документ кылыш чораан улус келген чүве, бижип бергеннер, мен оомну алтарага суп кааш, уттупкан мен. Үе ындыг турган болбазыкпе, уруум. (Ч. Чочагар)

Кырган ирэй чүге бодунун документиде адын сагынмас болганы ол, кайы үелер дугайында чугаа чоруп турарыл?

Кол сөс

402. Домактарның кол сөстерин тодарадып, сөглекчилерден харылзаалыг айтырыгларын салыңар. Кол сөстер кайы чугаа кезектери-бile илереттингенин айтыңар, оларны шыйыңар.

Одагның чалбыыжы шагда өшкен. Ол душта кара булуттар дээрниң соңгу хаяазындан сойлуп чоруп кааннар. Майгын дашты шору чырык...

Эртенги хүн элээн өрүлек, ырак берге орук эрткен оолдарны майгын өттүр чаннап, чассыда берген. Қушкаштар майгынны сонуургап, тегере ужуп, кырынга хона

каап тургулаан. Шергилер, сээк, маастар шагда-ла ажылын эгелей бергилээн (*К. Чамыяң*)

Кол сөс дээрге кылдыныгның боттандырыкчызын (кылдыныгны күүседип турар кижини азычувени) илередир чугула кежигүн. Домактың кол сөзүн тодарадырда, сөглекчиден адаарының падежиниң кым? чүү? кымнар? чулер? чүзү? чүлери? деп айтырыгларын салыр:

чүлөр?

Бүрцүлөр салғынга салдырткайнып эгелээрлөр.

(А. Аспизтий-бile)

Кол сөс сөглекчи-бile кады домактың грамматикиг ооргазын тургузар.

403. Номчааш, домактарның кол сөстеринче сөглекчиден харылзаалыг айтырыгларын салыңар, олар сөс каттыжышкыннары-бile илереттинген деп бадыткаңар, чогуур шыйыы-бile шыйыңар.

Кыдаттың мурнуу чүгүнде Хуанлу деп суур Гиннесс рекордунче кирген. Ол суурда Яо деп чон чуртташ турар. Яо чоннуң херээжен кижилери узун чаштары-бile алдаржаан.

Ол нацияның кыс кижилериниң чаштарының узуну 2 метр чедип турар. Кыс уруг чажын назынында чаңгыс таартыр — назы четкен үезинде. Ол таарткан дүгү-бile бөрт аргааш, таныжы оолга белекке бээр чаңчылдыг. Херээжнэр бажын чүгле ажый берген рис суу-бile чуур. Оларның бажының дүгү кезээде хоюг чымчак боорда, кыланайнып чоруур. Кайгамчык чүүл — назыны улуг-даа болза, агарган дүктүг кижи база чок. («Шын» солундан)

Сөглекчи

Сөглекчи — кол сөстүң көргүзүп турар чүвэзиниң кылдынынын, демдээн, шынарын көргүзүп турар болгаш чүнү кылып тур? канчап тур? чүнү канчаарыл? канчалган? кымыл? чүл ол? кандыгыл? кажыл? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар домактың чугула кежигүнү: *Хадың-ныг-Дөргүнгө чайын (кандыгыл?) дыка-ла магалыг. Аалдарның мал-маганы изигде аңаа (канчап турарлар?) серииттенип турарлар.* (Е. Танова).

Тыва дылда сөглекчи домактың эң сөөлүнгө турар болгаш кол сөс-бile кады домактың грамматиктиг ооргазын тургузар.

Кол сөс биле сөглекчи кайызы-даа чаңгыс арынга, чаңгыс санга турар. Чугула кежигүннерниң аразынга ындыг холбааны **тааржылга** дээр: *Мен кайгамчык тоолдарны дыңнап өстүм. Силер мени өттүндүр кылыр силер. Сен кайыын чеде хонуп келдиң?*

404. Номчааш, домактарның сөглекчилеринче айтырыгдан салгаш, чогуур шыйыы-бile шыйыңар. Сөглекчи болуп чоруур кылышыг сөстериниң үе, арын, санын тодарадыңар.

Бистиң эргим ынак ававыс ак шырайлыг, узунзуумаар, үргүлчү аяс хүн дег хұлумзүрүп чоруур. Авам каттырарга, бажың ишти улам хөглүг апаар. Мени куспактап эргеледирге, сеткилиминиң ханызындан бүдүү амыраарым аажок.

Аъш-чемивис элбек эвес бол, күжүр авамның холунуң чемзии кайгамчык. Ойнап-ойнап алгаш чемненирге, чем арлып-ла турар. Авам кожамыктар, үлегер домактар, кыска

тоолдар аажок билир, ажы-төлү биске бо-ла сонуургадыр. Бир кезек болгаш дилээривиске, черле анчыгзынмас, чежедаа катап төөгүлеп бээр. Үжүк-бижик билбес хирезинде, ол хамык чүүлдерни шуптузун билир. (Д. Демчик)

405. Домактарны бижээш, долу синтаксистиг сайгарылгазын кылышар.

Чо-ок, Эзирбен черле чарашиб-тыр, күштүг, кашпагай. Шырайы авазы Хажыяа ченгейни* дөзээн, шевергин ак. Карактары бодаган караа дег улуг, ханы болгаш бодамчалыг-дыр. Сарыылдыг төл. Чүгле хаайы улуг, коңзагар, бистиң сартыыл-иргиттерни дөзээн. Эът-ханы-даа кырган-адазынга дөмейзимээр, ана өрүп қаан дег шыңганнарлыг.

(И. Иргит)

Бодуңарның даштыкы портредицерни сөс-бile чуруп көрү-церем. Тургускан домактарыншарның кол сөс, сөглекчилерин шыйышар.

406. Хыналда ажыл. Домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылышар. Утка талазы-бile чардынмас сөс каттыжыышыннары домактың кандыг кежигүннери болуп чоруур-дур, тодарадышар.

Ч.А.
с.а. а.л. 1 с. нар. арт. нар. нар. б.н.ш.э.ү. З ар. к.с.
Улегери: Иий аѣт колдуу-ла сүрүштүр чоруп олурган.
(Бөдүүн, 2 составтыг, делгеренгей медээ домаа)

1. Иий аѣт колдуу-ла сүрүштүр чоруп олурган. Оларның эгиш-тыныжы-даа аажок. 2. 1840 чыл. Шаг үениң кадыыдаа кончуг. 3. Чону — чоорган, хәйү — хәйлең. 4. Хүн чүгүрүүнде кире берген. Аяс-кылаң дээрде шимеш кынныр булут-даа чок. Долгандыр хамык чүве амыр-тайбыш.

(И. Иргит)

§ 63. Бөдүүн домактарның тургузуунун айы-били янзылары

Бөдүүн домактарны грамматиктиг ооргазының тургузуун барымдаалап, **ийи составтыг** (ийи чугула кежигүннүг) болгаш **чаңгыс составтыг** (чаңгыс чугула кежигүннүг) кылдыр бөлүктээр. Сөглекчинин айтырыынга харыылап чоруур немелде болгаш байдал сөглекчиниң составын тургuzар, а кол сөстүң мурнуунда тодарадылга кол сөстүң составынчे кирер.

Бурунгы ус-мерген түдүгжулар бажын тудар
бетинде чүктөрни сайгарып көрүп алып турган.
(2 составтыг домак, чүге дээргэ кол сөстүң болгаш
сөглекчиниң составы бар).

Соңғу чүк талазынга күдүк казар. (кол сөзү чок, чүгле сөглекчи болгаш аңаа хамааржып чоруур кежигүн бар, ынчангаш ук домак чаңгыс составтыг).

 407. Болгар улустуң тоолундан домактарны номчааш, оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, характеристиказын аас-бile тайылбырлаңар. Уругнуң авазының кудаларынга чугаалап туар чүүлдерин силер шын деп чөпшээрежир силер бе, бодалыңар солчуңар.

Галина ыраккы суурда кижиғе барган. Кудазы болган соонда, Галинаның авазы күдээзиниң ада-иезинге мындыг өткөрдөй:

— Силер мээн уруумга ажыл кылдыртып турбас силер. Ажылга өөрөнмээн кижи чуве. Камнаар силер. Бажың ишти ашталы бербенер. Карак-кулаанче хир-чам кире

бээр. Аар демир-хууцнар көдүртү бердицер. Экти-мойну шылай бээр. Бажынга күш чүү сыртыктан салып берип турар силер. Уруум чымчак сыртыкка өөренгэн чүве.

Бөдүүн домактар **делгеренгей эвес** (ийиги черге кежигүннери чок) болгаш **делгеренгей** (ийиги черге кежигүннери бар) кылдыр чарлыр:

Чуртталга онза-дыыр!

3202 чыл «назынныг» дытты Мөңгүн-Тайга жүүнүн дөвискээринден эртемденнер дилеп тыпкан. (Ш.М.)

Домактар **долу** азы **долу эвес** бооп болур. **Долу домак** дээрge боду чааскаан тускай утканы черле долузу-бile илередип шыдаптар домак: *Иениң холдary эң-не чаагай болгаш эрге-чассыг.*

Долу эвес домак чааскаан тургаш, утка илередип шыдавас. Оон утказын чүгле сөзүглелден, чугааның байдалындан билип ап болур:

— *Кажан келдин?*

— *Дүүн кежээ.*

Дүүн кежээ деп домак чааскаан турган болза, чүнүң дугайында чугаа чоруп турары билдинмес боор. Оон утказын чүгле мурнунда айтырыгдан билип ап болур.

408. Номчуцар. Сөзүглелде долу болгаш долу эвес домактарны айтыцар, долу эвес домактарны кандыг таварылгада ажыглап болурунга хамаарыштыр түңнелден үндүрүцер, боттарыцар чижээцер-бile бадыткацаар.

— Көрүнцер, көрүнцер! — деп, чолаачы алгыра берзе-ле, орукту кежир аңнар халып эртип чыткан.

— Ах, кулугурларны, мыйыстыг чүве — хұлбұс-тұр — деп, акызы айыткан.

— Чараштарын!

— Дыка-ла халыыр-дыр але! — дижип, уруглар аңнар көргенинге кончуг-ла амыраан. (*Л. Чадамба*)

409. «*Интернет болгаш кадыкышыл*» деп темага угаап боданышыкын хевириңге қыска чогаадығдан бижинер. Чогаадығны бижиирде, домакка, ооң кежигүннеринге хамаарыштыр алған билиглеринерни чедимчелиг ажыглап өөренинер.

Домактар нарынчыттынган азы нарынчыттынмаан бооп болур. Бир эвес домакка чаңғыс аймак кежигүннер, адалга немежи бәэр болза, домак нарынчыттынган болур.

410. Номчуңар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, характеристиказын беріңдер.

Үлегери: Азас ам алдаржаан, алдаржаан, уруглар. (Бөдүүн, 2 чугула кежигүннүүг, делгеренгей, долу, адалга болгаш чаңғыс аймак сөглекчилер-бile нарынчыттынган медээ домаа)

1. Черлик согунаны, борбак кулчаны, маңырзынны (согуна), хылбаны, койнутту чемге амдан кирип, ажыглаар. (*Х.К.*) 2. Ыяш — дириг өзүмел. (*С.Хом.*) 3. Черниц күжү тываларга хайыралыг. (*М.К.-Л*) 4. Бо хөлдү долганып көрген силер бе, ирем? (*Л.Ч*)

411. Бердинген домактарга ийиги черге кежигүннеринден немеп, делгеренгей кылдыр эде тургузунар.

Час дүшкен. Дыштанылгалар эгеләэр деп барган. Лагерь сезону эгеләэр. Маргылдаалар. Өңнүктөр. Оюннар.

412. Бердинген айтырыгларга долу болгаш долу эвес домактар биле харыылаңар. Долу эвес домактарыңарда кандыг кежигүннер кирбейн барганын тайылбырлаңар. Долу эвес домактар чугаага чүге херек деп бодаар сiler, чылдагаанын тодарадыңар.

Чайғы, кышкы дыштанылгаларыңарда кандыг черлерге дыштаныksаар-дыр сiler? Чылдагаанын тайылбыраңар.

Кандыг номнар номчуурунга ынак сiler?

Тываның тайга-таңдыларынч аян-чорук кылып барыksаар сiler бе, чүге?

Ээн ортулукка чурттаар апарзыңарза, чүнү бир дугаар алыр сiler?

Санкт-Петербургка чеде берзинерзе, бир дугаарында каяла чедиксээр сiler?

Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы

1. Домактың грамматиктиг ооргазының санының аайыбиле хевири (бөдүүн, нарын).
2. Чугула кежигүннериниң аайы-бile хевири (чаңгыс азы иийи составтыг).
3. Ийиги черге кежигүннер аайы-бile хевири (делгеренгей азы делгеренгей эвес).
4. Нарынчыттынган азы нарынчыттынмааны: чаңгыс аймак кежигүннер база адалгаларның бары, чогу.
5. Чугаалаар сорулгазының аайы-бile домактың хевири.

ДОМАККА КАТАПТААШКЫН

413. Номчуңар. Сөзүглелдин үтказын дамчыдарынга, оолдун дүвүрээн, kortkan байдалын көргүзеринге медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарының ужур-дузазын тайылбырлацаар. Домактарда бижик демдектериниң ажыглаттынганын тайылбырлацаар. Сөзүглелди эдерти бижинер.

Чаа-ла чылыгып, удуп бар чорумда, одаг кедээзинде, чоон пөштер аразында бир-ле чүве алгыра берди. Бос-тааладып турган чүве дег, сө-ле чыргыраар-даа, хулу-рээр-даа, бичии эниккилештир ээргилээр-даа — кончуг коргунчуг! Уйгум ол-ла дораан чаштай хона берген!⁴ Ковайып олуруп алдым.

Самбуевич менче элдепсинген хевирлиг көрнүп келди:

— Чүге туруп келдин? Аа, бо дээрge багай айбааңгыларның мынчаар тенип туарлары ол-дур ийин. Мында хензиг-даа кижи коргар чүве чок. Уду-уду!

«Айбааңгы» деп чүү дээри ол ирги кылдыр боданып олур мен. Ады дыка коргунчуг эвес-ле хире чүве-дир. Азы адиг дээр дээш, айбааңгы деп олураг кижи эвес ирги бе? Черле чүү боор ол? Шала дыңнаан кижи болуп, айтыра кааптым эвеспе:

— Айбааңгы?

— Ийе, айбааңгы. Багай чудаңгы үгүжүгеш-тир ийин. Эки-ле билир чүвези уш-баш чок алгырып-чулчуруурунга ынактар.

Шоолуг үр-даа болбаан боор, хенертен-не, одаг алдыны талазында чүве-даа шыдажыр-дескежир аргажок алгы эвес алгы-даа үндү-ле эвеспе!

— Оо-оой! Оо-ог! Ог-ог!

Мен кажан-даа мындыг коргунчуг алгылар дыңнаап көрбээн мен⁴. Черле чок!

— Дыңнавайн тур сiler бе? Чүлерниң кускуннажып турарлары ол??! Адыг...

— Чо-ок! — деп, баштакчым мени үзе кире берди. — Каяа адыг болур чүве ийик аан. Адыг кижини ырактанна эскерип каапкаш, узудадыр* дезе бээр чоор. Эр кижи чудаңгы эликтерден канчап коргар чүвел, Өнер! Чүве дыңнаалавайн, шуглак иштинче бажың суккаш, шөлээн уду!

«Айбаңылар-даа, эликтер-даа маңаа бак, чудаңгы чүвелер-ле болур! Шынында та кандыг чүве?!» деп иштимде әжимге аажок хыйланыксап, бодумнуң черле кандыг-бир чүвелерден сестиirim сүргей чыдыр мен. (М. Эрген)

6 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

§ 64. Лексикология

414. Сөзүглелди номчааш, дараазында даалгаларны күүседицер:

- 1) үлгөрлээн сөстерни ушта бижээш, тайылбырын берицер; 2) хуу аттарны ушта бижээш, бөлүктөрөн тодарадыцаар, шын бижилгезин тайылбырлацаар.

РФ-тиң Камгалал яамызының өөредилге албан чериниң өөреникчилериниң аразынга Бүгү Армияның XIX олимпиадазын⁶ эрттирип турда, Кызылда президентиниң кадет училищезиниң командазы 1-ги черни чаалап алган. Даشتыкы дылдар талазы-бile Бүгү Шеригниң VIII олимпиадазынга тиилекчи командаларның аразындан 2-ги черни Буян Хомушку чаалап алган. Бүгү Сибирьниң школачыларының ажық олимпиадазының биология, химия эртемнеринге Т. Ооржак, К. Дамчан-оол, Н. Кенден, В. Очур тиилекчилер болгаш призерлар болган.

Бо сөөлгү ийи чыл дургузунда 2-ги өөредилге ротазының кадеттери Бүгү Россияның школачылар⁶ олимпиадазының регионалдыг чадазынга киришкеш, аңғы-аңғы эртемнерге 10 катап тиилекчи, 15 катап призерлар болтулаан. Оон аңғыда, олар Москвандык физика-техниктиг институтуун⁶ дистанциялыг эрттирип тураган олимпиадазынга киришкеш, математика болгаш физика эртемнеринге тиилекчилер болгаш призерлар болган.

Делегей чергелиг квалификациялыг Кембридж⁶ шылгалдазын дужаап тургаш, 15 кадет англи дылды эки билирин, 6 кадет кыдат дылды эки билирин көргүскен.

(«Шын» солундан)

415. Хуу аттар дугайында өөренир эртемниң адын, кандыг аттар дугайында аңаа өөренирин сактыңар. Сөзүглелди номчааш, хуу аттың тывылганынга хамаарыштыр бодалыңар илередиңер. Кижиниң шола адьының дугайында өөренир эртемниң адын сактыңар. Сөзүглелде кирген бодалганың харызызы чежел?

— Санович, силерниң ачаңарның ады канчап «Сан» болган чоор? Кандыг-бир чылдагаан турбажык ирги бе?

— Турбас боор бе. Ачамның ады апарган шолазыдыр ийин, дарга! Шаанды бистиң черге анаа кижи бодап четпес эң берге бодалга турган. Кым-бир кижи кандыг-бир кижини сөс талазы-бile тулдуруп алыр дизе-ле, ол бодалганы салыр: «Алды күшкаштың аксында 6–6, алдан күшкаштың аксында 60–60 тараа бар-дыр. Шупту чеже тараа-дыр, тып көрем?»

А ону чүгле ийи-чаңгыс моол-таңгыт бижикин, азы кыдат илбизин билир кижилир бодап шыдаар турган. Ол ийи эртемнерниң кайызын-даа билбес мээн ачам бо бодалганы бир эдек хой мыяа чыып алгаш, үш хонук бодап келгеш, ам бодап үндүрген-дир.

Ол улуг «эртем ажыдыышкынының» ачызында «Сан» деп атка чединген ашак-тыр ийин, дарга. А ооң оглу мен Санович болганым ол-дур. (*M. Эрген*)

§ 65. Кылыг сөзү

416. Морфологтүг болгаш синтаксистиг арга-бile тургустунгандан 5–5 кылыг сөстеринден тыва чогаал номнарындан ушта бижиндер. Оларның иштинден 3 кылыг сөзү-бile домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

417. Домактарны номчааш, кылыг сөстерин ушта бижээш, адаанда бердинген даалгаларны күүсединер.

Альт былгыргылааш, эзер деспезин чылдырадыр силгилени каапкаш, хөртүктүү мыйыс дуюглуг холу-бile кастынгылааш, оътче доңгая берген. Оътту эриннерин борбаңнадыр сайгара бөлгүләэш, быжыг, дески удургулары-бile испиктеп кыскаш, кизиреدير чула соп, амданнанып дайнай берген. (*C. Хертек*)

 1. Кылыг сөстериниң дазылын, чогаадылга кожумактарын, залог, вид кожумактарын, дөзүн чогуур шыйыглары-бile шыйыңар 2. Кылыг сөстериниң тургuzuунуң айы-бile бөлүктөрингечижектерден тыпкаш, тайылбырын беринер. 3. Домакта кирген кылыг сөзү бүрүзү кандыг айттырга харыылап, домактың кандыг кежигүнү болуп турарын тодарадыңар. 4. Домактарда сөглекчилер кайы наклонение хевиринде турарын тодараткаш, тайылбырын беринер.

418. Номчааш, домактарда сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстерин тыпкаш, кандыг наклонение хевиринде турарын тодарадыңар, тургuzuунуң айы-бile хевирин айтыңар.

Акымны эдерип чоруурга, аажок солун кижи⁴. Аргага таварышканывыс дириг амытаннарның аажы-чаңын, ону

тоолдарга чүге мелегей, чазый, тулуп кылдыр ажыглаарын, кажар, окпан-эрес кылдыр киирерин хөөрөп бээр. Кыжын чиир хүнезинин кандыг дириг амытаннаар канчаар чызып, каяа шыгжаарын чугаалап, өөредир. «Аңчы болгаш, бойдустун болуушкуннарын, дириг амытаннарның чаңын билир-дир аа» деп сонуургал-бile дыңнаар мен. Ынчан бистерге өөредиг болур чуруп, бижип парлаан ном-дептер бар эвес, чоннуң аас-бile дамчып келген тоолдарындан, тывызыктарындан, чечен домактарындан, ырыларындан, кожамыктарындан азы амыдыралдан, улустун аас чогаалындан бүгү-ле чүүлдерни билип чордувус.

(Ш. Шыырап)

§ 66. Наречие. Ат орну

419. Номчуңар. Бөлүктөргө үстүп алгаш, дараазында даал-галарны күүсединер: 1) сөзүглөдө наречиелерни ушта бижээш, хевириин тодарадыңар, домакта кандыг кежигүн болуп чоруурун айтыңар; 2) ат оруннарын ушта бижээш, бөлүүн тодарадыңар, падеж, арын, сан хевириинде турар болза, айтыңар.

Бүгү-Россияның уругларының дыштанылга төвү «Океан» Ыраккы Чөөн чүкте кайгамчыктыг бойдус чурумалдыг черде туруп турар. Аңаа барып дыштаныр аас-кекик алдыгы классчы Буян Маадыга таварышкан. Буян ёске эш-өөрү-бile дөмөй, «Океанга» болуп турар янзы-буруу оюн-тоглаага киржип, хөглүг, солун дыштанып турган. Ол Оожум океанның баарынга туруп алгаш, ооң бырлаңнаан төнчү чок чалгыгларын бо-ла сонуургап көөр.

Таныжылга кежээзи эгелээн. Боттарының национал хептерин кедипкен уруглар улай-улай сценаже үнүп-ле тургулаан. «Тыва Республика» деп чарлаптары билек,

Буян Тывазының тугун чоргаар көдүргеш, залче дидим базып кирген. Ооң соондан эштери өөрүшкү-маңтайлыг базып олурган... (A. Шоюн)

420. Домактарның долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыштар. Аңгылаан сөс наречие болуп чоруур кылдыр домактан чогаадыштар.

Ажыктың кыдышын **долгандыр** узун-узун³ дыттар, хөнү пөштер даамчырап тургулаан. А одааның чанында дамырак кара суг кылаңайныр³ ағып, ырлап чыткан.

(O. Саган-оол)

 421. Номчуңар. Бөлүктөргө устүп алгаш, дараазында даалгаларны күүседиңдер: 1) сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстериниң үезин, арын, санын тодарадыштар. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг хевирлерде турарын айтыңдар, кожумактарын шыйыштар; 2) наречиелерни ушта бижээш, бөлүүн, тургустунган аргазын тодарадыштар; 3) ат оруннарын ушта бижиңдер, бөлүүн айтыңдар, арын, сан, падеж хевиринде болза, тайылбырлаңдар. Сөзүглөндөн хөй уткалыг сөстерни, омонимнерни болгаш ооң хевирлерин ушта бижип, тайылбырын бериңдер.

Школага чарыштар болгаш хүрештер хүннүң чыгышы **болгулаар**. Оолдар бичии хостуг үелеринде болганчок-ла кизирди хүрежи бээрлер. Артынчы бодунуң үези арай шырырак оолдар-били **хүрешпес**, а бодундан бичии оолдарны ол ыялап*, албадап тургаш хүрежир. Бо класска баштай келгенде, ол Машпал-били хүрежип, удур-дедир октажыр турган. Сөөлзүредир Машпал-били база хүрешпес апарган.

Ырак-даа, чоок-даа хемчээлдиг чарыштарга Эртешле эртип келир. Ол дөңгүр бажын аткаар тежийтилкеш*, кызыл-даван буттарын чөлөр айт ышкаш бурунгаар **сунгулап** маңнаар.

Хар чаап, соок дүшкен соонда, оюннар солчу бээр. Улуг арыг ол чартыында кадыр хавакка чунгулаар, баг кагар,

эки-бак хаактар кеткиләэш, кедек тейлерден сыйладыр баткылаар.

Доржу тевек теве бергенде, кышкы бөрт кеткен бажы ужуккан тевектиң аайы-бile өry-куду савап-ла турап. Бөрт адаандан бакылап келгиләэн бажының суук кара дүктери бөргү-бile өңнегип, агартыр хыраалай бээр.

Кышкы узун кежээлерде Белек, Сүрүнмаа суглар топчаннарын* кожаландыр тырткылааш, ооң кырынга кажык каккаш олурууптарлар.

Кыжын, Хөндергей уну шаңнап соой бергенде бэзин школа чанында баг каккан оолдарның, «Аскак-Кадайлап» ойнаан уругларның омак-хөглүг алгы-кышкызы, школадан үнген-кирген уругларның өткүт ырлары соок агаарга талыйтыр ужугуп, Доңгуруун баарында кыштагда аалга хос дыңналыр турган. (M. Эрген)

422. Сөзүглелди номчааш, утказын чугаалацар. Ат оруннарын өзек сөзү-бile катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыцар.

КУЛАК-ЧИИР

Бичиимде садыгдан иий хлеб садып алгаш чанып олуарымга, кудумчуга «Кулак-Чиир келди-ле!» деп алгы чаңгыланы берди. Кортканымдан иий кулаам баштары изицейнип, дүрген-дүрген базып чорумда-ла, дуу ырак эвесте бичии оолдарны сывыртап, каткы-иткизи чайтылаар чүве маңнап тур. А оолдарда каттырар-даа кижи чок, шуут-ла ыглажып халчып турлар. Мен база дурген-не херимим иштинче кире халый берейн адырам, мацаа кижи кулаан чиртир эвес деп бодап маңнап олур мен. Ынчап чорумда-ла, артымда Кулак-Чиирниң чииртим эгиштыныжы дыңналып келди. Алгы-кышкым-даа аажок, хлебтерим бэзин ынаар октапкан чүгүрүп олур мен. Улуг ашак чүү боор, дораан менээ чеде халып келген. Аа бодга,

ол ынчан мээн kortkanymны черле чүге децнээр боор. Ыы-сыым, алгы-кышкым кудумчу долган. Канчангашла көре кааптарымга, хайыралдыг авам алгырып-кышкырып маңнап олур. Кончуг Кулак-Чиир мени сала каапкаш, ынаар-ла хидиңейнип, шошкуп чоруй барды. Амыраарым-даа хөлчок. Ам-на бо чииртим амьтанның аспаандан хосталдым, кулаамның чартыын чипкен боор, өзүп келгеш адырам мону деп бодап, шүжүлевишаан, караам чажын чодуп тур мен. Сактырымга, кулаам дуу ыттарның кулактары ышкаш, халбаңайнып чоруур апаар дег. «Кижиниң чаш оглун коргудуп, ол канчаары ол дээр силер. Сээдени-даа, оюну-даа билдинмес, черле каяа орта боорул бо. Улуг ашак эртип алган, чаш уруглар-бile кээп үрелдежир...» дивишаан, авам мени аргалап олур.

Оон бээр он ажыг чылдар эрткен-даа бол, чашкы үемниң ол коргуушкуну ам-даа менден адырылбаанын эскерип, каткым-даа келир. А бүзүревес болзуңарза, суурда мен хире назылыг оолдардан «Кулак-Чиир деп кымыл?» деп айтырып көрүнөр даан, оларның серт кыннып, кайы-бир кулааның бажы изиш дээнинден кызып кээрин эскерип каар силер. (*H. Монгуш*)

§ 67. Сөс каттыжышкыны

423. Номчуңар. Дараазында модельдерге дүгжүр сөс каттыжышкыннарын сөзүглелден ушта бижинер, сайгарылгазын кылышар: д.а. + ч.а., нар. + к.с., ат о. + к.с. Сөс каттыжышкыннарының өзек сөзүн эгэ хевирингэ салыңар. Ангылаан сөстерде кандыг хевир кожумактары немешкенин тайылбырлаңар.

Тываның Чырыдышкын министерствозу мени бо удаада база эң-не ырак суурларның бирээзи кайыл дээн ышкаш, Нарынче чорудупкан...

Меңзэ бичии **бажыңчыгаш** аңғылап берген. Үр-даа болбаанда, чаа башкылар немежип келди: якут Клара, хохлушка Лена, орус Ольга. Аныяк-чалыны башкылар, бистер, чүгле кичээлдеривис **эртирип** каар эвес, а школага болуп турган хемчеглерниң дөгерезинге киржир турдуус. Оон эртсе, суурнуң хөй-ниити амыдыралындан чыда калбас үе-ле болгай. Кижилер база ынчан аажок идеңкейжи турган. Өөреникчилерниң сагылга-чуруму эки. Өөредилгеге кызымаа аажок. Чая чүүлдү хөйнү билип алышсаа турдуулар. (*Э. Цаллагова*)

Сөөлгү 3 домактың грамматиктиг ооргаларын тыпкаш, характеристиказын берицер.

424. Номчааш, сөзүглелдин утқазын эдерти чугаалаңар. Сөзүглелден нарын сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, эгэ хевирге салыңар. Хуу аттарны адаңар, сылдыстар, планеталар аттарының дугайында өөренир эртемниң адын сактыңар. Сылдыстар дугайында чаа чүнү билип алдыңар, ажык чугаадан кылыша.

Ам Бады бистин кичээнгейивисти катап апты.

— Бис сылдыстарны көөрүүске, шуптузунуң аразы бистен дең хевирлиг аа. Херек кырында октаргай дүп чок болгаш оларның чамдызызы чоокта, өскелери ооң ындында, а чамдыктары шуут талыгырда турар деп бил. Ынчалза-даа эң чырык сылдыс эң чоогу база эвес болдур ийин. Шолбан, Марс ышкаш планеталарны санаваска, эң чырык сылдыс Сириус чүве-дир. Кижи караа-бile октаргайда турар чүгле алды муң хире сылдыстарны көрүп боор, херек кырында оларның санын кижи тыппас. Шагтөөгүде эртемденнер сылдыстарны бөлүктеп адап каан: Чеди-Хаан, Угер, Уш-Мыйгак дәэш чоруй баар. А Черге эң чоок сылдыстарны Альфа Центавра дәэр. Сылдыстар аразын километр-бile хемчээвесь, хүн херелиниң дүргени-

били хемчээр. Чер били Хүн аразы чус бежен миллион километрни бир астрономнуг хемчег дээр, ооң үстүнде — чыл иштинде херелдерниц эртер оруу, ону чырык чылы дээр, а ооң үстүнде хемчээл — парсек. Эн чоок сылдыстың херели Черге чүгле дөрт чыл болгаш келир, а Хүн биле Чер аразында херелдер сес минута боор. (*М. Ховалыг*)

Сочи хоорайда талантлыг уругларның өөренир черин чүгэ Сириус деп адааныл, тайылбырлап көрүцөрөм. Кызыл хоорайда база Сириустун салбыры болур төптө кандыг бөлгүмнөр ажылдап турарын билир сiler бе, ол дугайында ажык чугаадан чорудунар.

425. Тургузуунуң аайы-били ийи бөдүүн, ийи нарын сөс каттыжыышкыннарындан чогааткаш, сайгарылгазын кылышар. Оларның биле домактардан чогааткаш, домак кежигүннеринге сайгарышар.

426. Номчунар. Домактарның чугаалаар сорулгазының аайы-били характеристиказын берицер, оларда ажыглаттынган бижик демдектерин тайылбырлацаар. Кавычка, тирени чүгэ ажыглаанын тайылбырлацаар. Адалгаларны айыткаш, оларга бижик демдектерин салганын тайылбырлацаар. Бичии ужуудукчу дузадан чүгэ ойталааныл, ол дугайында чугаадан тургузунар.

— Оо, Дарыжык! Чемненип ал, оглум!

— Мен агаарда ужуп чоруур кижи-дир мен, авай! Мен «Чер»-дир мен! «Сылдыс» кайдал? Алло, алло! — дедаан.

Авазы ону каяя дыңрап турар ийик аан, эжик деминне «хак!» дээн чүве болгай.

— Мен «Сылдыс» мен! — деп, авазындан харыы албайн, эр ам «Чер»-били чугаалажып эгеледи. — Қадыкшылывыс кончуг эки! Ракета тергииин эки ажылдап чор! Ана, сыылаар чүве! Алло, алло! Тир-р-р!

Оол кезек ужуткаш, дамчыдылганы катап уламчылай берди:

— Мен «Сылдыс» мен! А авам «Чер» болзун! Аа, авай!

Ол «шенелде ужуудуушкун» үезинде чаа хүртүде бичии бертик бары билдинген: хүртү аажок ажылдап чорааш, хенертең өже хона бээр болду.

— Каям, самолёдуң көрээли, бертиин эдип берээли — дээривиске, ужуудукчу тура чок болду.

— Бодум кылыш алыр мен. Ужуудукчу болур кижи самолетту кылыш билир болур. Ачам ынча дээр чораан.

Ужуудукчу кижи самолетту кылыш билир болбайн канчаар! Эгезинде ону канчап сагынмаан улус боор бис!

(M. Эрген)

427. Немелде онаалгалыг хыналда диктант. Диктантыны дүжүрүп бижицер. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни, салдынмаан биче сектерни, дефистерни чедир салыңдар. Домактарның чугула кежигүннерин шыйыңдар. Сөзүглелде чугаалаар сорулгазының аайыбиле кандыг домактар ажыглаттынганыл, авторга олар кандыг ужурдузалыг болганыл, тайылбырланар.

Тыва хүреште улусчу чаңчылдар, ужурлар дыка хөйү биле хаара ту...унган. Хүреш тыва кижииниң амыдыралының онзагай овур хевири база болуп турар. Ынчангаш тускай делегейлиг, кайда даа бижи...инмээн амыдыралчы саг...р ужурларлыг, дүрүмнөрлиг. Хүрэжип үнүп келген мөге бодунуң он...нда таварышкан удурланыкчызын хүндүл...ринден ангыда ол мөгениң моон мурнунда хүрежип чор...ш, чедип алган ат алдарын, улуг бичезин назы харын салгал-ызыгуурун база кичээнгейге алыр ужурлуг. Ынчангаш хүрештиң ...зулалдарын эң бедик сагылгазын сүзүглелин — ада өгбелеривистиң биске ар...ырып каан ыдык сөңүн дараазында салгалдарга дамчыдары, ат алдарлыг мөгелеривисти оларның а...арын

т...гүге мөңгежидери — амғы чұс чылдың аны...ктарының кол сорулгазы ол. (В. Чадамба)

428. **Хыналда эдертиг.** Сөзүгелди ийи катап кичәэнгейлиг номчааш, номуңар хаап кааш, утказын кызыра бижиңер. Эдертиңер төңчүзүнгө кижиңиң угааның болуру, делегей көрүүшкүнүнүнделгеми чүден хамааржырын канчаар билип турарыңарны тайылбырлап, бодалыңарны бижиңер.

Бис Бадының сымбыстар дугайында чугаазы-бile ала-чайгаар-ла октаргайже ужуга берген дег, баштай Хұн системазында планеталарны әргип, ында кижилер бар бе деп, оларны шинчиләэш, Плутоннуң ындында октаргайже кириптивис. Поляр Сымбызы — Алдын-Өргенге чедир безин чырық 400 чыл болгаш чедер болғанда, эң дүрген ракета-бile чоруптувус — сағыш дүргени-бile. Қара хөө дег октаргайга ужудуп чорааш, Галилейниң кометазынгадаа, изиг сымбыстарга-даа, чырыы чидип, кошқап турар цефеидтерге-даа, улуг болгаш чашканнанған сымбыстаргадаа душтувус. Ол чорааш эң улуг саннар мында дәэрзин билдивис. Сымбыстар саны-даа, оларның аразы-даа чүгле миллиардтарның миллиардтары болур триллиардтар деп саннар-бile илереттинер болду.

— Сен аан, Бады — дәэн Чинчиниң талығырдан дег дыңналган оожум үнүндөн дүп чок октаргайдан караңы өрәэлче карак чивеш аразында әргилип келдивис. — Мынча хөй чувени кайынын билип ап турар кижи сен? Ачаң әртемден кижи бе?

— Ачамда чүү боор, тракторист кижи-дир ийин. Номнар номчуур кижи мен. Астрономия номнары.

(М. Ховалыг)

УДУРТУЛГАЛАР

Номда кирген диктантыларны бижииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Хөй сектер орнунга киирер ужурлуг үжүктөрниң шың бижиилгезин тайылбырлаңар.
3. Сөзүглелди катап номчуп турар үеңдерде берге орфографмаларны эскерип, шың бижиилгезин тайылбырлаңар.
4. Бижиик демдектерин салғанын тайылбырлаңар.
5. Диктантыда немелде онаалгалар бар болза, күүседиңер.

Эдертиг бижииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Утказы билдинмес сөстерни тайылбырлап, сайгарылгазын кылып алышаңар.
3. Сөзүглелдиң кол бодалың тодарадыңар. Ону ажыдарынга таарымчалыг дүлгүүр сөстерни тывыңар.
4. Сөзүглелди кезектерге чарып алгаш, оларга аттардан бериңер.
5. Орфограммаларны болгаш бижиик демдектерин салғанын тайылбырлаңар.
6. Сөзүглелди база катап кичээнгейлиг номчуңар.

Кызыра бижиир эдертигге белеткенири

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар.
2. Кол бодалың тодарадыңар.
3. Сөзүглелден делгеренгей, катаптап турар тайылбырларны ап қаап, кызырыңар.
4. Дөмөйлешкек чүвелерни, демдектерни, кылдыныгларны санаан таварылгада, оларны чаңгыс сөс-бile солуңар.
5. Сөзүглелди катап кичээнгейлиг номчуңар, тодарадып алган кол бодалыңарның шыннын хынаңар.

Чогаадыг бижииринге белеткенири

1. Эгезинде бижиир дээн чогаадыңарның темазын сайгарып, боданып алышаңар. Дараазында ол темага хамаарыштыр бижиир чүүлүңерни сайгарыңар.

2. Чогаадызыңарның кол бодалын тодарадып, планын тургузуңар, теманың утказын ажыдарынга тааржыр дүлгүүр сөстер, тургузар сөзүглелиңерге (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) тааржыр сөстерни, сөс каттыжышкыннарын болгаш чурумалдыг аргаларны эки хынамчалыг шилиңер.

3. Чогаадызыңарның баштайгы вариантызын эки бодамчалыг хынаңар. Кол бодалын ажыдарынга ажыглаан иштики темаларның аразында харылзааларны, оларның десдараалаштыр бижитингенин хынаңар. Артык чүүлдерни апкаап, четпес чүүлдерни немеңер.

4. Чогаадыгның дылынчे кичээнгей салырын утпаңар, бодалыңарның долу, четче ажыттынганын хынаңар, частырыглар бар болза, эдинер.

САЙГАРЫЛГАЛАР

Фонетиктиг сайгарылга

1. Сөстүң транскрипциязын кылыр. 2. Сөсте чеже үжүк, үн, слог барын тодарадыр. 3. Ажық азы ажық эвес үн дээрzin айтыр. 4. Ажық үннерниң характеристиказын бээр: адаттынарының аайы-бile (кыска, узун, өк-бile адаар); дылдың одуруунуң аайы-бile (артыы одуругнуң (кадыг), мурнуу одуругнуң (чымчак); эриннерниң киржилгезиниң аайы-бile (эрин-бile адаар, эрин-бile адавас); аастың ажыттынарының аайы-бile (делгем, кызаа). 5. Ажық эвес үннерниң характеристиказын бээр: адаарының күжениишкениниң аайы-бile (күштүг, кошкак, эң кошкак азы аяар); ыыт, дааштың киржилгезиниң аайы-бile (ыыткыр, дүлэй).

Лексиктиг сайгарылга

1. Чугаа кезээн айттыр; 2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар; 3. Чаңгыс азы хөй уткалыны. Хөй уткалыг болза, ук утканы тайылбырлаар; 4. Дорт, доора, көжүрген утказын айттыр; 5. Синоними, антоними, омоними бар болза, айттыр; 7. Табу азы хоруглуг сөс болза, ооң эвфемизм болур сөзүн айттыр; 8. Сөстүң тывылган угунуң аайы-бile бөлүүн (ниити

түрк, чиңгина тыва, үлөгерлөттинген) айтыр; 9. Сөстүң ажыглалының аайы-бile бөлүүн (үргүлчү, ховар азы кызыгаарлыг ажыглалдың) айтыр.

Фразеологизмнерни сайгарары

1. Фразеологизмниң кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыр. 2. Фразеологизмниң утказын тайылбыраар. 3. Чаңгыс азы хөй уткалыын айтыр. 5. Синонимин, антонимин айтыр. 5. Домакта кандыг кежигүн болуп чоруурун айтыр.

Морфемниң сайгарылга

1. Чугаа кезээн айтыр. 2. Сөстү морфемаларга чаар. 3. Укталбаан, укталган дөстү айтыр, укталган дөс болза, тургустунган аргазын (морфологтук, синтаксистиг, морфолог-синтаксистиг) айтыр. 4. Чогаадылга кожумааның шын бижилгезин тайылбыраар.

Чүве адының морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр. 2. Эге хевири. 3. Доктаамал морфологтук демдектери: ниити азы хуу; тодаргай азы туугай; укталбаан азы укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы). 4. Доктаамал эвес демдектери: бичеледир, чассыдар хевири; саны; хамаарылга хевири (арын кожумаа); падежи. 5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр. 2. Укталбаан азы укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы). 3. Утказының аайы-бile бөлүү; шынарның демдек адь болза, чадазы. 4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Сан адының морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр. 2. Тургузуунуң аайы-бile бөлүү. 3. Утказының аайы-бile бөлүү. 4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ. 2. Эге хевири. 3. Тургузуунуң аайы-бile бөлүү (бөдүүн, нарын, составтыг). 4. Кылыг сөзүнүң дөзү, укталбааны азы укталганы (укталган аргазы). 5. Залог хевири. 6. Вид хевири. 7. Наклонениеси (булуушкун наклонениеси болза, үезин айтыр). 8. Арын, саны. 9. Домакка синтаксистиг хүлээлгэзи.

Наречиенүң морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр. 2. Укталбаан, укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы). 3. Утказының аайы-бile бөлүү. 4. Домакта синтаксистиг ролю.

Ат орнуунүң морфологтук сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ, өзек сөстөн чагырткан сөсчө харылзаалыг айтырыгны салыр. 2. Эге хевири (бар болза). 3. Утказының аайы-бile бөлүү. 4. Ат орнуунүң арын, сан, падежи (бар болза). 5. Домакка синтаксистиг хүлээлгэзи.

Сөс каттыжыышкынының сайгарылгазы

1. Домактан сөс каттыжыышкынын ушта бижип алыр.
2. Схемазын тургудар.
3. Өзек болгаш чагырткан сөзү кандыг чугаа кезектери-бile илереттингенин айтыр, харылзаалыг айтырыгдан салыр.
4. Эге хевирге салыр.
5. Өзек болгаш чагырткан сөстерниң чүнү илередип турарын тодарадыр.

Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы

1. Домактың грамматиктиг ооргазының санының аайы-бile хевири (бөдүүн, нарын).
2. Чугула кежигүннериниң аайы-бile хевири (чаңгыс азы иийи составтыг).
3. Ийиги черге кежигүннер аайы-бile хевири (делгеренгей азы делгеренгей эвес).
4. Чаңгыс аймак кежигүннер база адалгаларның бары, чогу.
5. Чугаалаар сорулгазының аайы-бile домактың хевири.

КЫЗЫРЫЛДАЛАР

А.А. — А. Адыгаева
В.Б — В. Байлак
В.М. — В. Монгуш
Д.Д — Д. Демчик
К.-Э. К. — К.-Э. Кудажы
К.-Л. — М. Кенин-Лопсан
К.О. — К. Ооржак
Л. И. — Л. Иргит
М.И.-С. — М. Идам-Сүрүң
М.О. — М. Ондар
М. Э. — М. Эргеп

О.Т. — О. Түң-оол
О.С. — О. Саган-оол
С. — С. Сарыг-оол
С. С. — С. Сүрүң-оол
С.Х. — С. Хертек
С.Хом. — С. Хомушку
Т.-С.Т. — Т.-С. Торжу
Ү. ә. — үлөгер домак
Х.К. — Х. Куулар
Ч.Ч. — Ч. Чап
Ч.К. — Ч. Куюлар

ДЫЛДЫҢ ДЕМДЕКТЕРИ

Фонетика

үж. — үжүк
аж. үн — ажық үн
а/әв. үн — ажық эвес үн
уд. — ударение
инт. — интонация

Лексика

ЛУ — лексиктиг утка

Сөс тургузуу

Кир- дөстүң соонда кожумак бар деп демдек.
Кир=ди=вис — сөстүң кызыгаарын көргүзөр демдек

Морфология

ГУ — грамматиктиг утказы
ч.с. — чаңгыстың саны
ч.а. — чүве ады
с.а. — сан ады
нар. — наречие
әд. — эдеринчи
арт. — артынчы
-ар — кожумактың мурнунда дазыл (дөс) бар дээн.
1-ги ар, ч.с — сан, арын кожумактарын айыткан.
А.п. — адаарының падежи

хам. хев. — хамаарылга хевири
х.с. — хөйнүң саны
д.а. — демдек ады
к.с. — кылыг сөзү
ат.о — ат орну
әв. — әвилел

Синтаксис

с/к — сөс каттыжышкыны
БД. — бөдүүн домак
1 с. — чаңгыс составтыг домак
2 с. — ийи составтыг домак
делг. — делгеренгей
д/эв. — делгеренгей эвес
нар-ган — нарынчыттынган домак
нар-маан — нарынчыттынмаан домак
м.д. — медээ домаа
айт.д — айтырыг домаа
кыйг. д. — кыйгырыг домаа
НД. — нарын домак
ЧПНД — чагырышпаан нарын домак
хөй кез. ЧПНД — хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домак
ЧНД — чагырышкан нарын домак
хөй кез. ЧНД — хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домак
НСК — нарын синтаксистиг конструкция

ДОПЧУЗУ

Дыл дугайында ниити билиглер

§ 1. Дыл — харылзажырының чугула чепсәэ. Төрел дылдар дугайында	5
---	---

5 класска өөрөнген чүүлдеринге катаптаашкын

§ 2. Лексика	11
§ 3. Фонетика болгаш орфоэпия	15
§ 4. Орфография. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы	16
§ 5. Морфология болгаш синтаксис	19
§ 6. Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	24
§ 7. Чугаа чорудулгазының хевирлери	26
§ 8. Сөзүглелдиң тодаргай болгаш элдээрткен утказы	35
§ 9. Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары	39

Лексикология болгаш фразеология

§ 10. Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң айы-бите бөлүктәэри	46
Ниити түрк сөстер	47
Ниити түрк сөстерниң чамдык онзагай демдектери	48
Чингине тыва сөстер	54
Өске дылдардан сөстерни үлегерлеп алышы	55
§ 11. Моол дылдан үлегерлээн сөстер	55
§ 12. Кыдат дылдан үлегерлээн сөстер	59
Төвүт дылдан үлегерлээн сөстер	63
§ 13. Орус дылдан үлегерлээн сөстер	67
§ 14. Өске дылдардан үлегерлээн сөстер	74
§ 15. Тыва дылдың лексиказын ажыглалының айы-бите бөлүктәэри. Ниити ажыглалдың сөстери	76
§ 16. Ховар ажыглалдың сөстери	78
Чаа сөстер	83
§ 17. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери. Диалектизмнер	85
§ 18. Мергежил сөстери. Терминнер. Жаргонизмнер	88
Терминнер	92
Жаргонизмнер	96
Лексикага катаптаашкын	99
§ 19. Ономастика дугайында билиг. Топонимнер	103

Гидронимнер	106
Этнонимнер	109
Антропонимнер	110
Зоонимнер	114
Космонимнер	117
Хүү аттарга катаптаашкын	121
§ 20. Фразеология дугайында билиг. Фразеологизмнер	125
§ 21. Синоним фразеологизмнер	126
§ 22. Антоним фразеологизмнер	129

Морфология. Кылыг сөзү. Орфография. Чугаа культуразы

§ 23. Кылыг сөзүнүң утказы, грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези	133
§ 24. Кылыг сөзүнүң уткалыг бөлүктери	137
§ 25. Кылыг сөзүнүң дөзү. Кылыг сөзүнүң чогаадылгазы	139
Морфологтуг арга	141
Синтаксистиг арга	144
§ 26. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстери	147
§ 27. Кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлери	150
§ 28. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери	154
§ 29. Кылыг сөзүнүң залогтары	156
§ 30. Кылыг сөзүнүң видтери	161
§ 31. Кылыг сөзүнүң наклонениелери	167
§ 32. Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези болгаш ооң үелери	169
Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези	171
Эрткен үениң кылыг сөзүнүң арын, санга ёскерлири	173
§ 33. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези	177
Амгы үениң кылыг сөзүнүң арын, санга ёскерлири	180
§ 34. Болуушкун наклонениезиниң келир үези	181
Келир үениң кылыг сөзүнүң арын, санга ёскерлири	183
§ 35. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези	184
§ 36. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези	189
§ 37. Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези	192
§ 38. Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези	194
§ 39. Кылыг сөзүнүң хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	195
§ 40. Кылыг сөзүнге ниити катаптаашкын	200

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	202
Наречие. Орфография. Чугаа культуразы	203
§ 41. Наречие, ооң грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгелери	203
§ 42. Наречиelerниң тургустунары, оларны шын бижири	205
Наречиениң тургустунар өске аргалары	210
§ 43. Наречиelerниң уткалыг белүктери.	215
Үениң наречиези	216
§ 44. Туруштуң наречиези	218
§ 45. Кылдыныг аргазының наречиези	222
§ 46. Чылдагаанның, сорулганың наречиелери	225
§ 47. Хемчегниң наречиези	227
§ 48. Наречиelerни өске чугаа кезектеринден ылган алышы	230
§ 49. Наречилерге нийти катаптаашкын	233
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	234
§ 50. Ат оруннарының утказы болгаш грамматиктиг демдектери Ат орунунг белүктери.	235
§ 51. Арынның ат оруннары	238
§ 52. Айтылганың ат оруннары. Айтырыгның ат оруннары	240
§ 53. Тодаргай ат оруннары	248
Тодаргай эвес ат оруннары	251
§ 54. Ат оруннарынга катаптаашкын	255
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	257
Синтаксис	
§ 55. Синтаксистиң грамматиканың кезээ болуру	260
§ 56. Сөс каттыжышкыны	263
§ 57. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөс	264
Сөс каттыжышкынының эге хевири	265
Сөс каттыжышкыннарының тургузуу	267
Домак	
§ 58. Бөдүүн домак дугайында билиг	270
§ 59. Чугаалаар сорулгазының аайы-бите домактарның хевирлери. Медээ домаа	273
§ 60. Айтырыг домаа	275
§ 61. Кыйгырыг домаа. Алгы домаа	280

Алгы домаа	283
§ 62. Домактың грамматиктиг ооргазы	289
Кол сөс	290
Сөглекчи	292
§ 63. Бөдүүн домактарның тургузуунуң аайы-бите янзылары	294
Домакка катааптаашкын	298
6 класска өөрөнген чүүлдерин катааптаары	299
§ 64. Лексикологи	299
§ 65. Кылыг сөзү	301
§ 66. Наречие. Ат орну	302
§ 67. Сөс каттыжыышкыны	305
§ 68. Домак	307
Удуртулгалар	310
Сайгарылгалар	311
Кызыралдалар	314

Учебное издание

Куулар Елена Мандан-ооловна
Оюн Тамара Буурекчиировна
Сарыглар Чечек Алдын-ооловна

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

6 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редакторы *Е. М. Куулар, Л. А. Ооржак,*

Художники *А. О. Монгуш, А. К. Ооржак, В. А. Саая*

Компьютерная верстка *Л. А. Ооржак*

Корректоры *А. Д. Даржана, Т. Б. Оюн*

Фотографии *А. В. Оюн*

Подписано в печать 14.10.2022. Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Физ.печ л. 20,0. Тираж 2000
экз. Заказ № .

ГБНУ Министерства образования РТ «Институт развития национальной
школы», 667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел./факс: 8(394-22) 6-17-52,
e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.
e-mail: commerc@pic-ofset.ru